

PM

Pro Memorie

Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden

JAARGANG 7 (2005)

AFLEVERING 2

Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht (OVR)
Uitgeverij Verloren BV te Hilversum

Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden

Redactie

T.J. Veen †, initiator en eerste hoofdredacteur
P.L. Nève (RU en UvT), erelid
E.C. Coppens (RU), secretaris
G. Donker
S. Faber (VU), voorzitter
D. Heirbaut (Universiteit Gent)
F. Keverling Buisman (Gelders archief, UvA)
R. Lesaffer (UvT, KU Leuven)
G. Martyn (Universiteit Gent)
E. Put (RA Leuven, KU Leuven)
C.H. van Rhee (UM)

Uitgever

Uitgeverij Verloren
postbus 1741
1200 BS Hilversum
www.verloren.nl
e-mail: info@verloren.nl

Redactieadres Nederland

Parklaan 10, 2011 KV Haarlem
Tel.: +31(0)23-5314150
E-mail: promemorie@chello.nl

Redactieadres België

Prof.dr. D. Heirbaut
Universiteit Gent,
faculteit der rechtsgeleerdheid
Universiteitsstraat 4, B-9000 Gent
Tel. +32(0)9-2646840
E-mail: dirk.heirbaut@Ugent.be

Pro Memorie wordt uitgegeven voor rekening van de Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht. Het is een in twee afleveringen per jaar verschijnend Nederlands-Vlaams rechtshistorisch tijdschrift dat gratis wordt toegezonden aan alle contribuanten van de Stichting OVR.

Voor meer informatie over de Werken, uitgegeven door de Stichting OVR, over *Pro Memorie* en over de leerstoel 'oud-vaderlands recht', thans bezet door prof.dr. F. Keverling Buisman: www.rechten.unimaas.nl/ovr

Contribuant van OVR (en daarmee abonnee van *Pro Memorie*) wordt men door op genoemde website te klikken op 'aanmelding', of door een bericht naar prof.dr. E.C. Coppens, postbus 9049, 6500 KK Nijmegen (E-mail: eccoppens@mac.com).

Contribuantenadministratie:

Stichting OVR
Het Gelders archief
Markt 1, 6811 CG Arnhem
Tel.: +31(0)26-3521600
Fax: +31(0)26-3521699
E-mail: info@geldersarchief.nl
Postgiro in Nederland 20430
Postrekening in België 000-0142199-94

Jaarcontributie: € 25,-

Losse nummers: de prijs wordt per aflevering vastgesteld. De prijs van dit nummer is € 15,-

ISSN 1566-7146

REDACTIONEEL

Dit tweede nummer van de jaargang 2005 begint niet, zoals in de regel het geval was, met een interview. Het onverwachte overlijden van onze hoofdredacteur Theo Veen in augustus, waarvan de abonnees nog net door een inlegvel in *Pro Memorie* 7-1 konden worden verwittigd, gaf aanleiding tot het schrijven van een In memoriam dat wij als een bijzondere aflevering in de reeks 'Rechtshistorici uit de Lage Landen' in dit nummer hebben opgenomen. Tevens is een lijst van publicaties van Theo opgenomen. Zijn naam willen wij mede in ere houden door deze te vermelden op het gedeelte van de omslag dat zich links van deze pagina bevindt. Voorts wordt nog gewerkt aan enkele bijdragen die Theo samen met andere redactieleden voornemens was of reeds bezig was voor te bereiden.

Op de hiervoor genoemde plaats zijn ook andere wijzigingen in de samenstelling van de redactie te zien. De dagelijkse redactie wordt thans gevormd door Chris Coppens (redactiesecretaris), Gretha Donker (redactielid) en Sjoerd Faber (voorzitter van de redactie). Voorts begroeten wij een nieuwe redacteur, Eddy Put. Hij is verbonden aan het Rijksarchief te Leuven en aan de subfaculteit Geschiedenis van de KU Leuven.

Nieuw is de rubriek Signalementen. Daarin wordt van de aankondiging of het verschijnen van nieuwe uitgaven melding gemaakt. Een summier overzicht van de inhoud wordt daaraan toegevoegd. Omdat het onmogelijk blijkt alles wat op rechtshistorisch terrein verschijnt of in verband daarmee van belang is te doen recenseren, heeft de redactie voor deze wijze van informeren gekozen. Het opnemen van een publicatie in de rubriek Signalementen betekent overigens niet dat van een latere bespreking daarvan in *Pro Memorie* is afgezien!

De redactie hoopt dat de lezers met genoegen van de inhoud van dit nummer zullen kennis nemen en ontvangt, als steeds, graag reacties en suggesties.

Haarlem, 22 december 2005

Sjoerd Faber

RECHTSHISTORICI UIT DE LAGE LANDEN (8): T.J. VEEN (1943-2005)

Hijr silst rêste Theo

Al enige tijd was er sprake van dat Theo Veen zou worden geïnterviewd in 'zijn' Pro Memorie. Zelf aarzelde hij. Er had zich dan wel in zekere zin een afscheid van de rechtsgeschiedenis voltrokken door de opheffing van de leerstoel rechtsgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam, maar waren anderen niet eerder aan de beurt? Misschien paste toegeven aan deze wens van collega-redactieleden ook niet in zijn strijd tegen de ziekte die nog niet zo heel lang geleden wel als de 'gevreesde' ziekte werd aangeduid (en die Theo zelf niet aarzelde bij de naam te noemen). We zullen er waarschijnlijk niet meer achter komen. Op 13 augustus 2005 stuurde hij bij wijze van eerste concessie per e-mail een bibliografie naar Sjoerd Faber (die met Dirk Heirbaut interviewer in spe was). Een week later kwam zijn plotselinge dood, onverwacht omdat er in de voorafgaande maanden nu juist meer redenen dan ooit voor optimisme waren ontstaan. Die hadden het ook mogelijk gemaakt dat Theo er in slaagde ondanks de bijverschijnselen van de behandeling die hij onderging, een aanzienlijk deel van de voorbereiding van aflevering 7-1 van Pro Memorie voor zijn rekening te nemen.

Het leek de redactie dan ook gepast deze necrologie op te nemen in de reeks 'Rechtshistorici uit de lage landen', waarin Theo zo enorm veel energie heeft gestoken, niet alleen door zelf als interviewer op te treden, maar vooral door vele suggesties vooraf en aanvullingen achteraf. Een aantal feiten en elementen die hij zelf in een interview naar voren zou hebben gebracht, zullen hier helaas ontbreken. Wij hopen dit gedeeltelijk te compenseren met elementen die een geïnterviewde nu juist in de regel niet kan of zal naar voren brengen, zoals het oordeel en de ervaringen van anderen. Hiervoor gebruikten we informatie van allerlei aard, maar in de eerste plaats de teksten van de toespraken bij de begrafenis. Als zegslieden noemen we in het bijzonder Hans Ankum, Kees Cappon, Chris Coppens, Gretha Donker, Sjoerd Faber, Atsuko Fukuoka, Jan Hallebeek, Margaret Hewett, Piet Hemminga, Niel Hoogewerf, Ids Idsinga, Frank Keverling Buisman, Jan van Kreveld, Paul Nève, Johan Veen (zoon), Johan Veen (broer), Mary Veen (zus), en Bastiaan van der Velden.¹

¹ Zie ook C.J.H. Jansen, 'In memoriam prof.dr T.J. Veen (1943-2005)', in: *Nederlands Juristenblad* 80 (2005), afl. 32, p. 1729; Piet Hemminga, 'Fryske rjochts-histoarikus Theo Veen ferstoarn', in: *Ut de Smidte. Fan de Fryske Akademy* 39 (2005), afl. 3, p. 5; Kees Cappon, 'Tussen Huber en Pro Memorie. Bij de dood van Theo Veen (1943-2005)', in: *De Poort. Nieuwsbrief faculteit der Rechtsgeleerdheid, Universiteit van Amsterdam* 6 (2005), afl. 8, p. 12-13.

Boeken en ander bedrukt papier

Als we de eerste leerjaren van Theo Veen met één woord zouden moeten typeren, dan kan dat niet anders dan met ‘boeken’. Dit vooral komt naar voren uit de herinneringen die vrienden uit jeugd en studietijd als Ids Idsinga, Piet Hemminga en Jan van Kreveld ophalen. Daaraan ontleen we een groot deel van wat nu volgt.² Ids Idsinga en Theo slaagden beiden voor het toelatingsexamen van het Drachtster lyceum. In het geval van Theo was dit bepaald geen wonder: op de lagere school al werd hij door zijn medeleerlingen in volle ernst ‘de professor’ genoemd. Hij is tussen de boeken groot geworden. Dat zou zonder de boekhandel van zijn ouders waarschijnlijk ook wel gebeurd zijn. Hemminga voegt hier nog aan toe: ‘Hoe goed overigens dat Theo geen boekhandelaar is geworden. Dat was wel bijna zeker mis gegaan’.

Het bleef niet bij lezen, blijkt uit het relaas van Jan van Kreveld. De schoolkrant ‘De Bel’ (met de zinspreuk ‘Sonder bel vaert niemant wel’) bleef in het begin van de jaren zestig behouden, doordat de vermenigvuldiging ervan ’s avonds in boekhandel Veen aan de Noordkade 23 in Drachten ging plaatsvinden, toen de uitbesteding van het drukken ervan te duur was geworden. Op deze wijze werd onder andere in 1961, ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van het lyceum, een dubbeldik nummer van 80 bladzijden in dubbele oplage verzorgd. Met gebruikmaking van een stencilmachine was daarin zelfs een portret van Socrates opgenomen, in verband met een artikelenserie over de dood van Socrates van de hand van Theo. Het enthousiasme en de tomeloze inzet waarvan wordt verhaald, doen direct denken aan de *Pro Memorie*-periode die wij als leden van de redactie hebben meegemaakt.

Piet Hemminga, die evenals Theo Veen, Ids Idsinga en Jan van Kreveld sedert 1963 in Groningen studeerde, herinnert zich van zijn eerste ontmoeting met Theo dat zich op elke mogelijke plek in diens studentenkamer boeken, collegedictaten, kranten en tijdschriften bevonden. Het lezen hiervan en de bijbehorende gesprekken plachten vooral ’s nachts plaats te vinden, met als gevolg dat de gordijnen van zijn latere kamer aan de Noorderhaven – in een huis dat aan de rechtshistoricus prof. Gerbenzon toebehoorde – niet zelden lang dicht bleven. Non fictie genoot de voorkeur, in het bijzonder biografieën. Opvallend genoeg konden andere media en kunstuitingen, zoals film, toneel en muziek zich nauwelijks in Theo’s belangstelling verheugen. Dat is tot het einde toe zo gebleven, al zijn er wel uitzonderingen geweest, zoals een tijdelijke verslaving aan Händel, het lezen van teletekst en het kijken naar bepaalde tv-programma’s over en vanuit België.

² Bij het weergeven van de woorden van onze zegslieden zullen enkele kleine fragmenten die letterlijk worden geciteerd niet van aanhalingstekens worden voorzien.

Geleerde

Een geleerde werd Theo inderdaad. Die hoedanigheid loopt als rode draad door de verschillende fasen van zijn wetenschappelijke loopbaan heen. En in zijn onderzoek namen werk en leven van andere geleerden een prominente plaats in, zoals in zijn eerste publicatie, uit 1966 ('Twee brieven van Perizonius'), in zijn proefschrift en andere publicaties over Ulrik Huber, maar ook in *Zestig juristen* (1987) en in *Pro Memorie*.

Behalve het produceren van doorwrochte analyses en beschouwingen over de geschiedenis van de rechtswetenschap en verwante gebieden als de universiteitsgeschiedenis, schuwde Theo eenvoudiger werkzaamheden niet. Graag mocht hij zo af en toe een lijst of register vervaardigen, zoals bijvoorbeeld voor *Pro Memorie*. Alleen al daarom ligt het plaatsen van de eerder genoemde bibliografie achterin deze aflevering zonder meer voor de hand. Daaruit is tevens af te lezen op welke andere terreinen hij zich heeft bewogen en op welke wijze. Te noemen zijn hier de geschiedenis van staatsleer en staatsrecht en van de codificatie van het burgerlijk recht. 'Misdad' en 'straf' komen in zijn bibliografie niet voor, maar er verscheen in 1998 wel een omvangrijke verhandeling, getiteld 'Schuld en boete. Verkennende beschouwingen over het rechtskarakter van de pecuniaire sancties in het Haarlemse stadsrecht (1245)' in *Rijk Gerecht*, de bundel aangeboden aan Paul Nève.

De wetenschappelijke producten van Theo zijn vaak zeer uitvoerig, precisie zien we altijd. Lange zinnen – nauwkeurig geformuleerd – waarin tussen haakjes regelmatig nuances zijn toegevoegd (waarbij dubbele haakjes indien nodig niet zijn vergeten), kenmerken zijn schrijfstijl, maar hij verzuimt niet af en toe op Reviaanse wijze aan zijn betoog een humoristische wending te geven. Vroeg hij zelf soms veel ruimte, hij gunde die ook anderen. Als hoofdredacteur van *Pro Memorie* was hij niet geneigd auteurs vooraf te vragen hun schrijfdrift in te binden, terwijl schrappen in een tekst als die er eenmaal was, evenmin in zijn aard lag.

Beknopt kon het echter ook. Dat is te zien bij veel besprekingen van Theo's hand: met enkele aankondigingen samen een tachtigtal. Bovendien waagde hij zich regelmatig op de korte baan, zoals in columns ('Paludanus') in *De Poort. Facultaire Mededelingen* [van de juridische faculteit van de Universiteit van Amsterdam] en in de 'Observationes Tumultuariæ Novissimæ', in welke reeks 33 korte maar degelijke bijdragen in de eerste vijf jaargangen van *Pro Memorie* verschenen. Theo schreef graag, ook al was wat hij schreef slechts aan één persoon of enkelen gericht, zoals brieven en e-mails.³ De laatste tijd wist hij niet steeds de concentratie op te brengen om tot schrijven te komen. De hoop dat de vlotte pen van welker weer ter hand genomen zou kunnen worden, was halverwege 2005 weliswaar teruggekeerd, maar ging niet in vervulling.

³ Van de droge humor waarvan hij zich kon bedienen getuigt een brief die hij schreef aan de redactie van *De Moanne*. *Algemeen-Kultureel Opinyblêd* naar aanleiding van het feit dat men hem (net abonnee geworden) had aangeschreven als 'ds. J. v.d. Veen'. Deze brief (in zijn 'aanspraak' bij de begrafenis door Piet Hemminga genoemd) werd gepubliceerd in *De Moanne* 2 (2003), nr. 5, p. 2. Zie <http://www.demoanne.nl/documenten/4/moanne05-2003.pdf> (26-11-2005).

Groningen (1963-1975/1976)

Aan het begin van een wetenschappelijke carrière zijn er niet alleen bewuste keuzes, maar bepaalt de omgeving waar men in terecht komt voor een deel wat er verder gebeurt en welke wegen ingeslagen worden. Theo werd student-assistent bij P. Gerbenzon die de in 1965 overleden rechtshistoricus P.W.A. Immink was opgevolgd.⁴ Dit bracht met zich mee dat hij zowel bij de wetenschappelijke erfenis van Immink betrokken werd als bij de schriftelijke neerslag van het onderwijs in de nieuwe situatie. In de in 1969 verschenen tweede, herziene en vermeerderde druk van de uitgave van het collegedictaat van Immink, *De wording van staat en soevereiniteit in de middeleeuwen*,⁵ had hij, zoals ook blijkt uit de ‘inleiding en verantwoording’, een groot aandeel. Ook later kwam hij nog enkele malen op Immink terug. Zo noemde hij hem een ‘helder en indrukwekkend’ docent in *Zestig juristen*⁶ en besteedde hij aandacht aan diens opvattingen over de vorming van formele begrippen in *Met dank aan Du Perron*, de oratie waarmee hij op 2 februari 1996 het ambt van hoogleraar in de rechtsgeschiedenis aanvaardde aan de Universiteit van Amsterdam.⁷

Uit het Woord vooraf bij *Voortgangh des Rechtes* blijkt dat ‘de heer T.J. Veen, jur.cand.’ aan dit nieuwe boek van Gerbenzon en Algra bijdragen heeft geleverd, te weten de paragraaf over het voorspel der Franse revolutie⁸ en ‘ook verder veel nuttige opmerkingen’.⁹ Enkele publicaties die hij alleen of met anderen verzorgde, hielden eveneens verband met ‘Groningen’, zoals gelegenheidsgeschriften voor of over Gerbenzon, Immink en E.H. s’Jacob. Laatstgenoemde zou met E.H. Kossmann zijn promotor zijn in 1976.¹⁰

Een eigen weg sloeg Theo in met onderzoek ‘over en naar aanleiding van’ Ulrik Huber. Die weg liep te Groningen van zijn kandidaatsexamen (1964, cum laude), over zijn doctoraal-examen vrije studierichting (1970, cum laude), naar zijn promotie, op 11 maart 1976, op het proefschrift *Recht en Nut. Studiën over en naar aanleiding van Ulrik Huber* (cum laude). Beter dan door dit omvangrijke werk nog eens samen te vatten – wat dankzij de kernachtige hoofdtitel en de samenvattende passages in het boek zelf niet bijzonder moeilijk is – doen we Theo eer aan door dit prachtige boek nog eens ter hand te nemen en te proeven hoe hier op scherpzinnige en levendige wijze de wetenschap is beoefend. Lees bijvoorbeeld de drie bladzijden over ‘de dorre geleerdenvlijt’ van N.C. de Lyncker (1643-1726).¹¹

Het kiezen voor de wetenschap kwam al naar voren uit het afstuderen in de vrije studierichting. Ook het feit dat Theo vervolgens op een promotiebeurs van het ministerie van On-

4 Hierover het interview met Gerbenzon in: *Pro Memorie* 3.1 (2001), i.h.b. p. 13 e.v.

5 Zie ‘Lijst van publicaties van Prof.dr. T.J. Veen’ [opgenomen in deze aflevering; hierna: Publ. TJV], nr. 3.

6 Publ. TJV, nr. 66, p. 406.

7 Publ. TJV, nr. 101.

8 P. Gerbenzon en N.E. Algra, *Voortgangh des rechtes. De ontwikkeling van het Nederlandse recht tegen de achtergrond van de Westeuropese cultuur* (Groningen 1969), p. 153-159.

9 Zie ook Publ. TJV, nr. 35 met opmerkingen bij de vijfde druk van *Voortgangh des rechtes* (1979).

10 Publ. TJV, nrs. 6, 12, 13.

11 Publ. TJV, nr. 14, p. 96-99.

Theo Veen student-assistent, 1966. Een familielid schreef erbij: 'In de hoek van de kamer wordt de wetenschap met 1 vinger vooruit geholpen!'

derwijs en Wetenschappen en daarna als promotie-assistent in dienst van ZWO¹² aan zijn dissertatie werkte, is veelzeggend. Toen het einde van die periode in zicht kwam, waren blijkbaar ook zijn andere capaciteiten opgevallen. Hij kwam terecht in Amsterdam (werkplek) en Hoorn (woonplaats halverwege Friesland en Amsterdam).

Amsterdam, 1975

'Het begon allemaal met iets toevalligs', aldus Hans Ankum op de dag van Theo's begrafenis, 1 september 2005, precies 30 jaar na het ingaan van de aanstelling van – toen nog geen

¹² 'Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek', de voorganger van de huidige Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).

Theo Veen net 27 jaar (21 december 1970)

dr. – Theo Veen aan de Universiteit van Amsterdam.¹³ In een advies aan ZWO over een subsidieaanvraag door Theo voor het drukken van zijn dissertatie had Ankum ‘zeer positief’ gereageerd. Het feit dat de Amsterdamse vakgroep rechtsgeschiedenis zo al voor de promotiedatum bekend was met het proefschrift ‘leidde ertoe dat we Theo aanspoorden te solliciteren naar de [...] vacature die was ontstaan door het vertrek van Wil Wedekind en Paul Nève’. Begonnen als wetenschappelijk medewerker I werd hij al spoedig wetenschappelijk hoofdmedewerker (in 1985 universitair hoofddocent). Ook al voor hij in 1995 tot hoogleraar werd benoemd, heeft Theo in Amsterdam heel veel gedaan en tot stand gebracht. Zelf bracht hij het bij zijn sollicitatie naar laatstgenoemd ambt als volgt onder woorden: ‘Vooral sedert [de functie van wetenschappelijk hoofdmedewerker] in 1985

¹³ Zie ook de oratie (1996), p. 26 en de noten 40 en 41.

werd omgezet in die van UHD (waarbij mij – naast de algemene taken op het terrein van onderwijs, onderzoek en bestuur en beheer – in het bijzonder de vervanging van de hoogleraar, de zorg voor het onderwijs in de geschiedenis van het publiekrecht en het personeelsmanagement werden opgedragen) is de leiding van de vakgroep steeds meer bij mij terecht gekomen'. Met allerlei voorbeelden geeft Hans Ankum zelf aan dat dit in wezen geen overdreven weergave van de werkelijkheid was, zowel wat het onderwijs als wat andere taken betreft. 'In bestuurszaken was Theo uiterst actief' – onder andere, sedert 1990, in de Faculteitsraad. Steeds 'stond hij pal voor het wetenschappelijk karakter van de Faculteit' en: 'Voor jonge stafleden en het verbeteren van hun positie was geen moeite Theo te veel en zijn lange, breed geargumenteerde brieven waren in de Faculteit alom bekend'. Kees Cappon spreekt in dit verband over 'menige loopgravenoorlog' die Theo met de afdeling Personeelszaken uitvocht.

Enkele punten verdienen nog (nadere) aandacht.

Onderwijs en onderzoek

In zijn onderwijs bleef Theo vooral wetenschapsbeoefenaar. Zo vat Kees Cappon zijn beschouwing over dit onderwerp samen. In intensief contact met één of enkele studenten was Theo op zijn best; in grote zalen kwamen de door hem onontbeerlijk geachte verdieping en nuances minder tot hun recht. Voor wat hij aan onderwijsmateriaal tot stand bracht geldt hetzelfde: grote inzet en degelijke resultaten, zoals de Nederlandse editie van 'Koschaker' en zijn *De Staten-Generaal vertegenwoordigen het gehele Nederlandse volk* (1994), maar voor de meeste studenten was dit te hoog gegrepen.

Met publiceren ging Theo onverdroten verder. Daarover is al het een en ander opgemerkt. Speciaal willen we hier nog stilstaan bij het opvallende werk, al eerder genoemd, dat in 1987 verscheen: *Zestig Juristen. Bijdragen tot een beeld van de geschiedenis der Nederlandse rechtswetenschap* (Zwolle 1987), een uitgave ter gelegenheid van het zestigjarig jubileum van het Nederlands Juristenblad. We doen de twee andere leden van de redactie, P.C. Kop en C.H.N. Kwanten, en anderen die een of meer bijdragen leverden, niet te kort als we Theo de drijvende kracht achter dit werk noemen. Dankzij zijn forse en gedetailleerde, niettemin zeer leesbare inleiding, een karwei waarin hij op zijn best was, bevat dit werk niet alleen 60 uitvoerige biografieën, maar – zo blijkt uit de index van persoonsnamen – ook nog eens tal van bijzonderheden over zo'n 1400 andere personen.

Samen werken en bouwen

Teamwork, eindeloos doorgaan met het begeleiden van het onderzoek van anderen en de vervolmaking van de resultaten daarvan, daarin blonk Theo uit. Zijn promoti (R.J.Q.

Theo Veen tijdens een vergadering van de kernredactie van Pro Memorie op 4 september 2004.

Klomp, M.L. Dorreboom, C.L. Hoogewerf en B.D. van der Velden) kunnen daarvan getuigen. Vele anderen profiteerden eveneens van zijn kennis, ervaring en grote inzet. Twee voorbeelden uit de laatste jaren geven we hier. Atsuko Fukuoka, een Japanse die momenteel verblijft aan het Max Planck-instituut in Frankfurt, had sedert februari 2003 regelmatig contact met Theo over haar onderzoek in geschriften van Ulrik Huber en Spinoza. In een uitvoerige brief aan ons schrijft zij niet alleen over alle hulp en aanbevelingen die zij van Theo kreeg, maar ook over de gastvrije ontvangst in de Heemstedse familiekring. De samenwerking en contacten met Margaret Hewett (Kaapstad) en mede daardoor ook met Jan Hallebeek, begon met het transporteren van boeken over en weer tussen Zuid-Afrika en Nederland, objecten waarop Theo graag zijn organisatietalent botvierde. Later kreeg inhoudelijke samenwerking de overhand, zoals bij de vertaling van de *Dialogus de Ratione Docendi et Discendi* van Huber, al bezorgde hij haar in verband daarmee nog heel wat boeken en fotokopieën.

Tijdens zijn professoraat, dus de laatste tien jaar, bleef Theo's zorg uiteraard uitgaan naar de vakgroep en de faculteit waaraan hij verbonden was. Daarnaast echter stak hij buitengewoon veel energie in de Nederlandse rechtshistorische wereld in totaliteit. Hij zette

Theo Veen na afloop van een etentje, door hem aangeboden ter gelegenheid van zijn 61^e verjaardag (13 december 2004).

zich in voor de instelling van een bijzondere leerstoel voor oud-vaderlands recht (waarvan Frank Keverling Buisman de houder werd). Daarnaast werd hij actief in de Stichting OVR, waarvan hij korte tijd, tot zijn dood, voorzitter was.

Friesland, België, Pro Memorie

Op 1 september 2005 vertelde Ids Idsinga in zijn toespraak op de bijeenkomst voor de begrafenis in Nij Beets in datzelfde dorp geboren en getogen te zijn. 'Ik zou haast zeggen', besloot hij, 'welkom bij mij thuis. Hier zul je rusten, Theo'.

Hoezeer Friesland voor Theo het begin en het einde was, toch kreeg hij meer en meer speciale aandacht voor België. Theo was ook een 'Groot-Nederlander' en had heel wat Belgische vrienden. Voor hen was hij de man die clichés over Nederlanders overhoop haalde. Bijna elk bezoek leidde er wel toe dat de Belgische collega naar huis vertrok met alweer een boek dat hij van Theo gekregen had. Wie hem kende, durfde niet te meer suggereren dat Nederlanders gierig zijn. Theo was bovendien ook oprecht geïnteresseerd in België en kon altijd met veel genoegen vertellen over wat hij onlangs weer over België op TV of uit de kranten vernomen had. Belgische collega's stelden vaak met verbazing vast dat hij hun land beter kende dan zichzelf. Omgekeerd slaagde hij er ook in de Belgische burens Nederland beter te laten kennen. Voor velen van hen heeft hij de poorten geopend van een Nederland waarvan zij niets wisten, het Nederland van het Noorden, van Groningen en vooral van Friesland en het Fries. De Vrije Fries heeft dan ook voor vele van zijn Belgische vrienden het gezicht van Theo Veen gekregen.

Op de allereerste plaats kwam echter, zonder enige twijfel, *Pro Memorie*. Het belangrijkste middel om de door hem bepleite vernieuwing van OVR (en meer in het algemeen de rechtsgeschiedenis) vond Theo het omzetten van de *Verslagen en Mededelingen* van OVR in een volwassen rechtshistorisch tijdschrift, dat door inhoud en vormgeving ook voor anderen dan rechtshistorici – als auteur of als lezer – aantrekkelijk zou zijn. Bij het uitwerken van het plan, het overtuigen van zijn medebestuurders, het overwinnen van hinderpalen, en bij de voorbereiding liep Theo niet alleen voorop, maar nam hij ook een fors deel van de bijbehorende werkzaamheden voor zijn rekening. En dat bleef zo toen het eenmaal zover was. In de productie van een twaalfstal afleveringen (in de jaren 1999-2005) had hij een overwegend aandeel.¹⁴ Zijn mederedactieleden wist hij daarbij ook nog mee te slepen, al moest hij wel eens achterom kijken om te zien waar zij bleven.

De redactie van nu hoopt met die gedrevenheid verder te kunnen gaan en wil Theo op die manier blijven eren.

Tot besluit

Dit voorop lopen, het enthousiasmeren, maar soms ook – onvermijdelijk – ‘drammen’ van Theo, was een eigenschap die in de weken na zijn dood door velen werd genoemd. Het was trouwens opvallend hoe eenstemmig de reacties waren. Enerzijds: een niet toeschietelijk mens, moeilijk te doorgronden, geen gemakkelijk leven, verborgen emoties. Anderzijds, zoals in het voorgaande al naar voren kwam: iemand die, als de barrières geslecht waren, een warme, aanhankelijke persoonlijkheid bleek te zijn, iemand die met vasthoudend en met verve voor een ander die in problemen verkeerde, in de bres kon springen. Deze ‘trouwe vriend’, om nog eenmaal met Hans Ankum te spreken, ‘die nooit eigen belangen najoeg en de geleerde, voor wie slechts de wetenschappelijke correctheid telde, zullen wij met groot respect in onze herinnering houden’.

¹⁴ Dertien als we zijn ‘En voor berisping is hier ruime stof’ (Publ. TJV, nr. 148; bijlage bij PM 3-2 (2001) meetellen.

NIEUWS OVER DE VROEGSTE GESCHIEDENIS VAN DE RIJKSHOFRAAD EN DE ONTSLUITING VAN ZIJN TE WENEN BERUSTEND ARCHIEF

De laatste jaren kunnen wij een verheugende toename van de belangstelling in de geschiedenis en het nagelaten archief van de Rijkshofraad bespeuren.

Karel V en de oorsprong van de Rijkshofraad

Om met de instelling zelf te beginnen: in 2004 is er een onderzoek van start gegaan naar de werkzaamheden van de Hofraden van keizer Karel V en zijn broeder, koning Ferdinand I. De Hofraad van de keizer was tijdens diens regeringsperiode niet continu actief, want Karel hield zich vaak en langdurig buiten het Duitse Rijk op. Wanneer hij wèl in het Rijk vertoefde, bezette hij vanaf de dertiger jaren tot in de jaren vijftig van de zestiende eeuw de zetels in zijn Raad vaak met functionarissen uit de Nederlanden, “buitenlanders” dus, hetgeen kritiek van de tijdgenoten uitlokte. Voor de perioden van afwezigheid had de keizer zijn broeder Ferdinand, aartshertog van Oostenrijk c.a. sedert 1521 en koning van Hongarije en van Bohemen sinds 1526, met verstrekkende volmachten bekleed. Ook Ferdinand, in 1531 tot Rooms koning gekozen, had zijn (koninklijke) Hofraad. Deze gaat bij de verheffing van Ferdinand tot keizer (1558) vrijwel naadloos over in de keizerlijke Hofraad, die spoedig als Rijkshofraad (RHR) betiteld zal worden. Omdat de praktijk van de hofraad van Karel daarvóór die van de hofraad van Ferdinand beïnvloed had, kunnen wij de regeringsjaren van deze twee Habsburgers als het tijdperk van de vormgeving van de latere RHR beschouwen. De RHR zal in de zeventiende eeuw uitgroeien tot een geduchte concurrent van het Rijkskamergerecht, maar toont in de voorgaande eeuw ook andere trekken dan die van een rechtsprekend college. Op de voorgrond stond aanvankelijk het uitoefenen – namens de keizer – van toezicht op de in het Rijk uitgeoefende rechtspraak.¹ Naast deze ‘judiciële’ activiteiten ontplooidde de RHR steeds tal van werkzaamheden op het stuk van het leenwezen, het verlenen van privileges, het verlenen van vrijgeleides enz. Hoe heeft zich dit activiteitenpalet ten tijde van de twee “voorlopers” ontwikkeld? Welke rol hebben de al genoemde “Nederlandse” juristen hierin gespeeld?

Gezien het vorenstaande is het door de rechts- en institutionele historici bijzonder toe te juichen dat de *Kommission für Rechtsgeschichte Österreichs* van de Oostenrijkse Akademie der

¹ Vgl. E. Ortlieb & G. Polster, ‘Die Prozessfrequenz am Reichshofrat (1519-1806)’, in: *Zeitschrift für Neuere Rechtsgeschichte* 26 (2004), p. 189-216.

Wetenschappen in samenwerking met het Haus-, Hof- und Staatsarchiv in Wenen een project “Die Formierung des Reichshofrats (Karl V., Ferdinand I.)” heeft opgezet. De leiding berust bij de emeritus hoogleraar Prof. Dr. Werner Ogris, voorzitter van de vermelde Akademie-commissie [email: werner.ogris@oeaw.ac.at], terwijl de uitvoering in handen is gelegd van mevr. Mag.D. Eva Ortlieb en de heren Mag. Markus Senn en Martin Weber [email: rhr@oeaw.ac.at]. Mevr. Ortlieb had een kring van geïnteresseerden trouwens reeds in 2002 op een voordracht over het onderhavige thema vergast welke thans in druk voorligt.²

De schriftelijke nalatenschap van de RHR: de reeksen met Latijnse stukken

Het archief van de RHR vormde van oudsher een eenheid met dat van de Rijkshofkanselarij. De lotgevallen en opeenvolgende indelingen ervan zijn beschreven door Lothar Gross.³ Voor ons is van belang dat bij een splitsing in 1807 enige bestanddelen in het keizerlijk Hausarchiv zijn opgenomen, terwijl de rest in 1849 naar het beheer door het Staatsarchiv is overgegaan en aldaar deel van de Reichsarchive uitmaakt. Van die rest waren de Lehens- und Gratiairegistratur (de Feudalia en de Gratialia) en de Judizialregistratur zeer belangrijke onderdelen. Beide bestanden zijn in een Latijnse en een Duitse expeditie verdeeld. Dit betekent dat er naast de hieronder uitvoeriger ter sprake komende Judizial-Registratur met expedities in de Duitse taal (de *Judicialia germanicae expeditionis*) een pendant van dit archief bestaat met dossiers waarin het Latijn gebezigd werd. Dit bestaat slechts uit één reeks, de *Judicialia latinae expeditionis*. De archivaris Matthias Nowotny heeft in de eerste helft van de 19de eeuw een Repertorium hierop gemaakt (Archiv-Behelf 43). Nowotny registreerde in totaal 693 (uit meerdere dossiers samengestelde) liassen waarvan volgens de Belgische historicus Joseph Ruwet ten minste een/vierde deel voor de geschiedenis van België (in casu de voormalige vorstendommen Luik, Loon en Stavelot-Malmédy) van belang is.⁴ In een latere publikatie geeft Ruwet een lijst van circa 1600 voor de vorstendommen Luik, Loon en Stavelot-Malmédy van belang zijnde dossiers welke aanwezig zijn in het archief van de *Judicialia latinae expeditionis*.⁵ Het is dus mogelijk dat dit archieffonds in totaal 6.000 tot 7.000 dossiers omvat.

In het voormelde Weense Repertorium (AB. 43) wordt een aantal dossiers als “extra-diert” aangeduid. Deze berusten thans bijna alle in het Rijksarchief te Luik; zie de *Inventaire [des] Procès pardevant le Conseil aulique XVe-XVIIIe s. Liège 1999*. De inventaris bevat in totaal 241 nummers, waarvan er 239 procesdossiers betreffen, terwijl nummer 240 (1) *acta gratialia*

² Ik doel hier op: Eva Ortlieb, ‘Vom königlichen/kaiserlichen Hofrat zum Reichshofrat. Maximilian I., Karl V., Ferdinand I.’, in: B. Diestelkamp (Hg.), *Das Reichskammergericht. Der Weg zu seiner Gründung und die ersten Jahrzehnte seines Wirkens (1451-1527)* (Köln-Weimar-Wien 2003), p. 221-289.

³ In het hoofdstuk ‘Reichsarchive’, in: L. Bittner, *Gesamtinventar des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs* (5 Bde. Wien 1936-1940), Bd. 1, p. 273-394.

⁴ Zie: J. Ruwet op p. LX van zijn ‘Les Archives de Vienne et l’histoire de notre pays’, in: *Bulletin de la Commission royale d’histoire* 118 (1953), p. XLI-CXIX (met een ‘Note additionelle’ van L.E. Halkin op p. CXX).

⁵ Zie J. Ruwet, *Les Archives et bibliothèques de Vienne et l’histoire de Belgique*. Bruxelles 1956, p. 2-87.

behelst, van 1 tot 20, nummer 240 (2) *acta gratialia* van nummer 21 tot 30; en nummer 241 *acta feudalia*, daterend van 1487 tot 1800. Volgens Gross is er in de jaren 1843-1846 een groot aantal RHR-dossiers door de Weense autoriteiten aan België afgegeven (p. 287, 291), maar uit de Luikse *Inventaire* blijkt dat ook bestanddelen van de *Gratialia und Feudalia* dit lot ondergingen. Mij is op dit moment onbekend, welke stukken deel uitmaakten van de *Germanica expeditio* en welke van de *Latina*.

Ontsluiting van de Duitstalige fondsen

A De in Wenen ontstane reeksen.

In 1999 zijn er twee projecten gestart die ten doel hadden de moeilijk toegankelijke procesdossiers van het Duitstalige deel van het archief van de RHR door middel van een 'virtueel' repertorium te ontsluiten. Anders dan de 'Latijnse expeditie' bestaat de 'Duitse expeditie' uit meer dan één serie. Wie kennis neemt van het door Gross medegedeelde kan zonder moeite de gevolgtrekking maken dat het hoog tijd was, de toegang tot de desbetreffende bestanden te verbeteren. Inmiddels zijn beide projecten op dit moment beëindigd, maar slechts een ervan is voltooid.

Het is gebaseerd op een in 1792 door Nikolaus Wolf, een functionaris van de Rijkshofkanselarij, ondernomen, maar niet voltooide, poging om de bestanddelen van het toen uit een negental reeksen opgebouwde Duitstalige gerechtelijk archief (*teutsche Judizial-Registratur*) van de RHR te 'herenigen'. De oude series die hij wilde benutten waren de *Acta antiqua*, de *Denegata antiqua*, de *Denegata recentiora*, de 'Obere Registratur' (de oude reeks *Acta currentia*), de *Acta primae instantiae*, de *Acta commissionalia*, (zij het in mindere mate) de *Judicialia miscellanea*, de *Relationes* van de RHR-leden, de *Vota (ad imperatorem)* en de dossiers van de rechtspraak der Rijksvicarissen die tijdens de interregna optraden. Wolf wilde alle documenten over één geding in dossiers tezamenbrengen en twee nieuwe reeksen vormen, één van de nog lopende processen (de *Acta currentia* die zich in de *Obere Registratur* bevonden) en één van de reeds afgesloten procedures (de *Acta decisa*). Een groot repertorium (de *Index actorum judicialium*), alfabetisch geordend op de namen van de eisers of de rekestranten, zou de toegang op het archief gaan vormen. Ook de naam van de tegenpartij, het onderwerp en de tijdsperiode van het proces zouden worden opgenomen. Wolf begon met het opheffen van de series *Acta primae instantiae*, *Acta commissionalia* en rechtspraak door rijksvicarissen. Dit materiaal werd in de desbetreffende dossiers ingelijfd. Daarna vatte hij de verdeling aan van de dossiers van de vier grote oude reeksen (de *Acta antiqua*, de *Denegata antiqua*, de *Denegata recentiora*, de *Acta currentia in der Oberen Registratur*) over de twee nieuwe series. Bij het einde van het Rijk (1806) was Wolf met de herindelings van de *Acta decisa*, de stukken met betrekking tot reeds afgesloten procedures, gevorderd tot in het begin van letter H, terwijl de *Obere Registratur* van A tot Z was bewerkt. Het repertorium (thans AB.I/1) telde toen 8 delen, maar is na 1806 tot 17 delen uitgebreid. Twee oude series (die vanaf de letter H nog niet

ontmanteld waren), de *Denegata antiqua* en de *Denegata recentiora*, zijn toen, wederom alfabetisch geordend op de namen van de eisers of de rekestranten, na de *Decisa* in het repertorium opgenomen. Er bleven echter ook belangrijke oude reeksen buiten het repertorium. De oude serie *Acta antiqua* bleef bestaan (letter H-Z) en vond geen plaatsje in de nieuwe delen van het Wolfse repertorium. Ook de reeksen *Vota* en *Relationes* zijn deels zelfstandig blijven voortbestaan.

Van 1 januari 1999 tot medio 2005 zijn de heer Gert Polster en zijn opvolgers bezig geweest met de ontsluiting van al dit materiaal.⁶ Zij gebruikten daartoe een Microsoft Access-Database die – wat de opzet en de inhoudsvelden betreft – in hoge mate geïnspireerd is door het model dat reeds een twintigtal jaren voor de inventarisering van Rijkskamerge-rechtsarchieven benut wordt. Het resultaat van deze inspanningen is dat thans de inhoud van alle 17 delen van het Wolfse repertorium in de database is ingevoerd. Deze bevat in totaal 40.300 nummers, waarvan er circa 38.800 *Decisa* betreffen en 1.538 *Obere Registratur*. Omdat Wolf in de eerste acht delen mede de serie *Acta antiqua* verwerkt had, maar deze in de delen 9-17 buiten beschouwing liet, zijn de repertorium-delen 9-17 minder compleet dan de eerste acht. Men treft er slechts weinig processen uit de zestiende en vroege zeventiende eeuw in aan. Dit geldt uiteraard mede voor de database. Deze is op een CD geplaatst die zowel in het Haus-, Hof- und Staatsarchiv in Wenen als in het Max-Planck-Institut für Europäische Rechtsgeschichte in Frankfort aan de Main geraadpleegd kan worden. Het 17-delige repertorium van Wolf kan thans dus in elektronische vorm geconsulteerd worden en statistische bewerkingen van dit materiaal, maar ook gerichte zoekacties daarin zijn mogelijk geworden. Ook zijn de dossiers thans gemakkelijk aan te vragen omdat de huidige signatures zijn aangegeven.

B. De tussen 1540 en 1660 in Praag gevormde fondsen

Het tweede project betreft een thans in Wenen berustend, maar daarheen pas tussen 1771 en 1773 overgebracht en uit 213 dozen bestaand RHR- (of liever: Rijkshofkanselarij-) bestand, de zogenaamde *Alte Prager Akten*. Het is door Wolf niet bewerkt en vormt de neerslag van RHR-activiteiten tussen 1540 en 1660, een periode die de regeringsperiode van de ‘Praagse’ keizer Rudolf II (1575-1612) ruim te buiten gaat. De inhoud van de 213 dozen is rond 1840 door Matthias Nowotny in een repertorium beschreven. Dit is alfabetisch geordend op de namen van de eisers of de rekestranten en behelst o.a. ook de naam van de tegenpartij, het onderwerp en de tijdsperiode van het proces, alsmede de plaats waar het dossier zich bevond wanneer het uit de *Alte Prager Akten* naar elders was overgebracht. Mevr. dr. Eva Ortlieb heeft van november 1999 tot januari 2004 gewerkt aan de invoering van alle nummers van het repertorium in een database van hetzelfde model als de door Polster gebruikte, ook derhalve van processen waarvan geen andere schriftelijke neerslag dan een

6 Zie: G. Polster, ‘Die elektronische Erfassung des Wolfschen Repertoriums zu den Prozeßakten des Reichshofrats im Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchiv’, in: *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* (ter perse).

vermelding in Nowotnys register aanwezig is.⁷ Tegelijkertijd heeft zij de desbetreffende dozen doorgenomen en opnieuw geordend zodat zij meer velden van de 'procesfiches' kon benutten dan Polster, met name over de samenstelling van de dossiers. Naar aanleiding van door haar aangetroffen stukken die tot dossiers van niet door Nowotny onderkende processen behoren, heeft zij nieuwe nummers in haar nieuwe versie van diens repertorium opgenomen. Dit geldt ook voor in de dozen opduikende niet-gerechtigde documenten, zoals correspondentie tussen standen en keizer over rijksbelastingen. De RHR had nu eenmaal geen eigen griffie, maar maakte gebruik van de diensten van de algemene rijkshofkanselarij. De Praagse dozen bevatten dus ook de neerslag van sommige niet-contentieuze taken van de RHR en van politieke en bestuurlijke activiteiten van de keizer en diens hof.

Als gevolg van het ten einde lopen van de financiering van dit project is het mevr. Ortlieb niet gelukt het gehele bestand *Alte Prager Akten* opnieuw te repertorieren. Bij het einde van haar dienstverband was zij gevorderd tot en met de letter L en was haar database uitgegroeid tot zo'n 3.000 nummers. Indien prof. dr. W. Sellert (Göttingen) zal slagen in zijn pogingen om de financiering van een nieuwe repertoriëring van de RHR-dossiers rond te krijgen, zal als eerste onderdeel de beschrijving van de *Alte Prager Akten* voltooid worden. Voorlopig is de incomplete databank niet vrij toegankelijk, maar op aanvraag worden er wel inlichtingen uit verstrekt.

De nu bestaande data-banken.

In het Haus-, Hof- und Staatsarchiv in Wenen staan bovendien twee andere databanken ter beschikking van het publiek. Zij zijn samengesteld met behulp van bestaande toegangen en betreffen de dossiers van de oude series *Judicialia miscellanea* (circa 6.000) en de *Vota* (circa 1.200).

Indien wij de balans opmaken van het aantal in de databanken vermelde (min of meer volledige) dossiers van voor de RHR aanhangig gemaakte rechtszaken, dan komen wij op een totaal van 50.500, welk getal is opgebouwd uit het aantal nummers van het Repertorium van Wolf ad 40.300, plus dat van de door mevr. Ortlieb bewerkte *Alte Prager Akten* ad 3.000, plus de som van de twee hierboven vermelde bestanden, ofwel 7.200. Enige jaren geleden schatte Prof. Dr. Leopold Auer (Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wenen) het aantal van de nog in het RHR-archief berustende procesdossiers op ongeveer 70.000, zulks op een geschat totaal van circa 140.000 procedures. Dit zou betekenen dat het overgrote deel van deze processtukken thans toegankelijk gemaakt is. Omdat de actieradius van de RHR zich ver buiten de huidige Duitse westgrens heeft uitgestrekt, is dit niet alleen voor Duitse

⁷ Zie: E. Ortlieb, 'Die 'Alten Prager Akten' im Rahmen der Neuerschließung der Akten des Reichshofrats im Haus-, Hof- und Staatsarchiv in Wien', in: *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* (ter perse).

(rechts)historici goed nieuws. Zo ontmoet men tijdens het lezen van een enige jaren geleden verschenen (op een vrij beperkt bronnenbestand berustende) studie over de activiteit van door de RHR aangestelde commissarissen verschillende leden van de ‘Nederlandse’ adel, te weten van de grafelijke huizen Van Limburg Stirum en Van den Bergh. De kolosale data-bestanden die thans gereed of in bewerking zijn zullen ongetwijfeld een veelvoud van dergelijke vermeldingen herbergen.

WIE BEHOORDE TOT HET ‘BATAAFSE VOLK’?

OPVATTINGEN OVER BATAAFS BURGERSCHAP EN POLITIEKE PARTICIPATIE
IN DE EERSTE JAREN VAN DE BATAAFSE REPUBLIEK (1795-1798)

1 Inleiding

In de Staatsregeling van 1798, de eerste Grondwet van Nederland, werd aan het begrip ‘Bataafs volk’ een centrale positie gegeven. Blijkbaar werd toen niet alleen het bestaan van een dergelijk volk verondersteld, maar werd er ook een zekere staatsrechtelijke relevantie aan verleend. Bovendien werd aan de leden van dit Bataafse volk in beginsel een rol in het politieke proces toegekend. Als gevolg hiervan traden bij het opstellen van deze Staatsregeling een aantal vragen op de voorgrond die tot dan toe nooit in alle scherptheit waren gesteld. Wie moesten als leden van dit Bataafse volk worden beschouwd? Welke leden van dit Bataafse volk konden worden toegelaten tot politieke participatie, in het bijzonder tot het stemrecht? Welke rol speelden, ten slotte, eisen aan de loyaliteit jegens dat veronderstelde volk hierbij, mede in het licht van het opkomende ideaal van de natiestaat? In deze bijdrage zal onderzocht worden welke antwoorden op deze vragen werden gegeven.

1.1 Volk, nationaliteit en het ideaal van de natiestaat

In de huidige Nederlandse Grondwet, ingevoerd in 1983, wordt al in art. 2 aan de wetgever opgedragen om te regelen ‘wie Nederlander is’. De vraag wie in juridische zin als Nederlands staatsburger wordt beschouwd, met andere woorden de vraag wie de Nederlandse nationaliteit heeft, wordt blijkbaar van groot belang geacht.¹ De Rijkswet op het Nederlandschap die op grond van dit grondwetsartikel tot stand is gekomen, legt aldus vast wie Nederlands staatsburger is.² Tot leidend beginsel is hierin gekozen voor de bloedband. Op basis van dit afstammingbeginsel, ook wel *ius sanguinis* genaamd, verwerft een kind van Nederlandse ouders automatisch het Nederlandschap. Kinderen van niet-Nederlanders die in Nederland, de Nederlandse Antillen of Aruba geboren zijn, kunnen voor het Nederlandschap opteren. Andere niet-Nederlanders zullen de weg van de naturalisatie moeten bewandelen. Niet-Nederlanders worden in de Grondwet en in de genoemde Rijkswet aangeduid als ‘vreemdelingen’.³

In beginsel zal met het ‘Nederlandschap’ ook het lidmaatschap van het Nederlandse

¹ Zie voor deze definitie van het begrip ‘nationaliteit’: J. Mannoury, *Het Nederlandse nationaliteitsrecht* (Alphen aan den Rijn 1954²), p. 2-3. A.A.H. Struycken, *Het staatsrecht van het Koninkrijk der Nederlanden* (Arnhem 1928²), p. 240-241. P. Lagarde, *La nationalité française* (Parijs 1975), p. 1.

² De Rijkswet op het Nederlandschap (RWN) van 19 december 1984, verving de Wet op het Nederlandschap en ingezetenschap van 12 december 1892. Vgl. de art. 3, lid 1, alsmede 6 e.v. RWN.

³ Zie art. 2, lid 2 GW 1983 en art. 1, lid 1, sub e RWN.

volk zijn afgebakend. Art. 50 GW stelt dat de Staten-Generaal ‘het gehele Nederlandse volk’ vertegenwoordigen, en in ieder geval tot in de jaren tachtig was het de gangbare opvatting dat hiermee de Nederlandse onderdanen, de Nederlandse staatsburgers, werden bedoeld.⁴ Maar geheel onproblematisch is dit niet omdat een nauwkeurige juridische omschrijving van het begrip ‘volk’ ontbreekt. Tegenwoordig worden bij beperking van het lidmaatschap van het ‘Nederlandse volk’ tot de Nederlanders daarom wel enkele vraagtekens geplaatst, mede op basis van de toekenning van stemrecht op lokaal niveau aan niet-Nederlanders.⁵ Misschien moet dit gezien worden in het licht van een afnemende waardering voor het ideaal van de natiestaat, dat, zoals hieronder zal blijken, een grote invloed heeft uitgeoefend op de invulling van het concept ‘Nederlandse nationaliteit’.

Het bezit van de Nederlandse nationaliteit heeft onder meer gevolgen voor toelating en verblijf op het grondgebied van de staat. Uit het vervolg van de Grondwet blijkt verder, dat de status van Nederlander ook een belangrijk criterium vormt voor de toegang tot politieke participatie. Het Nederlandse staatsburgerschap is immers een noodzakelijke voorwaarde voor het bekleden van diverse functies, waaronder die van parlementariër.⁶ Ook het stemrecht op nationaal en provinciaal niveau is voorbehouden aan Nederlanders. Alleen voor het stemrecht op lokaal niveau is tegenwoordig de Nederlandse nationaliteit niet vereist. Sinds 1985 heeft elke ‘ingezetene’ die minimaal 5 jaar legaal in Nederland verblijft op gemeentelijk niveau het actieve en passieve kiesrecht.⁷ De term ‘ingezetene’ verwijst hier blijkens art. B 4, lid 1 Kieswet naar diegenen die in Nederland hun ‘werkelijke woonplaats hebben’, ongeacht of zij Nederlander zijn of niet. Op deze wijze wint domicilie althans in het kader van politieke participatie aan belang, ten koste van nationaliteit.⁸ Deze ontwikkeling wordt sinds het Verdrag van Maastricht (1992) ondersteund door Europese regelgeving, met de expliciete bedoeling om de rol van het hebben van de nationaliteit van een afzonderlijke lidstaat terug te dringen met het oog op het streven naar een hechte Europese Unie.⁹

Het lidmaatschap van het Nederlandse volk is heden ten dage een exclusieve aangelegenheid, zo blijkt uit het voorgaande. Het Nederlandse volk is een semipermanente entiteit, waarin vreemdelingen slechts na een formeel besluit worden toegelaten. Hier is een

4 P.W.A. Immink, ‘Beschouwingen over de ontwikkeling van de begrippen volk en vertegenwoordiging’ in: *Publiekrechtelijke opstellen aangeboden aan prof.mr.dr. C.W. van der Pot* (Zwolle 1950), p. 114-141 (120).

5 T.J. Veen, ‘Het volk, de leden van de maatschappij en de ingezetenen van de Republiek. Opmerkingen over het democratisch gehalte van de Bataafse Staatsregeling van 1798’ in: O. Moorman van Kappen en E.C. Coppens (eds.), *De Staatsregeling voor het Bataafse Volk van 1798. Opstellen opgedragen aan de nagedachtenis van Dr. Mr. L. de Gou* (Nijmegen 2001), p. 9-33 (22). T.J. Veen, *De Staten-Generaal vertegenwoordigen het gehele Nederlandse volk* (Nijmegen 1994), p. 83.

6 Art. 4, 54, lid 1 en 56 GW 1983.

7 Art. B 3 Kieswet. Aanleiding hiertoe was de aanwezigheid van grote groepen buitenlanders, die men door het verlenen van kiesrecht wilde doen integreren. G.J. van Wissen, ‘Het kiesrecht van niet-Nederlandse ingezetenen voor de gemeenteraad’ in: *Tijdschrift voor Bestuurswetenschappen en Publiekrecht* 41 (1986), p. 36-40.

8 Ook T. Hammar, *Democracy and the Nation State* (Aldershot 1990), p. 218-219, wijst op het groeiende belang van het domiciliebeginsel als basis voor juridische en bestuurlijke beslissingen.

9 Art. 19, lid 1 EG-verdrag (voorheen art. 8 B, lid 1) bepaalt sindsdien dat alle onderdanen van EU-lidstaten als EU-burgers lokaal kiesrecht krijgen indien ze zich vestigen op het grondgebied van een andere lidstaat. Dit artikel is nader uitgewerkt in richtlijn 94/80/EG, dd. 19-12-1994, PbEG Jg 37 (1994), L 368/38-43.

verband met het ideaal van de natiestaat waar te nemen. Heijs laat in zijn studie naar de verlening van het Nederlandschap aan vreemdelingen zien dat de discussies over het naturalisatiebeleid en over de nationaliteitswetgeving vanaf de periode 1813 tot na de Tweede Wereldoorlog sterk gekleurd werden door het ideaal van de natiestaat.¹⁰ De vraag wie 'Nederlander' mocht worden, stond in het teken van nationale gemeenschapsgevoelens die geacht werden te leven bij de leden van het 'Nederlandse volk'. Er was weliswaar in 1813 van een algemeen nationaal bewustzijn nog geen sprake, zoals Heijs terecht opmerkt. Maar de term 'Nederlander' werd toen al wel door de politieke elite gebruikt om de Nederlandse bevolking te mobiliseren.¹¹ De invloed van het ideaal van de natiestaat kwam onder meer tot uitdrukking in de opvatting dat een Nederlander als lid van het Nederlandse volk, als onderdeel van de Nederlandse natie, werd geacht zich verbonden te voelen met die natie en met de Nederlandse staat.¹² Het ideaal leidde ertoe, dat de discussie over de nationaliteitswetgeving onder invloed stond van de opvatting, dat de Nederlandse staat een homogene natie nodig had, waarvan de leden sterke loyaliteitsgevoelens hadden.¹³ In dit verband werd bij deze discussie ook de bevordering van de integratie van langdurig in Nederland gevestigde vreemdelingen betrokken.

Het is de vraag of Heijs zijn studie niet al in 1795 had moeten beginnen. Het is weliswaar juist dat in de Staatsregeling 1798 het begrip 'Nederlander' ontbreekt. De term heeft voor het eerst wettelijke status gekregen in art. 59 Grondwet van 1814, waarin het 'Nederlandschap' als voorwaarde werd gesteld voor lidmaatschap van de Staten-Generaal. En zelfs daar verwees de term 'Nederlander' niet naar het lidmaatschap van het Nederlandse volk. Hij lijkt daar in de plaats te zijn gekomen voor het begrip 'inboorling', met behoud van dezelfde betekenis, dat wil zeggen: iemand die is geboren op het grondgebied van Nederland.¹⁴ Bovendien was het denken over de 'Nederlandse nationaliteit' als juridisch fenomeen in deze periode nog amper ontwikkeld, zoals Heijs terecht opmerkt.¹⁵ Pas in de loop van de negentiende eeuw kwam het begrip 'nationaliteit' tot volle wasdom.¹⁶ De term zoals wij die kennen, 'Nederlander' in de zin van lid van het Nederlandse volk had immers pas toen langzamerhand een juridisch gezicht gekregen. De bovengenoemde opdracht

¹⁰ E.J.M. Heijs, *Van vreemdeling tot Nederlander. De verlening van het Nederlandschap aan vreemdelingen (1813-1992)* (Amsterdam 1995), p. 11 en p. 217-226.

¹¹ Heijs, *Van vreemdeling tot Nederlander*, p. 15-16, die wijst op de 'Proclamatie houdende kennisgeving der daarstelling van een Algemeen Bestuur der Vereenigde Nederlanden'.

¹² Deze opvatting vond overigens slechts ten dele uitwerking in de concrete voorwaarden voor de verlening van de Nederlandse nationaliteit. Heijs, *Van vreemdeling tot Nederlander*, p. 218.

¹³ Heijs, *Van vreemdeling tot Nederlander*, p. 222.

¹⁴ Mannoury, *Het Nederlandse nationaliteitsrecht*, p. 37-38. O. Moorman van Kappen, 'Les concepts précurseurs de "nationalité" dans le droit néerlandais jusqu'au milieu du 19ième siècle' in: *La condition juridique de l'étranger, hier et aujourd'hui* (Nijmegen 1988), p. 197-207 (p. 202-203). Struycken, *Staatsrecht*, p. 243-244. Heijs, *Van vreemdeling tot Nederlander*, p. 16-17.

¹⁵ Heijs, *Van vreemdeling tot Nederlander*, p. 16.

¹⁶ Moorman van Kappen, 'Les concepts précurseurs', p. 204-205. Heijs, *Van vreemdeling tot Nederlander*, p. 24. A.H.J. Swart, *De toelating en uitzetting van vreemdelingen* (Deventer 1978), p. 21. T. Hessels, 'Ingezetten, maar uitgesloten. Een beschouwing over de ontwikkeling van de begrippen nationaliteit en ingezetenschap' in: *Gelijk geregeld* (Nijmegen 1988), p. 41-52 (p. 42). Struycken, *Staatsrecht*, p. 242. De term 'staatsburgerschap' werd in Nederland geïntroduceerd door J.R. Thorbecke, 'Over het hedendaagse staatsburgerschap' (1844) in: idem, *Historische schetsen* (Den Haag 1872²), p. 84-96.

aan de wetgever tot juridische invulling van het begrip ‘Nederlander’ in de hedendaagse zin is voor het eerst opgenomen in de Grondwet van 1848.¹⁷

Toch is het vermoeden gerechtvaardigd dat er al langer sprake was van het gebruik van de notie van een ‘Nederlands volk’ en van een discussie over de precieze invulling ervan. Met de stichting van het Koninkrijk der Nederlanden in 1813 brak weliswaar in veel opzichten een nieuw staatkundig tijdperk aan, maar de belangrijkste stap in de richting van de Nederlandse eenheidsstaat was al in de Bataafse periode gezet. Tijdens de Bataafse Revolutie, waarin het herstel van de macht van de Republiek een belangrijke drijfveer vormde, werd door een belangrijk aantal leidende politici uitgegaan van het bestaan van een ‘Nederlands volk’.¹⁸ Of er in 1795 daadwerkelijk een dergelijk ‘volk’ bestond, valt te betwijfelen, maar de verkondiging van dit uitgangspunt had wel belangrijke politieke waarde. Het vormde een belangrijke stimulans voor het proces van de eenwording van Nederland, een proces dat zich over de gehele negentiende en over een deel van de twintigste eeuw zou uitstrekken.¹⁹ Het uitgangspunt komt duidelijk naar voren in de Staatsregeling 1798. De aanhef van die Staatsregeling begon al onmiddellijk met: ‘Het Bataafsche Volk, zig vormende tot eenen ondeelbaaren Staat...’.²⁰ De term ‘Nederlands’ was begin 1797 ingewisseld voor ‘Bataafs’ in een poging de herinnering aan de Republiek der Verenigde Nederlanden uit te wissen.²¹

1.2 ‘Bataafs volk in ruime zin’ en ‘Bataafs volk in enge zin’

De Staatsregeling 1798 bakent zelf het begrip ‘Bataafse volk’ niet af: een opdracht als in art. 2 Grondwet 1983 ontbrak. Maar aannemelijk is wel dat in die Staatsregeling in de meeste gevallen met de term ‘burger’ of ‘Bataafs burger’ de leden van het Bataafse volk, de leden van de ‘Bataafse maatschappij’, werden aangeduid.²² ‘Bataafse burgers’ waren vermoedelijk degenen die wij nu als Nederlanders zouden betitelen.²³ De vraag rijst dan wie tot die ‘Bataafse burgers’ behoren. Veen valt voor de beantwoording van die vraag ten dele terug op art. 11 Acte van Staatsregeling (AvS) omtrent de toelating tot het stemrecht.²⁴ Op

¹⁷ Art. 7 GW 1848. Dit resulteerde in de Nationaliteitswet van 1850, Stb. 1850, 44.

¹⁸ P.A.J. van den Berg, ‘Een Europese Grondwet zoekt een “volk”. Over het concept “Volk van Nederland” tijdens de Bataafse Revolutie (1795-1796) en de lessen voor de discussie over de Europese Grondwet’ in: F. Amtenbrink en S.B. van Baalen (eds.), *Europa; eenheid in verscheidenheid? Groningse beschouwingen over de Europese Grondwet* (Den Haag 2005), p. 1-31. P.A.J. van den Berg, ‘“Burger” of “volk” als nieuw fundament voor de Europese Unie?’ in: NJB 80/20 (2005), p. 1035-1038.

¹⁹ Vgl. H. Knippenberg en B.C. de Pater, *De eenwording van Nederland: schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1988).

²⁰ Vgl. ook de art. 10 en 35 Burgerlijke en Staatskundige Grondregels (BSG).

²¹ *Dagverhaal der Handelingen van de Nationale Vergadering representeerende het volk van Nederland* (Den Haag 1796-1798) IV, p. 413-415 (11-1-1797). L. de Gou, *Het Ontwerp van Constitutie van 1797. De behandeling van het plan van constitutie in de Nationale Vergadering I* (Den Haag 1983), p. 174.

²² Van een systematisch-juridisch verantwoord gebruik van begrippen was in de Staatsregeling echter geen sprake. Veen wijst op diverse artikelen, waar de term ‘burger’ duidelijk naar iets anders verwijst, bijvoorbeeld artikel 44 BSG waarin aan ‘burgers’ de militaire dienstplicht wordt opgelegd.

²³ Veen, ‘Het volk’, p. 32. H.J. Hamaker, ‘Nederlanders, vreemdelingen en ingezetenen’ in: id., *Verspreide geschriften I* (Haarlem 1911), p. 1-26 (p. 22).

²⁴ Deze benadering is ook terug te vinden bij Moorman van Kappen, ‘Les concepts précurseurs’, p. 200.

grond van deze bepalingen onderscheidt hij twee categorieën Bataafse burgers. Ten eerste rekent hij tot de Bataafse burgers iedereen die in Nederland was geboren en daar de laatste twee jaar had gewoond. 'Inboorlingen' die geen domicilie binnen de grenzen van de Republiek hadden, waren derhalve geen Bataafs burger. Ten tweede moeten ook als Bataafs burger beschouwd worden alle 'vreemdelingen' die gedurende de laatste tien jaar hun vaste woonplaats in Nederland hadden gehad en de 'Nederduitse' taal beheersten.²⁵ De term 'vreemdeling' staat hier tegenover 'inboorling' en betekent hier dus 'iemand die elders is geboren'.²⁶ De groep van Bataafse burgers viel, voor zover zij geacht wordt te verwijzen naar de 'leden van het Bataafse volk', in deze opvatting dus niet samen met die der 'ingezetenen', dat wil zeggen zij die hun vaste woonplaats in de Bataafse Republiek hadden. Wel 'ingezetenen', maar geen 'Bataafs burger' waren bijvoorbeeld vreemdelingen die zich wel in de Republiek hadden gevestigd, maar die nog niet voldeden aan de criteria voor het stemrecht.²⁷ Overige – al dan niet expliciet – van het stemrecht uitgesloten personen, zoals vrouwen, lijkt hij wel tot het Bataafse volk te rekenen.

Het hanteren van criteria voor politieke participatie bij de bepaling van de kring der burgers is in een aantal gevallen goed te verdedigen, bijvoorbeeld indien een onderscheid wordt gemaakt tussen '(Bataafs) volk in ruime zin' bestaande uit de Bataafse burgers, en '(Bataafs) volk in enge zin'.²⁸ Het 'Bataafse volk in enge zin' verwijst dan naar het politiek actieve volk, bestaande uit de stemgerechtigde Bataafse burgers en uiteraard zijn de criteria voor het stemrecht daar bepalend. Tijdens de Bataafse Revolutie is van verschillende kanten wel voorgesteld om het 'Bataafse volk' op te vatten als bestaande uit alleen de stemgerechtigde Bataafse burgers, maar uiteindelijk werd niet gekozen voor een dergelijke invulling.²⁹ In de Bataafse context kunnen de criteria voor het stemrecht uitsluitend worden aangewend om het 'Bataafse volk in enge zin' te omschrijven, en niet, zoals Veen doet, om het 'Bataafse volk in ruime zin' te bepalen. De invulling van het 'Bataafse volk in ruime zin' vond op andere wijze plaats, zoals hierna zal blijken.

1.3 Werkwijze

In deze bijdrage zal een drietal kwesties onderzocht worden. In de eerste plaats zal de vraag aan de orde worden gesteld hoe in de eerste jaren van de Bataafse Revolutie het lidmaatschap van het Bataafse volk in ruime zin werd ingevuld? Vervolgens zal gekeken worden hoe zich deze invulling verhiel tot de afbakening van het Bataafse volk in enge zin. Dit betreft de vraag naar de criteria voor politieke participatie. Ten slotte zal worden inge-

²⁵ Veen, 'Het volk', p. 32.

²⁶ Veen, 'Het volk', p. 20. 'Vreemdeling' verwijst hier dus niet naar personen die hun domicilie niet binnen de grenzen van de Republiek hebben, zoals Swart, *Toelating*, p. 21, lijkt te menen.

²⁷ Veen, 'Het volk', p. 20.

²⁸ Veen, 'Het volk', p. 21-23. Immink, 'Beschouwingen', p. 139-141.

²⁹ Alleen de stemgerechtigde burgers werden in deze visie als Nederlandse burgers beschouwd. J.F.R. van Hooff, *Dagverhaal I*, p. 577 (28-5-1796). Vgl. ook J.A. de Mist, *Dagverhaal III*, p. 18-19 (30-8-1796): 'Men kan in eene maatschappij woenen als vreemdeling, of ingezetenen, zonder een eigenlyk gezegd lid of actief medeburger dier maatschappij te zyn'.

gaan op de vraag in hoeverre het ideaal van de natiestaat de discussies omtrent de twee eerstgenoemde kwesties heeft beïnvloed. In het licht van dit ideaal werd de aanwezigheid van de joodse bevolkingsgroep in de Republiek namelijk als problematisch ervaren. Zij gaf aanleiding tot hevige debatten tijdens de Nationale Vergadering over de vraag of zij wel tot de Bataafse ‘natie’ gerekend kon worden. Mijn werkwijze is als volgt. Allereerst zullen termen als ‘ingezetene’, ‘inboorling’ en ‘vreemdeling’ worden geplaatst tegen de achtergrond van hetgeen ten tijde van het Ancien Régime gebruikelijk was, omdat noties die toen hieromtrent bestonden nog steeds invloed uitoefenden in de eerste jaren van de Revolutie. Daarna zal gekeken worden of de volkstelling die in 1795 en 1796 werd gehouden enig licht kan werpen op de wijze waarop het ‘Bataafse volk’ werd ingevuld. Ten slotte zal worden ingegaan op de discussies in de Nationale Vergadering en in de diverse constitutiecommissies, discussies die uiteindelijk uitmondde in de Staatsregeling 1798.

2 ‘Ingezetene’, ‘inboorling’ en ‘vreemdeling’ aan het einde van het Ancien Régime

Is ten aanzien van het gebruik van het begrip ‘Nederlandse nationaliteit’ in de zin van lidmaatschap van het Nederlandse volk voor de Bataafse periode al grote voorzichtigheid geboden, voor het Ancien Régime moet het als een anachronisme worden beschouwd.³⁰ Ten eerste was de Republiek der Verenigde Nederlanden een confederatie, samengesteld uit zeven soevereine provincies, enkele verbonden gebieden die wat betreft de interne aangelegenheden zelfstandig waren, zoals Drente, alsmede de (onderworpen) Generaliteitslanden die rechtstreeks werden bestuurd door de permanente organen van de Generaliteit.³¹ Op provinciaal niveau stonden de ‘ingezetenen’, zij die hun domicilie binnen de grenzen van een provincie hadden, tegenover de categorie van ‘vreemdelingen’. Als uitvloeisel van hun soevereiniteit beschouwden de afzonderlijke provincies elkaars ingezetenen in principe als ‘vreemdelingen’. Dit was niet anders voor de verbonden gebieden, noch voor de Generaliteitslanden die ondanks het oppergezag van de Generaliteit naar rechten en instellingen onderscheiden bleven.³² Binnen de afzonderlijke landsdelen genoten op hun beurt de steden een grote autonomie. In overeenstemming hiermee was op lokaal niveau het burgerschap van een stad van groot belang. Ten tweede was er in deze periode geen sprake van een allen omvattend, scherp afgebakend en semi-permanent staatsburgerschap. Er bestond niet het concept van een ‘(Nederlands) volk’, dat uit een min of meer vaste groep personen was samengesteld.

³⁰ Moorman van Kappen, ‘Les concepts précurseurs’, p. 197.

³¹ S.J. Fockema Andreae, *De Nederlandse staat onder de Republiek* (Amsterdam 1961), p. 71-75.

³² Fockema Andreae, *De Nederlandse staat*, p. 75-78. De situatie in de Generaliteitslanden kan geïllustreerd worden met de naturalisatie door de Staten-Generaal bij resolutie van 22 september 1755 van C. Baart, geboren te Haarlem, tot geboren Brabander. S. van Leeuwen, *Groot plaacet-boeck, vervattende de placaten, ordonnantien ende edicten van de (...) Staten Generael der Vereenighde Nederlanden, ende van de (...) Staten van Hollandt en West-Vrieslant, mitsgaders van de (...) Staten van Zeelandt (...)* (hierna GPB) VIII (Amsterdam 1795), kol. 101-102.

Het stadsburgerschap (poorterschap) was sterk afhankelijk van domicilie. Kinderen van burgers verwierven weliswaar het burgerschap door geboorte, maar het behoud ervan was afhankelijk van de vraag of zij hun vaste woonplaats binnen de stad hielden.³³ Stadsburgers konden namelijk hun burgerschap relatief gemakkelijk verliezen door elders domicilie te kiezen. Niet ieder verblijf buiten de stad leidde tot het verlies van domicilie. Indien men de lange reis naar Nederlands-Indië maakte, bijvoorbeeld in dienst van de VOC, werd men in beginsel geacht zijn domicilie te hebben behouden.³⁴ Aan de andere kant konden immigranten relatief eenvoudig het stadsburgerschap verwerven, mits men maar kon aantonen een betrouwbaar persoon te zijn en over voldoende financiële middelen te beschikken.³⁵ Soms verwierf men die status pas na inwoning van een zekere periode, variërend van vijf maanden tot twee jaar. De precieze voorwaarden verschilden vanwege de confederale structuur van de Republiek per stad. Niet iedereen die in een stad woonde, slaagde er overigens in dit burgerschap te verwerven.³⁶ Een deel van de bevolking woonde met expliciete of stilzwijgende toestemming van de magistraat min of meer permanent in een stad, maar hun juridische positie was zeer zwak. Amsterdam creëerde in 1668 voor deze groep de officiële status van 'ingezetene'.³⁷ Ook op provinciaal niveau kon men de status van 'ingezetene' verwerven door een zogeheten 'kleine naturalisatie'.³⁸ Maar de aldus genaturaliseerden dienden tevens ergens domicilie te kiezen. In beginsel vond er registratie plaats van wat aldus als de officiële bevolking zou kunnen worden aangeduid, maar het is de vraag of dit stelselmatig geschiedde.

In principe werden, zoals opgemerkt, binnen de Republiek op provinciaal niveau de 'ingezetenen' over en weer als vreemdelingen beschouwd. Toch had zich ook iets ontwikkeld dat leek op een 'Nederlands burgerschap'.³⁹ Dit hing samen met het feit dat volkenrechtelijk in deze periode wel gesproken kan worden van 'onderdanen van de Republiek'.⁴⁰ Onderdanen, in de Republiek sprak men liever van 'burgers of ingezetenen', genoten op ba-

33 P.A.J. van den Berg, 'Inboorlingschap en Ingezetenschap in de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1600-1795' in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* p. 71 (2003), p. 125-153 (p. 135). Het *ius soli*-beginsel, waarin groot gewicht werd gehecht aan de plaats van geboorte, speelde, anders dan J.M.W.G. Lucassen en M.J.A. Penninx, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders, Immigranten in Nederland, 1550-1983* (Amsterdam 1994), p. 73-74 en p. 206, menen, in de Republiek geen rol van betekenis bij de verwerving van de status van 'burger'.

34 C. van Bijkershoek, *Observationes tumultuariæ II* (Haarlem 1934; E.M. Meijers e.a. eds.), p. 754-755 (nr. 1178).

35 S.J. van Geuns, *Proeve eener geschiedenis van de toelating en vestiging van vreemdelingen in Nederland, tot het jaar 1795* (Utrecht 1853), p. 273.

36 O. Moorman van Kappen, 'Iets over ons oud-vaderlands stadsburgerschap' in: E.C. Coppens e.a. (eds.), *Lex loci. Opstellen over Nederlandse rechtsgeschiedenis uit de pen van prof. Mr. O. Moorman van Kappen* (Nijmegen 2000), p. 83-96 (92). O. Moorman van Kappen, 'Les non-bourgeois résidant en ville et les bourgeois résidant à la campagne. Quelques exemples pour illustrer la zone de tensions entre le droit urbain et le droit rural en Gueldre aux temps modernes' in: S. Dauchy e.a. (eds.), *Droit et monde rural. Le droit rural et son impact en milieu urbain* (Lille 1999), p. 35-43 (p. 39-41).

37 E. Kuijpers en M. Prak, 'Burger, ingezetene, vreemdeling: burgerschap in Amsterdam in de 17e en 18e eeuw' in: J.J. Kloek en K. Tilmans (eds.), *Burger* [Reeks Nederlandse begripsgeschiedenis, 4] (Amsterdam 2002), p. 113-132 (p. 122-123).

38 Zie bijvoorbeeld de resolutie van de Staten van Holland, 18-7-1709, waarin aan uit Frankrijk gevluchte hugenoten de status van 'onderdaan' werd verleend. S. van Leeuwen, *GPB V* (Den Haag 1725), kol. 73-74.

39 Struycken, *Staatsrecht*, p. 243.

40 O. Moorman van Kappen, 'Petit historique du droit de la nationalité Néerlandais. Du temps de la république des Provinces-Unies jusqu'au statut du Royaume des Pays-Bas de 1954' in: *Nationalité-Citoyenneté-Identité. Recherches autour d'une citoyenneté européenne. Exemples historiques de la nationalité en Europe. Actes du colloque, organisé par la Faculté de Droit de l'université René Descartes à Paris les 26 et 27 avril 2001* (verschijnt binnenkort).

sis van deze status bescherming in het buitenland. Ook was voor hen in een aantal gevallen verdragsrechtelijk vrijstelling bedongen van het zogenaamde *droit d'aubaine*, het recht dat een soeverein kon doen gelden op een erfenis die aan een buitenlander dreigde toe te vallen. Dit 'ingezetenschap' van de Republiek was een afgeleide van de juridische status die men op lokaal of provinciaal genoot. Dit betekende dat in de eerste plaats de burgers van een stad op het grondgebied van de Republiek alsmede de ingezetenen op het platteland tot deze categorie gerekend moesten worden. Daarnaast vielen degenen eronder die beschikten over een besluit tot (kleine) naturalisatie, afkomstig van hetzij de Staten van één van de provincies, hetzij van de Staten-Generaal optredende voor de Generaliteitslanden. Tegenover deze 'ingezetenen' stond ook hier de categorie der 'vreemdelingen'.⁴¹

Het stadsburgerschap – en daarmee ook het onder meer daarvan afgeleide 'ingezetenschap' der Republiek de Verenigde Nederlanden – was als gevolg van het overheersende domiciliebeginsel redelijk flexibel. Wellicht moet dit mede tegen de achtergrond gezien worden van het feit dat aan deze juridische status slechts in beperkte mate politieke rechten waren verbonden. Niet alleen bestond er geen enkele vorm van kiesrecht. Ook was het overgrote deel der bevolking *de facto* van politieke ambten uitgesloten. Een immigrant die was toegelaten tot het (stads)burgerschap was daarmee niet benoembaar geworden tot alle ambten. Voor een aantal belangrijke functies, veelal van politieke aard, gold de eis van inboorlingschap, onder meer voor het lidmaatschap van de Staten van Holland.⁴² Voor dat lidmaatschap diende men op het grondgebied van de Provincie Holland te zijn geboren. Alleen bij 'inboorlingen' werd de voor dergelijke belangrijke ambten noodzakelijk gevonden loyaliteit geacht aanwezig te zijn. Aan iemand die elders was geboren, kon overigens wel door een 'grote naturalisatie' de status van 'inboorling' worden verleend, waarmee dan toegang tot die ambten werd verschaft.⁴³

3 'Het Volk van Nederland zal worden by een geroepen en werkzaam zyn'⁴⁴

Na de omwenteling die begin 1795 met behulp van de Fransen tot stand was gebracht, begon de moeizame zoektocht naar een nieuwe staatsvorm. Een belangrijke mijlpaal werd bereikt in januari 1796 toen ook de laatste tegenstribbelende provincies, Zeeland, Friesland en Groningen, het Reglement voor de Nationale Vergadering accepteerden.⁴⁵ In het Reglement werd er, zoveel is duidelijk, van uitgegaan dat er een 'Volk van Nederland'

41 Zie S. van Leeuwen en C.W. Decker, *Het Rooms-Hollands-Regt, waar in de Roomse wetten met het huydendaagse Neerlands regt (...) over een gebragt werden I* (Amsterdam 1780), p. 63 (nt.1) (I.10.2).

42 Resolutie Staten van Holland (14-5-1658). GPB III (Den Haag 1683), kol. 97-98.

43 Zie voor een overzicht van de geschiedenis van de naturalisatie tot 1800: A.J. van Vollenhoven, *Enigje opmerkingen over naturalisatie* (Utrecht 1880), p. 1-20.

44 Opschrift van het Reglement voor de Nationale vergadering (hierna Regl. NV of Reglement).

45 Zie over de strijd over de inhoud van het Reglement: S. Schama, *Patriotten en bevrijders. Revolutie in de Noordelijke Nederlanden 1780-1813* (Amsterdam 1989), p. 286-295 en P. Geyl, '“Het volk” in de Bataafse revolutie' in: P. Geyl, *Verzamelde opstellen 2* (Utrecht/Antwerpen 1978), p. 128-147 (p. 136-140).

was.⁴⁶ Bovendien moest datzelfde volk de basis vormen van de bijeen te roepen Nationale Vergadering, en wel op grond van evenredige vertegenwoordiging. Dit uitgangspunt is overigens al terug te vinden in een Nederlands pamflet uit 1789, waarin naar Frans voorbeeld gepleit werd voor een 'soevereine wetgevende vergadering, wier leden door een gelijk getal ingezetenen verkoren worden, en die alle het geheele volk vertegenwoordigen'.⁴⁷ In dat pamflet werd verder een getrappt kiesstelsel voorgesteld, waarin 'alle ingezetenen, zonder onderscheid van rang of godsdienst' tot het stemrecht gerechtigd zouden zijn. In het Reglement werd deze lijn gevolgd. Deze evenredige vertegenwoordiging werd nader uitgewerkt als volgt.⁴⁸ Het volk moest worden verdeeld in clusters van 15.000 zielen en vervolgens zou er per cluster één afgevaardigde naar de Nationale Vergadering worden aangewezen. De verkiezing van deze afgevaardigde zou getrappt plaatsvinden. Ieder cluster van 15.000 zielen zou onderverdeeld worden in dertig grondvergaderingen van ieder 500 zielen. Deze 500 'zielen', een term waarmee naar de 'ingezetenen' werd verwezen, waren niet allen stemgerechtigd. Alleen de ingezetenen die voldeden aan de in het Reglement opgenomen criteria voor het stemrecht, criteria die hierna nog zullen worden uiteengezet, zouden worden opgeroepen om een kiezer te kiezen. De aldus gekozen kiesmannen zouden bijeenkomen om de afgevaardigde aan te wijzen.

Het aldus gekozen uitgangspunt had grote gevolgen. Ten eerste betekende het een breuk met de provinciale soevereiniteit. De Republiek werd niet langer geacht samengesteld te zijn uit verschillende provincies met evenzovele volkeren, die op basis van hun provinciale soevereiniteit, en op basis van hun bijdrage aan de staatskas, waren vertegenwoordigd. De invloed van de afzonderlijke provincies, voor zover daarvan nog kon worden gesproken, werd teruggebracht tot de proporties van hun populatie. Dat deze operatie niet zonder slag of stoot verliep, hoeft geen verbazing te wekken. De controverser trad duidelijk aan het licht toen men alvast een begin wilde maken met een volkstelling. De wijze waarop het Nederlandse volk zou worden opgeroepen en vertegenwoordigd, noopte namelijk tevens tot een telling ervan. Het eerste artikel van het Reglement bepaalde daarom: 'Het geheele volk zal geteld worden'. Voor het eerst kreeg het volk in ruime zin enige politieke relevantie en werd het van belang om vanuit publiekrechtelijk gezichtspunt criteria op te stellen, wie ertoe behoorde en wie niet. Er moest immers duidelijkheid verschaft worden over de vraag wie geteld moest worden, wie Bataafs burger was en wie niet.

46 Zie de introductie in de Publicatie van de Staten-Generaal, waarin het Reglement bekend wordt gemaakt.

47 C. Rogge, *Geschiedenis der Staatsregeling voor het Bataafsche Volk* (Amsterdam 1799), p. 5-6 (nt). Het pamflet was getiteld *Verhandeling over de gebreken in de Regeeringsvorm van het Gemeenebest der Vereenigde Nederlanden* (Duinkerken 1789).

48 Vgl. de art. 3-5 en 45 Regl. NV.

JAARBOEKEN, October, 1795. 6333

Getal der Inwooners.

CHRISTENEN.

	Getal der Huis- zen.	Getal der Huisge- zinnen.	Getal der Mans, boven de 14 jaaren.	Getal der Vrou- wen, en Vry- ters, bo- ven de 12 ja- ren.	Getal der Jongens, beneden de 14 jaaren.	Getal der Meisjes, beneden de 12 jaaren.	Som van de 4 vo- rige Co- lommen, of der Inwo- ners.	Vreem- den, die in de Stad gelo- geerd zyn.
Oude Zyde.	6710	13609	17514	22885	7055	6924	54378	410
Nieuwe Zyde.	16907	36127	40920	58126	19754	18677	137477	847
Buiten } O.Z.	179	199	231	276	130	103	746	3
Wyken } N.Z.	977	1010	1315	1597	569	607	4088	16
Som. } Binnen.	23617	49736	58434	81011	26809	25601	191855	1257
Som. } Buiten.	1156	1209	1546	1873	705	710	4834	19
Geheele Som.	24773	50945	59980	82884	27514	26311	196689	1276
J O O D E N.								
Oude Zyde.	1566	4623	6344	7572	3153	2930	19999	181
Nieuwe Zyde.	61	85	96	155	40	45	336	1
Buitenwyken.								
Som.	1627	4708	6440	7727	3193	2975	20335	182
<i>Wederhaling van alles.</i>								
Binnen de Muuren.								
Christenen.	23617	49736	58434	81011	26809	25601	191855	1257
Jooden.	1627	4708	6440	7727	3193	2975	20335	182
Som.	25244	54444	64874	88738	30002	28576	212190	1439
Buiten.	1156	1209	1546	1873	705	710	4834	19
Som.	26400	55653	66420	90611	30707	29286	217024	1458

Resultaten van de volkstelling van 1795 (Amsterdam). Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken 30/8 (oktober 1795), p. 6333. Universiteitsbibliotheek Groningen.

3.1 Bataafs burgerschap en de volkstelling van 1795/1796

Hoewel de strijd rondom de vaststelling van het Reglement pas begin 1796 definitief was gestreden, drong Holland er al in september 1795 op aan om alvast met de telling van het Nederlandse volk te beginnen. Holland wilde ervoor zorgen dat zo spoedig mogelijk na de aanvaarding van het Reglement ook daadwerkelijk representanten naar de Nationale Vergadering zouden kunnen worden afgevaardigd. Maar deze volkstelling was, zoals vermeld, niet onomstreden, juist vanwege de nauwe verwevenheid ervan met het postulaat van het bestaan van één Nederlands volk. Toch ging er na enig geharrewar op 29 september 1795 een brief uit van de Staten-Generaal aan de provincies met het verzoek om het

volk, oftewel de zielen, te doen tellen. Enkele provincies zagen de voor hen verstrekkende consequenties van de telling. In het bijzonder in Friesland begreep men dat de invloed van die provincie in Den Haag zou verminderen. In een rapport over de voorstellen voor een Nationale Conventie en de volkstelling werd opgemerkt, dat het niet verstandig was voor bepaling van het aantal afgevaardigden bij 'de volkrykheid van onze provincie in vergelyking met die van andere provincien' te rade te gaan.⁴⁹ Aanvankelijk leek Friesland toch bereid om akkoord te gaan met de telling voordat het Reglement was vastgesteld, zij het onder voorbehoud dat een dergelijke telling niet gezien moest worden als erkenning van het conceptreglement en de gevolgen daarvan.⁵⁰ Maar al spoedig bleek dat ook dit laatste beetje welwillendheid was verdwenen. Besloten werd om 'de gevorderde volkstelling by provisie' af te slaan.⁵¹ Pas op 30 januari 1796, dus na de omwenteling van 26 januari, gaf het Friese bestuur het groene licht voor de telling.⁵² Ook Gelderland vond het aanvankelijk niet nodig om het volk te tellen. Gelderland meende, dat er slechts een constituerende vergadering zonder verdere bevoegdheden moest worden bijeen geroepen op basis van de bestaande provinciale quota. Er werd betoogd, dat ter verkiezing van de leden van die vergadering 'niet behooren te worden geteld de zielen, maar alleen opgeroepen de manspersonen, bereikt hebbende den ouderdom van 18 jaaren en daar boven'.⁵³ Maar uiteindelijk vond in de gehele Republiek de volkstelling plaats.⁵⁴

De brief van de Staten-Generaal van 29 september 1795 was van een verbazende beknoptheid. Er werd in verzocht 'om de Ingezetenen van Ul. Provincie te willen doen tellen en van het resultaat aan ons een behoorlyke op gaaf te willen doen'.⁵⁵ Het was duidelijk dat de samenstelling van het Nederlandse volk niet werd geproblematiseerd. Alle 'ingezetenen' werden geacht tot het Nederlandse volk te behoren en als zodanig gerepresenteerd te moeten worden in de Nationale Vergadering. Nu was de term 'ingezetenen' ook het sleutelbegrip ten tijde van het Ancien Régime. Maar daar verwees hij in beginsel naar de officieel gedomicilieerde bevolking van de Republiek. Het is de vraag of bij de volkstelling van dezelfde, enigszins beperkte invulling van het begrip 'ingezetene' werd uitgegaan.

49 Rapport en resolutie rakende eene Nationale Conventie van 28-8-1795. *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken* (Amsterdam 1766-1799) (hierna NNJ) 30/7 (1795), p. 5335. Vgl. ook NNJ 30/8 (1795), p. 6506 (6-10-1795).

50 NNJ 30/8 (1795), 6512 (6-10-1795).

51 NNJ 30/8 (1795), 6577 (23-10-1795).

52 A. Carsjens, 'Schetsen uit den historischen tijd' in: *Smellingera-Land. Proeve van een 'geakinde' van de gemeente Smellingerland* (Drachten 1944), p. 182-266 (p. 228-230). Uitkomsten van de volkstelling van Smellingerland in 1796 (Drachten 1951), p. 3. Na de ongedaanmaking van deze omwenteling werden de besluiten van de revolutionairen weliswaar op 12 februari vernietigd, maar vervolgens werd onmiddellijk besloten alsnog tot de Nationale Vergadering toe te treden en een commissie in te stellen, die de volkstelling moest organiseren. NNJ 31/1 (1796), p. 830-831 (12-2-1796). Door deze perikelen kreeg Friesland in de Nationale Vergadering naar eigen zeggen een afgevaardigde te weinig. De volkstelling wees namelijk uit dat de bevolking groter was dan men dacht op het moment van het vaststellen van de Friese afvaardiging. *Dagverhaal I*, p. 158 (23-3-1796).

53 NNJ 30/7 (1795), p. 4906-4907 (5-8-1795).

54 Zie voor de resultaten: C. Covens, *Beknopte staatsbeschrijving der Bataafsche Republiek* (Amsterdam 1800) en *Volks-telling in de Nederlandsche Republiek* (Den Haag 1796). Deze laatste publicatie werd wenselijk geacht door de Nationale Vergadering, die besefte hoe belangrijk de telling was voor haar legitimiteit. *Dagverhaal I*, p. 44 (8-3-1796).

55 Een afschrift van deze brief aan de Provisionele Representanten van de Provincie Groningen bevindt zich in het provinciale archief: inv. nr. 243 (register van ingekomen brieven), folio 241v-242r. Op 1 oktober 1795 werd nog een tweede brief naar Groningen verstuurd, waarin verzocht werd om ook het volk van Wedde en Westerwoldinger Land te tellen. Inv. nr. 243, folio 248v-249r.

Holland was ten aanzien van de volkstelling zonder twijfel de ijverigste leerling van de klas.⁵⁶ Het is illustratief dat daar al op 31 juli een commissie was belast met de ‘examinatie van het voorstel, relatief het tellen der ingezetenen’.⁵⁷ Binnen een week na het verzenden van de brief door de Staten-Generaal besloot Amsterdam tot een ‘telling van de ingezetenen, daaronder mannen boven 14, vrouwen boven 14, jongens onder 14, meisjes onder 14, tevens alle huisgenoten’.⁵⁸ De telling zelf verliep voorspoedig. Op 20 oktober werd het rapport over de resultaten van Amsterdam uitgebracht.⁵⁹ In dit rapport wordt duidelijk uiteengezet dat tegenover de ingezetenen, de ‘inwoners’, ook wel met de term ‘zielen’ aangeduid, de categorie van ‘vreemdelingen’ stond. Vreemdelingen waren diegenen die geen domicilie in de provincie hadden, maar daar slechts ‘korte tijd logeeren’, zo bleek uit een bij het rapport gevoegde instructie.⁶⁰ Het getal der vreemdelingen was daarom ‘niet begrepen in de optelling der ingezetenen’.⁶¹ Zij waren wel geteld, maar dat was alleen gedaan omdat men wilde weten hoeveel vreemdelingen er zich in de stad bevonden. Deze categorie van aanwezige niet-ingezetenen leverde aldus weinig problemen op. Wel moesten vreemdelingen soms zelfs duidelijk aangeven, dat zij onderdaan wilden blijven van hun land van herkomst. Een voorval tijdens de Groningse volkstelling die op 20 november 1795 in gang werd gezet, is illustratief. Toen men te Lutjegast A.H. douairière de Hertoghe van Feringa wilde tellen, verklaarde zij, dat zij een ‘koninglyk Pruisische vasalle en onderdaan in het vorstendom Oostfriesland’ was.⁶²

In het Amsterdamse rapport werd wel gewezen op het feit dat het lastig was geweest om de ‘ingezetenen’ die zich buiten de stad bevonden te tellen. Een instructie hoe te handelen met deze mensen, ‘die hier hun bepaald domicilium hebben, doch thans uitlandig zyn’, had ontbroken.⁶³ Bij de Groningse volkstelling werden de tellers in dit opzicht nauwkeuriger geïnstrueerd. In een publicatie van 20 november 1795 van Provisionele Representanten van het Volk van Stad en Lande werd bekend gemaakt, dat in verband met de telling van het gehele volk van deze provincie tellers langs alle huizen zouden om het getal der personen op te nemen dat tot het huisgezin behoorde, ‘zonder eenig onderscheid van jaaren of geslacht, zonder onderscheid of dienstbare dan niet dienstbaar zyn, en zonder onderscheid of tegenwoordig zyn, dan of afwezig zyn, het zy uit hoofde van betrekking, als koophandel, zeevaart, krygsdienst of andere diergelyke, het zy om eenige andere redenen’.⁶⁴ De constructie

56 Al op 2 oktober 1795 stelde Holland de aanschrijving wegens de telling van het volk vast, die aan de gemeenten binnen haar provincie verzonden werd. Op 15 oktober werd een commissie benoemd om de tellingen samen te voegen, hetgeen leidde tot het rapport van 6-1-1796. *Dagbladen van het verhandelde ter vergadering van de Provisionele Repraesentanten van het Volk van Holland III* (Den Haag 1795), dd. 1-10-1795 (p. 4), dd. 2-10-1795 (p. 8), dd. 5-10-1795 (p. 7) en dd. 15-10-1795 (p. 10).

57 NNJ 30/6 (1795), p. 4553-4554 en NNJ 30/7 (1795), p. 5036. De commissie bracht op 5-8-1795 een rapport uit. Op 30 september 1795 bleek dat Holland al had besloten een begin met de telling te maken. NNJ 30/7 (1795), p. 5677.

58 Publicatie Representanten van het Volk van Amsterdam dd. 8-10-1795. NNJ 30/8 (1795), p. 6299.

59 In Amsterdam werden in totaal 217.024 zielen geteld, waaronder 196.689 christenen en 20.335 joden. Daarnaast telde men 1458 vreemdelingen. Rapport wegens de volkstelling. NNJ 30/8 (1795), p. 6304.

60 NNJ 30/8 (1795), p. 6311.

61 NNJ 30/8 (1795), p. 6315.

62 Rapport omtrent de telling van het Volk dd. 7-1-1796. NNJ 31/1 (1796), p. 472-473.

63 NNJ 30/8 (1795), p. 6302.

64 Publicatie rakende de telling van het Volk dd. 20-11-1795. NNJ 30/9 (1795), p. 7121.

omschreven in de laatste zin lijkt sterk op de juridische situatie van stadsburgers die in de periode voor 1795 in dienst van de VOC voor langere tijd in het buitenland verbleven. Zij werden, zoals eerder opgemerkt, geacht hun domicilie nog steeds in een stad binnen de Republiek te hebben. Zo bleven zij burger van hun stad en daarmee 'ingezetene' van de Republiek.

Bij de volkstelling werden de vaste inwoners van de Bataafse Republiek blijkbaar vrij gemakkelijk gerekend tot de 'ingezetenen', waarbij net als ten tijde van het Ancien Régime het domiciliebeginsel het uitgangspunt vormde. Maar er blijkt nergens van de eis om geregistreerd te staan en het lijkt er dan ook op dat de kring van 'ingezetenen' wel aanzienlijk ruimer werd getrokken dan voor de omwenteling. Ten aanzien van alle op het grondgebied van de Republiek wonende personen bestond tijdens de telling blijkbaar de presumptie dat zij (Bataafs) burger waren. Zij werden geacht tot het Nederlandse volk te behoren, tenzij het tegendeel bleek, zoals het voorval te Lutjegast laat zien.

3.2 Criteria voor politieke participatie: stemrecht en ambten

De kring van leden van het Nederlandse volk werd derhalve ruim getrokken. De vraag doemt dan op welke nadere eisen er aan deze leden werden gesteld, alvorens hen tot politieke participatie toe te laten en welke betekenis daarbij aan de termen 'inboorling', 'ingezetene' en 'vreemdeling' werd gegeven.

3.2.1 Provinciaal en lokaal

Aangezien de strijd om de staatsrechtelijke structuur van de toekomstige Republiek nog niet was beslist, werd – in overeenstemming met de aloude confederale staatsvorm – aanvankelijk vooral op provinciaal en lokaal niveau aandacht besteed aan de vraag wie stemrecht zou krijgen ter verkiezing van de provinciale of lokale autoriteiten.⁶⁵ Er ontstond zo een verscheidenheid aan reglementen met evenzoveel criteria. Uit het hierna volgende – bepaald niet volledige – overzicht, blijkt allereerst, dat in alle reglementen de eis van domicilie voorop stond. Het 'Plan van Oproeping van het Friesche Volk' bepaalde expliciet, dat niet genaturaliseerde vreemdelingen, dat wil zeggen zij die van buiten waren gekomen en weliswaar in de provincie woonden, maar daar geen domicilie hadden gekozen, 'gelyk mede dezulken, die een zwerfend leeven leidende, hier niet huiszittend zyn', het stemrecht werd onthouden.⁶⁶ In het Plan van Oproeping van Dokkum stond, dat nog niet zullen stemmen, 'zy alle die slegts om negotie of andere zaaken, hier eenigen tyd verblyven, en dus geene vaste woonplaatze in deeze stad hebben'.⁶⁷ De vereiste termijn van inwoning verschilde overigens nogal per reglement. Daarbij werd soms onderscheid gemaakt tussen

65 Zie hierover: R.E. de Bruin, 'Gefragmenteerde volkssoevereiniteit. Democratie op lokaal en regionaal niveau, 1795-1798' in: O. Moorman van Kappen en E.C. Coppens (eds.), *De Bataafse omwenteling en het recht* (Nijmegen 1997), p. 79-96.

66 Art. 5, sub 2 Plan van Oproeping. NNJ 30/4 (1795), p. 3317 (30-5-1795).

67 Art. 4 Plan van Oproeping. NNJ 30/4 (1795), p. 3347 (8-4-1795). Ook in Den Haag waren 'allen die geen vaste en bepaalde woonplaatsen in den Hage (...) hebben' uitgezonderd. NNJ 30/8 (1795), p. 6065 (22-10-1795).

‘inboorlingen’ en ‘vreemdelingen’. Dit is niet zo vreemd, aangezien ook ten tijde van het Ancien Régime het criterium van het inboorlingschap vooral van belang was voor de mogelijkheid van politieke deelname. Hier moet overigens benadrukt worden, dat de term ‘vreemdeling’ hier, in de context van politieke participatie, verwijst naar degenen die niet op het eigen grondgebied zijn geboren. Ten tijde van het Ancien Régime, alsmede bij de volkstelling had de term, zoals gezegd, een andere betekenis. Daar vormde hij de tegenstelling tot ‘ingezetene’.

In Friesland moesten ‘inboorlingen’, net als elders, domicilie hebben, maar voor hen gold geen termijn.⁶⁸ Voor personen die niet in de provincie waren geboren, hanteerde men een termijn van vijf jaar.⁶⁹ Haarlem eiste een half jaar vaste inwoning van ‘inboorlingen’ van de Republiek, voor zover ze niet uit Haarlem kwamen, en één jaar voor vreemdelingen.⁷⁰ Men kon namelijk niet veronderstellen, dat ‘van buiten inkomende inwoners in staat zyn, aanstonds het belang der stad en de karakters en verdiensten der onderscheiden burgers zo te onderkennen, dat men hun veilig het stemrecht kan toevertrouwen’.⁷¹ In Amsterdam maakte men geen onderscheid tussen inboorlingen en vreemdelingen. Daar gold voor iedereen een termijn inwoning van drie jaar.⁷² Voor degenen die na de mislukte revolutie van 1787 waren vertrokken, gold in Amsterdam een eis van 3 jaar domicilie voorafgaand aan 1787.⁷³ Dokkum hanteerde in het geheel geen termijn, net zomin als Groningen en Gouda.⁷⁴

De eis van domicilie oogt niet erg streng, maar daarbij moet wel bedacht worden, dat in een aantal reglementen het kiesstelsel getrapt was.⁷⁵ Bovendien werden overal nadere eisen gesteld aan de stemgerechtigden. In ieder reglement werd wel een leeftijdseis gesteld, variërende van 18 in Gouda, Leiden en Haarlem tot 25 jaar in Amsterdam.⁷⁶ Ook de beperking van het stemrecht tot ‘manspersonen’ was vrijwel algemeen. In Den Haag werd zelfs expliciet bepaald, dat ‘alle vrouwen en kinderen’ uit de grondvergaderingen zullen worden geweerd.⁷⁷ Een deel van de vrouwelijke bevolking kon wel stemmen in Dokkum en Leeuwarden, waarmee deze steden een uitzonderlijke positie in de Republiek innamen.⁷⁸ In de

68 Art. 1 Plan van Oproepinge. NNJ 30/4 (1795), p. 3316.

69 Art. 2 Plan van Oproepinge. NNJ 30/4 (1795), p. 3316.

70 Concept-Reglement op het Bestuur, titel 1, art. 1. NNJ 30/6 (1795), p. 4597 (3-7-1795). In Zutphen kon een ‘vreemdeling, zig hier ter nederzettende’, pas als stemgerechtigd aangemerkt worden, nadat hij ‘jaar en dag alhier zyn vaste woonplaats gehad heeft’. Afdeling 5, art. 4 Regeringsreglement. NNJ 30/8 (1795), p. 6040-6041 (28-10-1795).

71 NNJ 30/6 (1795), p. 4568-4569.

72 Hfst. 1, art. 1 Reglement ter verkiezinge van de Municipaliteit. NNJ 30/4 (1795), p. 2630 (3 en 11-4-1795).

73 Hfst. 1, art. 2 Reglement ter verkiezinge van de Municipaliteit. NNJ 30/4 (1795), p. 2630-2631.

74 NNJ 30/4 (1795), p. 3346 ev. (Dokkum), NNJ 30/5 (1795), p. 4190-4191 (Groningen), NNJ 30/7 (1795), p. 5742 ev. (Gouda).

75 Van de hier behandelde plaatsen kenden in ieder geval Amsterdam (NNJ 30/4 (1795), p. 2637), Friesland (NNJ 30/4 (1795), p. 3317-3318), Groningen, NNJ 30/5 (1795), p. 4190-4193), Haarlem (NNJ 30/6 (1795), p. 4604-4605) een getrapt kiesstelsel. In Leiden werden de bestuurders direct gekozen. Publicatie omtrent de Grondvergaderingen. NNJ 30/4 (1795), p. 2608-2609 (20-4-1795).

76 Den Haag (NNJ 30/8 (1795), p. 6065), Zutphen (NNJ 30/8 (1795), p. 6040 (art. 1)), Dokkum (NNJ 30/4 (1795), p. 3347 (art. 1)) en Friesland (NNJ 30/4 (1795), p. 3316 (art. 1)) hanteerden een grens van 20 jaar. Er werd soms een uitzondering gemaakt voor personen die onder de wapenen waren, onder meer in Den Haag en Zutphen.

77 NNJ 30/8 (1795), p. 6066.

78 Art. 2 Plan van Oproeping van Dokkum bepaalde, dat ook stemgerechtigd waren, ‘alle zodanige weduwen en ongetrouwde vrouwen, die eene eigen huishouding hebben’. NNJ 30/4 (1795), p. 3347. Vgl. voor Leeuwarden: NNJ 30/3, p. 2371 (art. 4 Plan van Oproepinge, dd. 27-4-1795).

meeste reglementen kan tevens een eis van gegoedheid worden aangetroffen.⁷⁹ Een aanvullende voorwaarde was soms ook dat een zelfstandige huishouding gevoerd moest worden.⁸⁰ Op sommige plaatsen gold tevens de eis tot het afleggen van een verklaring of eed.⁸¹ Ten slotte werd in enkele reglementen de kring van stemgerechtigden ook nog eens ingeperkt met de eis dat de christelijke religie werd aangehangen.⁸² Zoals hierna zal blijken, waren in eerste instantie de joden hiervan het slachtoffer.⁸³

De eisen die aan het bekleden van (verkiesbare) ambten werd gesteld, lagen veelal in het verlengde van de criteria voor het stemrecht. Ook bij ambten was domicilie derhalve een *conditio sine qua non*. In Amsterdam vielen de criteria samen: voor ambten golden dezelfde eisen als voor het stemrecht.⁸⁴ Hetzelfde gold voor Dokkum, waar onomwonden werd bepaald, dat alle stemgerechtigde burgers ook tot de functies verkiesbaar waren.⁸⁵ Soms werden wat hogere eisen gesteld, waarbij opnieuw het inboorlingschap een rol kon spelen. Representanten in Friesland moesten naast vaste inwoners tevens 'door geboorte of naturalisatie Friesen' zijn.⁸⁶ Bovendien dienden ze 25 jaar of ouder te zijn, alsmede te kunnen lezen en schrijven.⁸⁷ Verder waren daar 'alle gedeclareerde aanhangers en voorstanders van Oranje en van het aristocratische' uitgesloten.⁸⁸ In Groningen was een zekere periode van inwoning in de stad nodig om verkiesbaar te zijn, vijf jaar voor hen die van buiten de Republiek kwamen, en drie jaar voor de overige kandidaten.⁸⁹ Daarnaast moest men christelijk en ten minste 25 jaar oud zijn, alsmede 'het hoofdgeld betaald' hebben.⁹⁰

3.2.2 Reglement Nationale Vergadering

Vergeleken met de bovengenoemde reglementen was het Reglement vrij summier. Maar het uitgangspunt bleef gelijk: ook in het Reglement stond de eis van domicilie centraal. Art. 9 bepaalde, dat 'alle burgers die twintig jaaren bereikt, en gedurende het jaar voor de stemming, in dit Gemeenebest, hunne vaste woonplaats gehad hebben' stemgerechtigd

79 Dokkum: NNJ 30/4 (1795), p. 3347 (art. 1 Plan van Oproeping). Friesland: NNJ 30/4 (1795), p. 3316-3317 (art. 1 en 5, sub 1 Plan van Oproeping). Den Haag: NNJ 30/8 (1795), p. 6065 (art. 3 Publicatie tot Oproeping). Amsterdam: NNJ 30/4 (1795), p. 2630 (art. 1 Reglement ter Verkiezing van de Municipaliteit).

80 Dokkum: NNJ 30/4 (1795), p. 3347 (art. 3 Plan van Oproeping).

81 Dokkum (NNJ 30/4 (1795), p. 3349 (art. 15 Plan van Oproeping) en Gouda (NNJ 30/7 (1795), p. 5743-5744).

82 Gouda (NNJ 30/7 (1795), p. 5743) en Zutphen (NNJ 30/8 (1795), p. 6040 (Afdeling 5, art. 1 Regeringsreglement)).

83 In Leeuwarden werden joden expliciet uitgesloten. NNJ 30/3, p. 2371 (art. 4 Plan van Oproeping). Vgl. de reactie van de provincie Friesland. NNJ 30/4 (1795), p. 2761-2763 (4-4-1795). In Amsterdam werd na een aanvankelijke toelating van de joden tot het stemrecht, deze bevolkingsgroep alsnog uitgesloten bij de volgende raadsverkiezingen. S.E. Bloemgarten, 'De Amsterdamse joden gedurende de eerste jaren van de Bataafse Republiek (1795-1798) I, II en III' in: *Studia Rosenthaliana* 1/1 (1967), p. 66-96, 1/2 (1967), p. 45-70, alsmede 2 (1968), p. 42-65 (I, 94).

84 Hoofdstuk 4, art. 2 Reglement ter verkiezing van de Municipaliteit stelde voor toetreding tot het gemeentebestuur dezelfde eisen als voor het stemrecht. NNJ 30/4 (1795), p. 2639-2640. Art. 3 sloot wel geestelijken uit, alsmede personen in vreemde eed of dienst.

85 NNJ 30/4 (1795), p. 3347 (art. 6 Plan van Oproeping).

86 NNJ 30/4 (1795), p. 3318 (hfst. 3, art. 1 Plan van Oproeping). Expliciet werden uitgezonderd 'persoonen (...) die, schoon Friesen zynde, buiten deeze provincie hun vast verblyf houden'. NNJ 30/4 (1795), p. 3319 (hfst. 3, art. 6, sub 1 Plan van Oproeping).

87 NNJ 30/4 (1795), p. 3318 (hfst. 3, art. 1 Plan van Oproeping).

88 NNJ 30/4 (1795), p. 3320 (art. 6, sub 4 Plan van Oproeping).

89 NNJ 30/5 (1795), p. 4193 (art. 9 Concept-Plan van Oproeping dd. 29-6-1795).

90 NNJ 30/5 (1795), p. 4193 (art. 9 Concept-Plan van Oproeping).

waren. Alleen voor uit ballingschap teruggekeerde patriotten bepaalde het tweede deel van art. 9 dat deze termijn niet gold. Maar ook zij moesten hun vaste woonplaats in de Republiek hebben. De vereiste termijn van één jaar was overigens erg kort, zeker gezien het feit dat deze niet alleen gold voor inboorlingen, maar voor iedereen die Bataafs burger was, derhalve ook voor burgers die van buiten de Republiek afkomstig waren. Het begrip 'vreemdelingen' kwam in hoofdstuk 2 van het Reglement, dat over de stemgerechtigden gaat, niet voor en voor hen golden dan ook geen bijzondere regels.⁹¹

De soepele domicilie-eis en de daaruit voortvloeiende gemakkelijke houding inzake het opnemen van vreemdelingen als (stemgerechtigde) Bataafse burgers moet wel gezien worden tegen de achtergrond van de overige invulling van het kiesstelsel. Allereerst werden er nadere voorwaarden gesteld aan stemgerechtigden. Ten eerste diende deze man te zijn, hoewel dit vreemd genoeg nergens expliciet werd bepaald. Verder werd een, zij het niet erg strenge, voorwaarde aan de mate van goeioheid gesteld.⁹² Ten slotte was iedereen van stemrecht uitgesloten die weigerde te verklaren 'alleen zodanige regeeringsform, welke gegrond is op de oppermagt des geheelen volks' voor wettig te houden.⁹³ Op deze wijze poogde men orangisten en aanhangers van de 'aristocratische regeeringsvorm' buiten de deur te houden. De in een aantal lokale reglementen geldende voorwaarden ten aanzien van de religie kregen geen plaats in het Reglement, hetgeen ook voor de joodse inwoners relevant was. Ook werd in het Reglement gekozen voor een getrappt systeem.⁹⁴ Aan de tussenpersonen of kiesmannen, destijds 'kiezers' genoemd, werden strengere eisen gesteld. Zij moesten ten minste 25 jaar oud zijn en minimaal vier jaar hun vaste woonplaats binnen de Republiek hebben.⁹⁵

Het Reglement had een provisorisch karakter, in afwachting van de door de Nationale Vergadering op te stellen grondwet, en bevatte daarom niet veel bepalingen over ambten en de criteria voor het bekleden daarvan. De enige functie die werd genoemd, was die van representanten, de door de tussenpersonen gekozen afgevaardigden naar de Nationale Vergadering. Zij moesten minimaal 30 jaar zijn en ten minste vier jaar domicilie hebben in de Republiek.⁹⁶ Dit is niet een erg lange termijn, die bovendien gelijkelijk gold voor Bataafse burgers die van buiten de Republiek afkomstig waren. Wel moesten de representanten verklaren aan 'geenen vorst of buitenlandsche Magt verbonden te zyn' en dat geen kerkelijke of wereldlijke macht hem van zijn verantwoordelijkheid jegens het 'Volk van Nederland' kon ontslaan.⁹⁷

91 Het begrip 'vreemdeling' staat alleen in art. 80 (hoofdstuk 5) Reglement en betekent daar vermoedelijk 'buiten de Republiek geboren'. Het artikel bepaalt namelijk, dat de Nationale Vergadering onder meer 'vreemdelingen, geene ingezetenen zynde van de geunieerde provincien' kan arresteren zonder voorafgaande toestemming van de rechter.

92 Degenen die langer dan drie maanden bedeed werden, hadden geen stemrecht. Art. 11, sub D Regl. NV.

93 Art. 11, sub E Regl. NV.

94 Art. 5-8 Regl. NV.

95 Art. 36 Regl. NV.

96 Art. 55 Regl. NV.

97 Art. 69, sub 2 en 3 Regl. NV.

3.3 Conclusie

Gedurende het eerste jaar van de Revolutie werd het lidmaatschap van het Bataafse volk ruim ingevuld door het gebruik van het soepele domiciliebeginsel. In beginsel werden alle ingezetenen beschouwd als Bataafse burgers. Er werden wel nadere eisen gesteld aan de toelating tot politieke participatie, maar het is opvallend, dat deze eisen niet altijd erg streng waren, met name niet in het Reglement voor de Nationale Vergadering. In het bijzonder het stemrecht werd vrij gemakkelijk verleend, ook aan nieuwkomers.

4 Bataafs burgerschap en politieke participatie tijdens de Nationale Vergadering, 1796-1798

De belangrijkste taak van de Nationale Vergadering was het opstellen van een ontwerp-constitutie die vervolgens aan het volk ter goedkeuring zou worden voorgelegd. In de verschillende concepten werd de vraag wie 'Bataafs burger' was, wie tot het Bataafse volk geacht werd te behoren niet expliciet beantwoord. Maar de voortdurende relevantie van het domiciliebeginsel voor de invulling van het Bataafse burgerschap bleek onmiddellijk na het begin van de Nationale Vergadering. Zo diende Jacob van Manen, een invloedrijk lid van de eerste commissie voor de constitutie, in mei 1796 een conceptconstitutie in, waaruit bleek dat hij alle in Nederland gedomicilieerden als leden van het Nederlandse volk beschouwde.⁹⁸ Hij merkte op, dat 'door de Nederlandsche natie wordt verstaan, alle burgers en ingezetenen, woonende op het grondgebied dezer republicq'.⁹⁹

Ook uit enkele rekestten die in juli 1796 in de Nationale Vergadering werden behandeld, komt naar voren dat het hebben van domicilie binnen de grenzen van de Republiek cruciaal was om als Bataafs burger te kunnen worden aangemerkt. Het eerste verzoek werd gedaan naar aanleiding van een regeling die in mei 1796 door de Nationale Vergadering in het leven was geroepen. In die regeling werd een aanspraak op schadevergoeding toegekend aan 'landgenoten', 'Bataven', die waren uitgeweken na de mislukte revolutie van 1787.¹⁰⁰ Lucas van Steveninck behoorde tot de uitgewekenen, maar hij was in 1793 'burger' van Denemarken geworden. Zijn verzoek om schadevergoeding kon daarom niet worden gehonoreerd. In de Nationale Vergadering werd opgemerkt, dat 'de burger Steveninck, als in Denemarken woonende, niet meerder als Neerlandsch burger konde worden aange-

⁹⁸ Zie over Van Manen: P.A.J. van den Berg, 'Nationalisme, soevereiniteit en representatie: de politieke opvattingen van Jacob van Manen Adrz. (1752-1822)' in: *Theoretische Geschiedenis* 26/3 (1999), p. 380-396. P.A.J. van den Berg, 'Vaderlandsliefde, vrijheid en mensenrechten aan het eind van de achttiende eeuw: Jacob van Manen Adrz. (1752-1822) en de Staatsregeling van 1798' in: Moorman van Kappen en Coppens (eds.), *De Staatsregeling voor het Bataafsche Volk van 1798*, p. 35-71.

⁹⁹ De ontwerpconstitutie (20-5-1796) is afgedrukt in L. de Gou, *Het Plan van constitutie van 1796: chronologische bewerking van het archief van de Eerste Constitutiecommissie* (Den Haag 1975), p. 435-446 (p. 435). Ook elders blijkt dat Van Manen ervan uit gaat dat de 'overeenkomst der Nederlanderen tot eene volksmaatschappij' gesloten wordt door de 'in- en opgezetenen der Nederlanden'. De Gou, *Plan*, p. 17.

¹⁰⁰ Publicatie rakende de uitgewekenen dd. 31-5-1795, NNJ 31/2 (1796), p. 1551-1553.

merkt'.¹⁰¹ Om voor vergoeding van zijn schade in aanmerking te komen, had hij moeten terugkeren naar de Republiek en daar opnieuw domicilie moeten kiezen. Chaumel kreeg eveneens nul op rekest toen hij de Republiek verzocht om bescherming tegen de '(alom bekende) Venetiaansche bedriegery'.¹⁰² Chaumel had zich na 1786, nadat zijn in de Republiek gevestigde firma in de problemen was geraakt, in Parijs gevestigd. De rapporteurs in deze kwestie meldden, dat zij weliswaar overtuigd waren van de billijkheid der zaak, maar dat men 'den burger Chaumel niet meer als een werkelyk ingezetenen van dezen staat kan beschouwen, en hy derhalven niet onder de speciaale protectie kan worden genomen'. In het verkeer met andere staten was het ingezetenschap blijkbaar bepalend voor de vraag wie als onderdaan van de nieuwe Republiek werd beschouwd.

Deze aanvankelijk weinig problematische invulling van het Bataafs burgerschap kwam onder druk te staan toen tijdens de Nationale Vergadering de positie der joden ter discussie werd gesteld. In het bijzonder de vraag of de joodse bevolkingsgroep stemrecht moest krijgen, gaf aanleiding tot een inhoudelijke discussie over de vraag wie er tot het Nederlandse volk behoorde en wie niet. Er volgde een indringende behandeling van de positie van de joodse bevolkingsgroep *vis-à-vis* het Nederlandse volk.

4.1 De discussie over de positie der joden: Bataafse burgers of vreemdelingen

De juridische positie van de joden in de Republiek was ten tijde van het Ancien Régime bepaald dubbelzinnig.¹⁰³ Aan de ene kant konden zij althans in een aantal steden het '(stads)burgerschap', dan wel het 'ingezetenschap' verwerven, vooral natuurlijk in Amsterdam. De steden waren in deze kwestie – als in vele andere – vrij autonoom, in overeenstemming met de confederale structuur van de Republiek. De joden die een dergelijke status verwierven, werden tevens beschouwd als onderdanen van de Republiek. Maar tegelijkertijd hadden de joden in de plaatsen waar zij zich mochten vestigen niet dezelfde rechten als hun medeburgers. Zo bleven in Amsterdam veel gilden voor hen gesloten. Bovendien werd daar aan hun kinderen het (stads)burgerschap, anders dan aan christelijk nageslacht, niet automatisch verleend. Zij dienden het opnieuw te kopen. Deze joden waren met andere woorden weliswaar 'burgers', dan wel 'ingezetenen', en geen vreemdelingen, maar dan wel van het tweede garnituur.

Na de revolutie was een dergelijke benadering problematisch.¹⁰⁴ De revolutie was immers mede gebaseerd op het gelijkheidsideaal. De Representanten van het Volk van Hol-

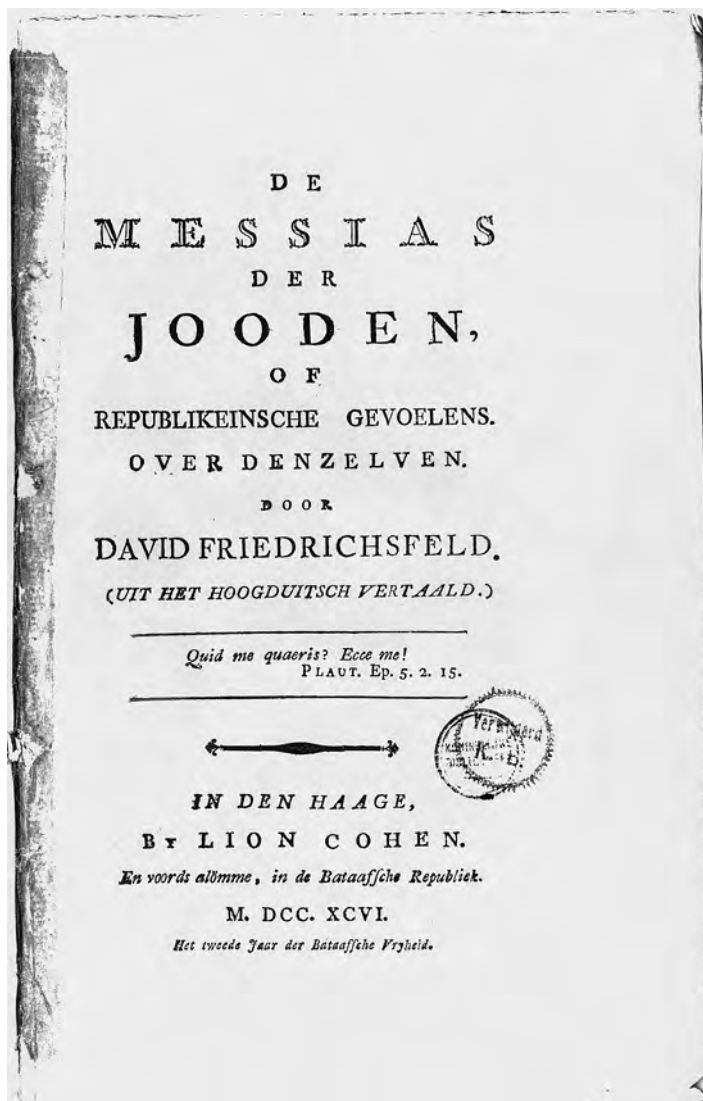
¹⁰¹ Dagverhaal II, p. 298 (7-7-1796).

¹⁰² Dagverhaal II, p. 379 (18-7-1796).

¹⁰³ C. Reijnders, Van "Joodsche Natiën" tot Joodse Nederlanders. Een onderzoek naar getto- en assimilatieverschijnselen tussen 1600 en 1942 (Amsterdam 1969), p. 18-25, p. 44-45 en p. 96-97. Bloemgarten, 'De Amsterdamse joden I', p. 66-67. M.E. Bolle, *De opheffing van de autonomie der kehilloth (joodse gemeenten) in Nederland 1796* (s.l. 1960), p. 22-34. Van den Berg, 'Inboorlingschap en ingezetenschap', p. 136-137 en p. 141.

¹⁰⁴ Vgl. de opmerking van de afgevaardigde Hahn, dat ten tijde van het Ancien Régime het door Amsterdamse joden gekochte burgerrecht vervolgens beperkt werd 'zo als dit in een Land daar wy weten dat nimmer eene constitutie plaats heeft gehad te dulden was'. Dagverhaal III, p. 34 (30-8-1796).

De (Duitse) geschriften van David Friederichsfeld hadden veel invloed op het rapport over de positie der joden. Zij waren door de indieners van het rekest van 26 maart 1796 aan de commissie ter hand gesteld. Nevenstaande vertaling door J.C. Hespe verscheen op 12 augustus 1796. Universiteitsbibliotheek Groningen.

land hadden op 31 januari 1795 een verklaring aangenomen, waarin de rechten van de mens en burger werden afgekondigd.¹⁰⁵ De Staten-Generaal onderschreven die verklaring op vier maart 1795.¹⁰⁶ Men was vanaf dat moment of 'ingezetene', en dus Bataafs burger, met alle rechten die daar in beginsel bij hoorden, of men was 'vreemdeling'. Al snel bleek dat de Hollandse representanten de joden als 'ingezetenen' en dus als leden van het Nederlandse volk beschouwden, hetgeen cruciaal bleek te zijn voor de politieke positie van de joden. Het voortvarende Holland had namelijk grote invloed op het conceptreglement

¹⁰⁵ Publicatie, behelzende de erkenning en verklaring der rechten van den mensch en van den burger. De publicatie is gedrukt bij G.W. Bannier, *Grondwetten van Nederland* (Zwolle 1936), p. 13-16.

¹⁰⁶ Publicatie van de Staten-Generaal. NNJ 30/3 (1795), p. 1804-1807.

voor de Nationale Vergadering en dat repte dan ook niet over uitsluiting der joden.¹⁰⁷ De uiteindelijke aanvaarding van dit Reglement bracht met zich mee dat de in Nederland gevestigde joden als ingezetenen werden beschouwd en dus werden geacht tot het Nederlandse volk te behoren. Zij werden daarom niet alleen in Holland, maar bijvoorbeeld ook in Friesland, bij de volkstelling inbegrepen, zij het dat ze op sommige plaatsen afzonderlijk werden geteld.¹⁰⁸ Op 22 december 1795 schreven de Representanten van Amsterdam, waar het verzet tegen de incorporatie en participatie van de joden sinds de zomer van 1795 was gegroeid, nog wel een brief aan de Representanten van het Volk van Holland waarin zij met het oog op de aanstaande verkiezingen voor de Nationale Vergadering toch nog vroegen of ook de joden tot het Volk van Holland gerekend moesten worden.¹⁰⁹ Het antwoord was ondubbelzinnig bevestigend. Overigens maakten slechts weinig joden gebruik van hun stemrecht.¹¹⁰

4.1.1 De Nationale Vergadering

Tijdens de Nationale Vergadering werd de positie van de joden echter toch weer ter discussie gesteld, niet toevallig in samenhang met de vraag naar de politieke participatie. De aanleiding tot de discussie was namelijk een rekest van een aantal joden, ingestuurd op 26 maart 1796, waaruit bleek dat zij op diverse plaatsen toch als joden van het stemrecht werden uitgesloten.¹¹¹ Er werd in de maand augustus naar aanleiding hiervan dagenlang gedebatteerd over de vraag of joden wel ‘Nederlander’ konden zijn. Tijdens deze discussie werd hun positie vergeleken met die van andere immigranten in Nederland, reden waarom die discussie extra relevantie krijgt. Zij biedt namelijk zicht op de criteria voor het toelaten van vreemdelingen tot de Nederlandse volksgemeenschap in het algemeen. De discussie werd gevoerd op basis van een rapport, dat door een met het oog op het rekest ingestelde persoonlijke commissie was opgesteld.¹¹²

De opstellers van het rapport hielden vast aan het eerder gekozen uitgangspunt, dat de joden leden waren van de ‘Nederlandsche maatschappij’. Zij beriepen zich hiervoor op een enigszins formeel argument, namelijk dat de beslissing hieromtrent al was gevallen. De bondgenoten, dat wil zeggen de provincies, wilden, aldus het rapport, dat het gehele volk

107 Bolle, *De opheffing*, p. 118-120. Schama, *Patriotten en bevrijders*, p. 287-290. In het eerste Zeeuwse voorstel voor een Reglement, dd. 20-11-1795, werden de joden van het stemrecht uitgesloten.

108 Afzonderlijke telling vond plaats in Amsterdam, NNJ 30/8 (1795), p. 6304, en in Friesland: A. Cuperus, *Staat der volkstelling, of lijst der inwoonders van Friesland, bevattende de mans-personen, (...), joden, enz.* (Leeuwarden 1798). Blijkens het Rapport van de commissie tot de telling en verdeling van het Volk van Holland (Den Haag 6-1-1796) vormden de joden geen aparte categorie meer bij de presentatie van de provinciale cijfers.

109 Bloemgarten, ‘De Amsterdamse joden II’, p. 45.

110 Bloemgarten, ‘De Amsterdamse joden II’, p. 46.

111 A.H. Huussen jr., ‘De gelijkstelling der Joden met andere Nederlandse burgers in 1796’ in: R. Kranenburg en W. Stoker (eds.), *Religies en (on)gelijkheid in een plurale samenleving (Leuven/Apeldoorn)*, p. 149-160 (151). R.G. Fuks-Mansfeld, ‘Verlichting en emancipatie omstreeks 1750-1814’ in: J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld en I. Schöffer (eds.), *Geschiedenis van de joden in Nederland* (Amsterdam 1995), p. 177-206 en p. 419-421 (p. 191-193). H. Daalder, ‘Dutch jews in a segmented society’ in: *Acta Historiae Neerlandicae* 10 (Den Haag etc. 1978), p. 175-194 (p. 178-179). Bolle, *De opheffing*, p. 123-174.

112 Rapport dd. 1-8-1796. *Dagverhaal II*, p. 496. De commissie was ingesteld op 29 maart 1796 en bestond onder meer uit J.G.H. Hahn, D. van Leeuwen en R.J. Schimmelpenninck. Bloemgarten, ‘De Amsterdamse joden II’, p. 49 ev., bespreekt de door de voor- en tegenstanders van het rapport gehanteerde argumenten.

zou worden geteld. De joden konden daarom 'even zo min als de kwakers of de gereformeerden, of de roomschen, worden uitgesloten, en zy zyn ook niet uitgesloten; zy zyn als integrerende leden van den souverein in de grondvergaderingen opgeroepen; zy zyn daar verschenen en werkzaam geweest'.¹¹³ Zij behoorden derhalve 'tot onze committenten, of het volk van Nederland'. Stedelijke of provinciale reglementen konden daarom geen inbreuk maken op het stemrecht der joden, immers zodra men een deel van het gehele volk 'afsnipperde', was het geen geheel meer en werd de volkssoevereiniteit niet gerealiseerd. Men stelde daarom voor dat de Nationale Vergadering het beginsel erkende, 'dat het Bataafsch burgerrecht onafhanklyk is van enig godsdienstig geloof, en dat de zogenaamde joden in Nederland niet alleen tot het volk behoren, maar ook in den volmaaksten gelykstaat met alle andere burgers behoren gesteld en gehandhaafd te worden, ten aanzien der maatschappelyke rechten en plichten'.¹¹⁴

De tegenstanders

De tegenstanders van een dergelijke erkenning omtrent het burgerrecht der joden gingen niet zonder meer akkoord met de keuze van de Staten-Generaal, noch met de conclusies die het rapport daaraan verbond. Zij wierpen indringend de vraag op of de joden in Nederland als vreemdelingen moesten worden beschouwd, dan wel 'als Nederlanders, als leden van het Bataafsche volk, en dus (...) als onze medeburgers, in alles met de Nederlanders gelyk te stellen?'.¹¹⁵ Bij de beantwoording hiervan lijken zij het tot dusverre onder meer in het Reglement gehanteerde domiciliebeginsel als basis voor het Bataafs burgerschap ter discussie te stellen. Het was een feit, zo werd opgemerkt, 'dat 'er zich sints veele jaaren, van tyd tot tyd, hier in Nederland jooden neêrgezet, en gewoon hebben, erven aangekocht, en huizen hebben gebouwd, en dat zy schot en lot betaalen'.¹¹⁶ Ook was het juist, dat zij 'onder ons wonen, en hunne personen en goederen beschermt worden'.¹¹⁷ Maar daaruit mocht nog niet worden afgeleid, dat de joden 'werklyk een deel uitmaakten van dat Nederlandsche volk, by welk de oppermagt berust'.¹¹⁸ Er werd door hen een meer inhoudelijk criterium geïntroduceerd op grond waarvan het Nederlandse volk kon worden afgebakend, te weten de verbondenheid aan het land. Eén van hen merkte op, 'dat wy door volk verstaan zodanige menschen, als zich onderworpen, verbonden rekenen aan zeker zamenstel van positieve, niet alleen godsdienstige, maar vooral politieke burgerlyke wetten'.¹¹⁹ Passieve onderwerping aan de Nederlandse wetten was voor een dergelijk lidmaatschap niet voldoende. Ook vreemdelingen die zich in Nederland bevonden, onderwierpen zich immers

¹¹³ Vgl ook H. Gevers: 'de gewezen Hoog Mogende Heeren hebben gewild, dat de jooden een integreerend gedeelte van 't Nederlandsche volk uitmakende, zouden geteld worden, volgens 't eerste hoofdstuk van 't Reglement dezer Vergadering'. *Dagverhaal* II, p. 11 (29-8-1796).

¹¹⁴ *Dagverhaal* II, p. 501.

¹¹⁵ Y. van Hamelsveld. *Dagverhaal* II, p. 667.

¹¹⁶ J.H. Floh. *Dagverhaal* II, p. 684 (23-8-1796).

¹¹⁷ Floh. *Dagverhaal* II, p. 684.

¹¹⁸ Floh. *Dagverhaal* II, p. 684.

¹¹⁹ J. Lublink de Jonge. *Dagverhaal* II, p. 676.

aan die wetten, maar daarmee werden ze nog geen ‘Nederlandse burgers’. In de ogen van de tegenstanders moest er tevens sprake zijn van een positieve acceptatie daarvan, van betrokkenheid. Men moest zich in dit licht afvragen of men aan een vreemd volk de broederschap zou schenken, zodat het, ‘onder ons als vreemdelingen wonende, nu voordaan gelijk zal staan met eigene en oorspronkelijke natie zelve’.¹²⁰ Het was duidelijk dat de mogelijkheid van politieke participatie door de leden van het volk een rol speelde bij het waarnemen van dit probleem. Er werd opgemerkt, ‘dat de waare staatkunde niet duldt, dat men vreemdelingen admissibel zou houden, ook tot regeringsposten, terwyl zy hunne eigene wetten, in veele opzichten strydig met de onze, zouden blyven behouden’.¹²¹

Het verlenen van de ‘broederschap’ was in het bijzonder problematisch in het geval van de joden. Het was namelijk maar de vraag of de joden tot de vereiste betrokkenheid in staat waren. Volgens de tegenstanders vormden de joden niet slechts een godsdienstig, maar ook een staatkundig genootschap. Zij hadden immers eigen burgerlijke en politieke wetten, bijvoorbeeld inzake het huwelijk. Deze eigen wetten deden hen zo verschillen van andere volkeren, dat een verbroedering ‘van deze natie met andere natiën, (...) onmogelyk schynt’.¹²² Zij vormden aldus in wezen een ‘imperium in imperio’. Zij hielden zich alleen met handel, winst en verlies bezig en waren derhalve niet in staat tot waar patriottisme.¹²³ Zij hadden weliswaar geen eigen territorium, maar de aanspraken daarop hebben zij niet afgestaan en daar lag dus ook hun politieke belang en betrokkenheid. Het voorbeeld van de hugenoten was daarom ongelukkig, aldus de tegenstanders. In het rapport was de – retorische – vraag gesteld of ‘wy dan aan de emigranten, die de herroeping van het Edikt van Nantes herwaarts dreef, en aan hunne kinderen, als vreemdelingen het burgerrecht ook al weigeren?’.¹²⁴ De tegenstanders verwierpen deze vergelijking. De hugenoten onderwierpen zich, anders dan de joden, niet alleen aan de Nederlandse wetten, maar ‘namen die als de hunne aan, met een woord, zy werden Nederlanders’.¹²⁵ Zolang derhalve een jood volgens eigen burgerlijke wetten leefde, kon hij niet tevens ‘afgezonderd lid, van eene natie, welke zich noemt *Nederlandsche natie*’ zijn.¹²⁶ Bovendien wilden de joden zelf volgens de tegenstanders ook niet aangemerkt worden ‘als een eigentlyk gedeelte van het *Nederlandsche volk*’.¹²⁷ Geconcludeerd moest worden, dat in zijn algemeenheid de joden een ‘afzonderlyke natie zyn, en geene Nederlanders’.¹²⁸

Aldus werd wel ontkend, dat de joden als zodanig lid waren van de Nederlandse natie, maar de meeste tegenstanders achtten het niet onmogelijk dat zij het lidmaatschap in de toekomst zouden verwerven. Net als de hugenoten konden zij er immers ook voor kiezen

120 Van Hamelsveld. *Dagverhaal* II, p. 667.

121 Van Hamelsveld. *Dagverhaal* II, p. 670.

122 Van Hamelsveld. *Dagverhaal* II, p. 667.

123 Lublink de Jonge. *Dagverhaal* II, p. 679.

124 *Dagverhaal* II, p. 499.

125 Van Hamelsveld. *Dagverhaal* II, p. 669.

126 Bicker. *Dagverhaal* II, p. 701-702 (24-8-1796).

127 Floh. *Dagverhaal* II, p. 684.

128 Van Hamelsveld. *Dagverhaal* II, p. 669.

de Nederlandse wetten over te nemen als de hunne. Indien de joden wilden delen in de rechten van de Nederlandse natie, dan moesten zij 'hunne burgerwetten, (ik spreek niet van het godsdienstige,) verlaten, en onze constitutie alleen aannemen', zo merkte Van Hamelsveld op.¹²⁹ Hij meende zelfs dat een aantal joden dat al had gedaan. De joden waren immers wel opgeroepen ter grondvergadering, als 'inwoners van dit land, welke men onderstelde, dat allen als Nederlandsche mannen hulde doen, aan de gronden van onze constitutie'.¹³⁰ De joden die ook daadwerkelijk waren verschenen en van hun recht gebruik hadden gemaakt, werden door hem geacht, 'zich als Nederlanders verklaard hebbende, en van de joodsche volkswetten te hebben afgezien'.¹³¹ De adhesiebetuiging aan de beginsele van de revolutie, die volgens art. 11 E Regl. NV noodzakelijk was voor het uitoefenen van het stemrecht, en die er vooral op was gericht om antirevolutionairen buiten het stemhokje te houden, werd hier dus opgevoerd als een voorwaarde voor het verkrijgen van het lidmaatschap van het Nederlandse volk. Een jood kon 'Bataafs burger' worden op voorwaarde, dat hij afstand deed 'van zyne joodsche gevoelens, als hem in het burgerlyke onderscheidende van de andere leden van het Nederlandsche volk', zo merkte een andere afgevaardigde op.¹³² Tot die tijd bleef hij hier een 'vreemdeling'.

De afgevaardigde J.A. de Vos van Steenwyk ging een stap verder door nog een tweede loyaliteitsverklaring te eisen.¹³³ Iedereen die actief burger van Nederland wilde zijn, diende in zijn ogen tevens een verklaring af te leggen 'van aan geene andere Natie verbonden te zyn, of tot geene andere te behoren, dan tot de Nederlandsche Natie'. Een dergelijke verklaring had, zo meende hij, het voordeel dat daarmee ook het Bataafs burgerschap werd vastgesteld. Het was immers zo dat vreemdelingen die om welke reden dan ook enkele jaren in Nederland verbleven, 'uit hoofde van den tyd van inwoning, aan welke het recht van actief burger zal worden verknogt, burgers kunnen worden'. Maar het was duidelijk, dat degenen 'die zich aan eene andere natie verbonden rekenen' eigenlijk van het Nederlands burgerrecht geweerd moesten worden. Voorkomen diende immers te worden dat de staat schade ondervond van individuen, die 'geen betrekking op dit land hebben, en ligtelyk zouden kunnen intrigueren'. Welnu, door een verklaring als bovengenoemde af te leggen, zou 'alle betrekking op alle andere natiën met de daad' ophouden, zelfs als die verklaring niet oprecht was, en zelfs als men 'geduurende zyn verblyf in dit land, mochte getracht hebben die te behouden, door zulke middelen, welke den afwezenden overblyven, om hun burgerrecht te bewaren, geduurende hun uitlandigheid'. Hij ging er blijkbaar van uit dat in het buitenland het verlies van domicilie en dus van burgerschap afhankelijk was van een dergelijke wilsverklaring. De Vos van Steenwyk, die begreep dat hij zich mede op het terrein van het Bataafse burgerschap bewoog, offerde in dit verband om dit burgerschap net als de criteria voor politieke participatie in de constitutie te regelen.

¹²⁹ Dagverhaal II, p. 672.

¹³⁰ Dagverhaal II, p. 671.

¹³¹ Dagverhaal II, p. 671.

¹³² F. Breekpot. Dagverhaal II, p. 688.

¹³³ Dagverhaal III, p. 30 (30-8-1796).

Maar er waren ook tegenstanders die zwaardere conclusies verbonden aan hun uitgangspunt, dat de joden 'leden van eenen anderen burgerstaat, en als zodanig onbevoegd tot het burgerschap in ons gemeenebest' waren.¹³⁴ Zij wierpen hogere barrières op voor het verkrijgen van het Bataafse burgerschap. Zelfs bij de joden die kerk en staat wisten te scheiden, zou de onmiddellijke overgang van 'vreemdeling' naar Bataafs burger ondanks hun lange inwoning in de Republiek wel eens voor problemen kunnen zorgen. Zij konden immers verbondenheid voelen met een ander land, zoals Engeland, waar velen hun geld hadden uitgezet. Er werd voorgesteld om deze joden pas over enige tijd tot het Bataafse burgerschap toe te laten, op het moment dat men zich op hun genoegzame 'verlichting en verbetering' verlaten kon, en dan nog slechts tot het passieve burgerschap. Eerst hun kinderen zouden als actieve burgers geaccepteerd kunnen worden, overigens niet nadat deze gedurende een zeker aantal jaren op de 'schoolen des nationaalen onderwijs' behoorlijk waren onderwezen in alle *civique* deugden en *republicainsche* grondwaarheden'.¹³⁵

De voorstanders

De voorstanders van het beoogde decreet beriepen zich, zoals we zagen, op de besluiten van Holland en de Staten-Generaal en daaruit zou men kunnen afleiden dat zij vasthielden aan een zuiver domiciliebeginsel. Het besluit van de Staten-Generaal was immers gebaseerd op het uitgangspunt dat ingezetenen het Nederlandse volk uitmaakten, en tot die ingezetenen behoorden ook de joden. Inderdaad werd ook door veel voorstanders expliciet een beroep gedaan op dit beginsel. Volgens hen konden de rechten van het Bataafs burgerschap niet aan een jood, die immers een 'onafhangelijk Ingezeeten' was, worden geweigerd.¹³⁶ Daarbij werd aansluiting gezocht bij de juridische situatie ten tijde van het Ancien Régime, onder meer door te verwijzen naar een resolutie van de Staten van Holland uit 1657. Bij die resolutie waren 'de Jooden verklaard onderdanen (welk woord door de revolutie herschept is in burger) van den Staat en ingezetenen van Nederland; en moeten daarom jouisseeren van de tractaten en voorrechten van dezen staat, voor de onderdanen bedongen'.¹³⁷ Op basis van deze resolutie waren de joden helemaal geen 'vreemdelingen'.¹³⁸ Een andere opvatting zou internationaal ook tot rare situaties leiden, zo werd opgemerkt. Vonck vroeg zich af of de goederen, 'door Joden hier in schepen geladen, en door de Engelschen genomen wordende, niet als Nederlandsche eigendom geconfisqueerd, of als eigendom van Palestina, en dus als neutrale goederen' vrijgegeven zouden worden.¹³⁹ Deze afgevaardigde wees er bovendien op dat 'een Duitscher, een Franschman, een Italiaan, die ruim één jaar hier geweest is, die noch met onze taal, noch met onze landaart bekend is', als een 'Nederlander' werd be-

¹³⁴ H.D. van Hoorn. *Dagverhaal* II, p. 691.

¹³⁵ Van Hoorn. *Dagverhaal* II, p. 692.

¹³⁶ H. Gevers. *Dagverhaal* III, p. 11 (29-8-1796).

¹³⁷ L.C. Vonck, *Dagverhaal* III, p. 26 (30-8-1796).

¹³⁸ Vonck. *Dagverhaal* III, p. 26.

¹³⁹ *Dagverhaal* III, p. 26.

schouwd, die zich 'in onze huislyke zaken zoude mogen bemoeijen'.¹⁴⁰ Was het dan niet ongegründ om een jood die 'van ouders tot voorouders' hier gewoon heeft, als 'vreemdeling' aan te merken.

Toch zou zo het standpunt van de voorstanders te eenvoudig worden voorgesteld. Ook veel voorstanders konden zich wel vinden in de definitie die de tegenstanders van 'het volk' gaven. Ook voor hen was een volk een gemeenschap, die een gezamenlijk werelds belang had bij een bepaald grondgebied. Geloofsovertuigingen traden daarmee terug naar het tweede plan: 'de waare republikein, kent geen jood, geen malabaar, geen hervormde, geen catholyke, die kent alleen menschen, en zo verre zy met hem in hetzelfde land leven, beschouwd hy alle, als aanspraak hebbende op dezelfde rechten'.¹⁴¹ De voorstanders stelden niet zozeer andere eisen aan het Bataafse burgerschap dan de tegenstanders. Zij meenden slechts, anders dan de tegenstanders, dat de joodse bevolkingsgroep daar wel aan zou kunnen voldoen. De wijze waarop in het rapport het argument werd weerlegd, dat de joden overal vreemdelingen waren, is illustratief. De redenering van de tegenstanders was, dat de joden nooit een politiek belang konden hebben, ook niet bij het land waar ze wonen 'daar zy vervuld zyn met de verwachting van (...) den stichter van een aardsch koningryk'.¹⁴² Welnu, in het rapport werd dit criterium voor een 'volk' als zodanig, het hebben van een politiek, 'werelds' belang, niet van de hand gewezen. De opstellers van het rapport zagen het bezit van 'een byzonder land' als het onderscheidende kenmerk van 'een volk'.¹⁴³ Men achtte de redenering alleen niet juist, omdat de joden niet daadwerkelijk een eigen land hadden, maar in Nederland woonden en alleen daar zou ook hun politiek belang liggen. Het feit dat de joden wachtten op de Messias maakte hen slechts tot een geloofsge-nootschap, en dat was nu juist niet het onderscheidende kenmerk van een volk. Of was er naast een 'joods volk' dan ook 'een volk van remonstranten, lutheranen of kalvinisten' in Nederland, zo stelde men in het rapport de – retorische – vraag.¹⁴⁴

Schaduwafbeelding van de afgevaardigde L.C. Vonck. C. Rogge, *Geschiedenis der Staatsregeling voor het Bataafsche volk* (Amsterdam 1799), plaat III. Universiteitsbibliotheek Groningen.

¹⁴⁰ Dagverhaal III, p. 26.

¹⁴¹ J. van Lockhorst. *Dagverhaal II*, p. 703.

¹⁴² *Dagverhaal II*, p. 499.

¹⁴³ *Dagverhaal II*, p. 499.

¹⁴⁴ *Dagverhaal II*, p. 499.

Deze opvatting van ‘volk’ was – ook voor deze voorstanders – geen vrijblijvende aangelegenheid. De afwijzing van religie als criterium voor de samenstelling van dat volk behelsde niet slechts een afkondiging van godsdienstvrijheid. Er werd een verregaande mate van assimilatie in de openbare sfeer vereist, ook van de joden. Hahn, een verdediger van het in het rapport voorgestelde decreet, merkte op: ‘Een volk van gezindten is een onding, zo wanstaltig en zo onbestaanbaar met de waarheid’.¹⁴⁵ Een medestander van Hahn, Van Lockhorst, stelde dat niemand de naam van ‘Neerlands burger’ verdiende, die zich ‘aan de wet der Nederlandsche natie’ wilde onttrekken. Iedereen moest daarom gelijkelijk handelen, ook de joden. Ook zij behoorden ‘gehoorzamers der wet’ en ‘verdedigers des vaderlands’ te zijn.¹⁴⁶ Dit uitgangspunt werd zeer concreet ingevuld: er werden hoge eisen gesteld aan de assimilatie van de joden. ‘Men moet geen jood meer van de christen kunnen onderschyden’, zo werd geëist, ‘en de baarden, de oostersch tabbaarden der parnassysyns moeten net zo min als de mantels en beffen, als de choorklederen der christen leeraars, meer OPENBAAR gezien worden’.¹⁴⁷

Waren de joden hiertoe niet bereid, dan konden de consequenties ingrijpend zijn. Er was, zo stelde Hahn, immers maar ‘één souverain, maar één oppermachtig volk (...). Gene vrye maatschappy kan of mag een ander volk in zynen boezem dulden’.¹⁴⁸ Indien de joden derhalve een eigen volk, ‘onderscheiden van het volk van Nederland’, indien zij een ‘ander wereldsch belang’ hadden dan dit volk, dan moesten ze uit Nederland vertrekken.¹⁴⁹ Een langer verblijf van hen was dan ‘volkomen onbestaanbaar met de ware beginzelen van een volksbestuur, waarin de kracht van het geheel onbelemmerd en onweeraanbaar moet zyn’.¹⁵⁰ Hahn was er echter van overtuigd, dat de joden slechts een geloofsgemeenschap vormden. Zij waren geen vreemdelingen en het was dwaas om hen te verdrijven. Wel moest er een middel gevonden worden, ‘om die joodsche menschen in Nederlandsche burgers te omschappen’.¹⁵¹ Het juiste middel was, zo oordeelden de voorstanders van het decreet, het aanbieden van de burgerstaat. Van Lockhorst stelde voor om de joden plechtig op te roepen, om te beslissen ‘of zy burgers van Nederland willen zyn dan niet’.¹⁵² Een dergelijke beslissing diende wel gepaard te gaan met het afleggen van de verklaring, dat zij zich beschouwden ‘als NEDERLANDERS, die met de andere ingezetenen niet verschillen, dan in godsdienstige begrippen, en zy dus gereed zyn, om alle nationaal onderscheid in klederdragt, en dergelyke afteleggen, en zig te zullen gedragen naar die wetten, welke voor elk Nederlander van verbindende kracht zyn’.¹⁵³ Deze oplossing verschilde *de facto* niet zoveel van die van tegenstanders, zoals

145 Dagverhaal III, p. 35.

146 Van Lockhorst. Dagverhaal II, p. 703.

147 Van Lockhorst. Dagverhaal II, p. 703.

148 Hahn. Dagverhaal III, p. 34.

149 Hahn. Dagverhaal III, p. 33.

150 Hahn. Dagverhaal III, p. 34.

151 Hahn. Dagverhaal III, p. 34.

152 Dagverhaal II, p. 703.

153 Van Lockhorst. Dagverhaal II, p. 703.

Van Hamelsveld en De Vos van Steenwyk.¹⁵⁴ Deze laatsten waren alleen veel pessimistischer over het aantal joden dat van dit aanbod gebruik zou maken.

Het compromis

Gezien het voorgaande is het niet verbazend dat op 30 augustus 1796 een door Schimmelpenninck voorgesteld compromis steun van de meerderheid kreeg.¹⁵⁵ Het compromis behelsde instemming met het rapport, onder de toevoeging, dat alleen individuele joden tot het burgerrecht werden toegelaten voor zover deze zich onderwierpen aan alle verplichtingen die volgens de toekomstige constitutie voor alle actieve burgers zouden gelden, 'door welke onderwerping die individueele jooden alzo met de daad zullen toonen Nederlandsche burgers te willen zyn, en een gedeelte van het Nederlandsche volk te willen uitmaken'.¹⁵⁶ De discussie in de Nationale Vergadering werd vervolgens op 2 september afgesloten met het bekende decreet, waarin werd bepaald dat joden gerechtigd waren tot politieke participatie, mits zij voldeden aan de eisen die daaromtrent in de nieuwe constitutie zouden worden gesteld.¹⁵⁷ Toch was hiermee de kwestie niet geheel afgehandeld. In de constitutiecommissie diende immers de aan de politieke participatie te stellen eisen nog te worden bepaald en daarbij kon impliciet de positie van de joden een rol spelen.

4.1.2 De (eerste) constitutiecommissie

Inderdaad leidde het vaststellen van de eisen aan politieke participatie, en in het bijzonder aan de toelating tot het stemrecht, in de eerste constitutiecommissie, net als in de Nationale Vergadering, tot het opwerpen van de fundamentele vraag 'of dat de jooden onder de Nederlandsche natie begrepen en tot het burgerrecht wierden toegelaten'.¹⁵⁸ Hetgeen de voorstanders van politieke participatie der joden opmerkten, verschilde niet zeer van hetgeen door hun medestanders in de Nationale Vergadering te berde was gebracht. Indien de joden tot de maatschappij gerekend konden worden, moesten ze ook politiek kunnen participeren. Zij hadden dan immers, als leden van die maatschappij, belang 'bij het aanstellen der vertegenwoordigers van het geheele volk of dat gedeelte waartoe zij speciaal behoorden'.¹⁵⁹ Bovendien zou politieke participatie hun de gelegenheid geven

¹⁵⁴ Zie ook het citaat van C.W. Dohm, waarmee J. Lublink de Jonge, tegenstander van het rapport, zijn betoog afsloot: 'Eerst moet het onderscheidende, het hoekige, dat de jooden hindert zich aan hunne christelyke medebroeders te sluiten, afgeslepen, en de jooden minder *heterogene menschen* worden, eer zy, met hen, op volkomen hemogene rechten aanspraak kunnen maken'. *Dagverhaal* II, p. 68o.

¹⁵⁵ *Dagverhaal* III, p. 39. Bolle, *De opheffing*, p. 169.

¹⁵⁶ *Dagverhaal* III, p. 38 (30-8-1796). Ook Kantelaar had al geconstateerd dat de standpunten van de meeste afgevaardigden uiteindelijk niet zo ver uit elkaar lagen. *Dagverhaal* III, p. 37.

¹⁵⁷ *Dagverhaal* III, p. 40 (2-9-1796) en p. 62. Zie voor een discussie over de politieke achtergrond van deze uitkomst van de debaten: A.H. Huussen, 'De emancipatie van de joden in Nederland. Een discussiebijdrage naar aanleiding van twee recente studies' in: *BMGN* 94 (1979), p. 75-83; J. Michman, 'Gotische torens op een Corinthisch gebouw: De doorvoering van de emancipatie van de Joden in Nederland' in: *TvG* 89 (1976), p. 493-517, en id., 'De emancipatie van de joden in Nederland' in: *BMGN* 96 (1981), p. 78-82. Zie over de mate van integratie van de joodse bevolkingsgroep in de negentiende eeuw: K.M. Hofmeester, 'Als ik niet voor mijzelf ben...'. *De verhouding tussen joodse arbeiders en de arbeidersbeweging in Amsterdam, Londen en Parijs vergeleken, 1870-1914* (Diss. Amsterdam 1999), p. 22-23, en S.van der Poel, *Joodse stadlers* (Groningen 2004).

¹⁵⁸ De Gou, *Plan*, p. 232 (9-9-1796). Bolle, *De opheffing*, p. 175.

¹⁵⁹ De Gou, *Plan*, p. 231.

om 'hun bijzonder character meer naer het nationaale te doen overhellen'.¹⁶⁰ Dit lidmaatschap was evenwel niet vanzelfsprekend en vloeyde met name niet automatisch voort uit langdurig verblijf in Nederland. Er werd namelijk voorgesteld om in de constitutie de volgende bepaling op te nemen: 'Diegeene welke zig als een gedeelte van een afzonderlijke natie in deze natie beschouwen, en zig zelve dientengevolge als vreemdelingen hier te lande aanmerken, kunnen tot het stemrecht niet worden toegelaten'.¹⁶¹ Hoewel de joden niet specifiek werden genoemd in de bepaling, was zij wel in het bijzonder tot hen gericht. Zij dreigden namelijk door het niet afleggen van de voorgestelde verklaring in de categorie van vreemdelingen te belanden. De voorstanders van joodse emancipatie zagen dit als een in beginsel tijdelijke zaak. De joden die op grond van deze bepaling als 'vreemdelingen' beschouwd zouden worden, diende men namelijk alsnog tot het Bataafse burgerschap en tot het stemrecht toe te laten 'onder de bepalingen bij de acte van constitutie omtrent de naturalisatie der vreemdelingen vastgesteld'.¹⁶² Zij konden zich, met andere woorden, net als andere vreemdelingen alsnog laten 'naturaliseren'. De tegenstanders zagen dit somberder in. Zij gingen ervan uit, dat de joden zich als vreemdelingen zouden blijven beschouwen, en dus 'door geen inwooning genaturaliseerd' konden worden.¹⁶³

De voorgestelde bepaling is om verschillende redenen interessant. Ten eerste laat zij zien dat vreemdelingen, in de zin van niet-Bataafse burgers, waren uitgesloten van het politieke proces. Ten tweede werden inwoners door deze bepaling gedwongen om te kiezen tot welke natie zij wilden behoren. Tot dusverre werden ingezetenen verondersteld lid te zijn van het Bataafse volk, tenzij van het tegendeel bleek, zoals in het hiervoor gemelde voorval rond de Pruisische douarière tijdens de volkstelling. Van een formele keuze voor de ene of de andere natie was tot dusverre geen sprake. Dat er nu wel een dergelijke keuze werd geëist, hing samen met de opening van de mogelijkheid van politieke participatie. Het is immers opvallend, dat die formele keuze gedaan moest worden in het kader van de verkrijging van het stemrecht.

Net als in de Nationale Vergadering liepen de standpunten van beide partijen uiteindelijk niet zo heel ver uiteen. Bovendien kon men een deel van de problematiek ook vermijden door zich te beperken tot de kwestie van het stemrecht. Men besloot een commissie te benoemen, die een bepaling voor de constitutie moest voorbereiden. Deze bepaling zou moeten effectueren, dat niemand tot het stemrecht zou worden toegelaten, die 'niet geneegen was te verklaaren dat hij tot geen andere dan de Nederlandsche behoorde en van alle andere volksbetrekkingen expresselijk afstand deedt, en de oppermagt des Nederlandschen volks als stemgerechtigde, ingevolge de constitutie zoude helpen uitoeffe-

¹⁶⁰ De Gou, *Plan*, p. 231.

¹⁶¹ De Gou, *Plan*, p. 231.

¹⁶² De Gou, *Plan*, p. 231. De term 'naturalisatie' wordt hier gebruikt in de zin van 'verlening van Bataafs burgerschap', niet te verwarren met de hierboven genoemde 'grote naturalisatie'.

¹⁶³ De Gou, *Plan*, p. 231.

nen'.¹⁶⁴ Een verwijzing naar de joden zou achterwege blijven. Een en ander zou resulteren in het hierna bij het stemrecht te behandelen art. 9 Plan.

4.2 Criteria voor politieke participatie: stemrecht en ambten

De discussie omtrent de joden leidde, zoals eerder opgemerkt, niet tot een omschrijving en afbakening van het Bataafse burgerschap in de constitutie. Het uitgangspunt voor dit burgerschap bleef het domiciliebeginsel, zo zou verdedigd kunnen worden. Maar niet iedereen die op grond van dit soepele criterium als 'Bataafs burger' werd beschouwd, was tot politieke participatie gerechtigd. Aan het uitoefenen van stemrecht en de toelating tot ambten werden in de opeenvolgende (concept)constituties nadere eisen gesteld.¹⁶⁵ Deze eisen waren over het algemeen veel strenger dan in het hiervoor geschetste Reglement NV. De loyaliteitskwesitie die zich tijdens de discussie over de positie der joden zo indringend op de voorgrond had geplaatst, eiste haar tol.

De beraadslagingen over de politieke participatie strekten zich over enkele jaren uit. Het bleek namelijk niet zo eenvoudig om een grondwet met goed gevolg door het wetgevingsproces te loodsen. Er werd eerst een zogenaamd Plan van Constitutie opgesteld door de eerste constitutiecommissie. Op 10 november 1796 startten in de Nationale Vergadering de debatten over dit Plan, hetgeen uiteindelijk resulteerde in het Ontwerp van Constitutie. Dit Ontwerp werd op acht augustus 1797 in de grondvergaderingen met een grote meerderheid door de stemgerechtigden verworpen.¹⁶⁶ Het was aan de tweede Nationale Vergadering, die vanaf één september 1797 bijeen kwam, om een nieuw voorstel voor een constitutie te ontwerpen. Er werd een (tweede) constitutiecommissie benoemd die tot taak had het oude Ontwerp te herzien. Met de staatsgreep van 22 januari 1798 kwamen de werkzaamheden van de (tweede) constitutiecommissie tot een einde. Er werd een nieuwe, derde constitutiecommissie benoemd, die overigens voor een belangrijk deel uit leden van de tweede constitutiecommissie bestond.¹⁶⁷ Een en ander resulteerde in de Staatsregeling 1798, die op 23 april in de grondvergaderingen werd aanvaard.¹⁶⁸ Zij trad op één mei 1798 in werking.¹⁶⁹

¹⁶⁴ De Gou, Plan, p. 232.

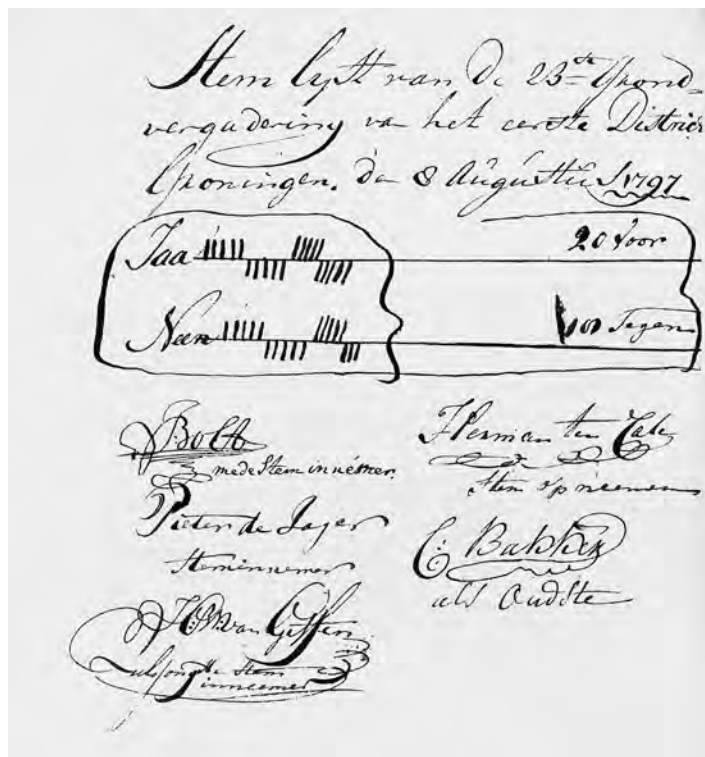
¹⁶⁵ De stemgerechtigden werden als 'actieve burgers' aangeduid.

¹⁶⁶ De Gou, Plan, p. xx.

¹⁶⁷ Over de werkzaamheden van deze commissie en ook over de bespreking van haar concept in de van tegenstanders van de staatsgreep gezuiverde Nationale Vergadering, nu Constituerende Vergadering geheten, is weinig bekend. De bespreking vond grotendeels achter gesloten deuren plaats.

¹⁶⁸ De stemming vond plaats op basis van een regeling van het stemrecht die overeenkwam met die van de Staatsregeling zelf. Zie de Proclamatie begeleidende de stemming over de Staatsregeling 1798. L. de Gou, *De Staatsregeling van 1798. Bronnen voor de totstandkoming II* (Den Haag 1990), p. 79. Ongeveer 20% van de bevolking was op grond van deze regeling stemgerechtigd. Veen, 'Het volk', p. 24.

¹⁶⁹ De Staatsregeling 1798 lijkt in ieder geval wat betreft het stemrecht sterk op de eerdere ontwerpen. De gevolgen van de Franse inmenging bij de totstandkoming hiervan moeten blijkbaar niet worden overschat, zoals ook De Gou, *Staatsregeling I* (Den Haag 1988), p. LXVI al opmerkt.

Resultaat van de stemming over het Ontwerp van Constitutie op 8 augustus 1797 in een Groningse grondvergadering. Rijksarchief Groningen.

4.2.1 Criteria voor het stemrecht¹⁷⁰

Domicilie

In alle ontwerpen stond bij het stemrecht de eis van domicilie voorop, maar de precieze invulling van deze eis kon wel verschillen. Soepel in dit opzicht was nog het eerder genoemde ontwerp van Van Manen uit mei 1796. Deze eiste voor het stemrecht geen minimale periode van vaste inwoning, ook niet van hen die van buiten de Republiek kwamen.¹⁷¹ In de latere ontwerpen werd gekozen voor strengere eisen. Daarbij was het onderscheid tussen 'inboorlingen' en 'vreemdelingen' van groot belang. De term 'vreemdeling' verwijst dan, net als in de Staatsregeling 1798, naar personen die niet op het grondgebied van de Republiek zijn geboren.

In het Plan werd voor inboorlingen enigszins impliciet een minimale periode van inwoning van twee jaar voorgesteld. Zij verloren immers hun stemrecht indien ze zich buiten de Republiek vestigden. Deze personen, die zich 'met 'er woon buiten 's Lands hebben begeven', werden bij terugkeer geconfronteerd met de eis van inwoning van minimaal twee

¹⁷⁰ Het stemrecht in de diverse ontwerpconstituties en in de uiteindelijke Staatsregeling krijgt aandacht van D.A.J. Overdijk, 'Regeling en praktijk van het algemeen kiesrecht in Nederland in de jaren 1795-1798' in: Moorman van Kappen en Coppens (eds.), *De Bataafse omwenteling*, p. 55-77.

¹⁷¹ De Gou, Plan, p. 435.

jaar.¹⁷² In het Ontwerp werd dit aangescherpt. Op voorstel van De Leeuw werd nu expliciet een minimale periode van inwoning van inboorlingen geëist, te weten twee jaar.¹⁷³ Uit zijn toelichting blijkt, dat hij deze toevoeging van belang achtte voor de noodzakelijk geachte loyaliteit. Hij merkte op dat hem 'een vaste vreemdeling, die zich steeds met 'er woon hier bevindt, beter voor komt, dan zulk een trekkende inboorling'.¹⁷⁴ Deze nieuwe bepaling bracht enkele afgevaardigden ertoe een uitzondering op deze eis van domicilie voor te stellen voor inboorlingen, die beroepsmatig of voor studie naar het buitenland gingen, zoals kunstenaars, geleerden en handwerkslieden.¹⁷⁵ Hier werd terecht tegen ingebracht, dat een dergelijke bepaling onnodig was, omdat men van die mensen niet kon zeggen, dat ze 'met 'er woon vertrokken' waren, zoals in art. 9, sub a Ontwerp was geformuleerd. Zij werden geacht hun vaste woonplaats, hun domicilie te behouden. Vervolgens dreef men in deze discussie langzaam van de kwestie van het stemrecht af, in de richting van de problematiek rond het Bataafse burgerschap, onder meer als gevolg van het argument van Schimmelpenninck tegen de voorgestelde uitzondering. Aangezien Nederland een handelsnatie was, werden kooplieden, aldus Schimmelpenninck, 'immer als burgers der plaatsen hunner inwooning beschouwd, door dien zy zekere geringe lasten bleeven betaalen, zonder dat men hun nothans konde aanmerken, als personeel in het land te wonen'.¹⁷⁶ Als gevolg van deze regeling, die inderdaad ten tijde van het Ancien Régime van kracht was, kwam het volgens hem zelfs wel voor, dat mensen 'op onderscheidene plaatsen te gelyk burgers' waren.¹⁷⁷ Dit ontlokte aan Van Beyma de opmerking, dat een dergelijk dubbel burgerschap in de toekomst niet meer mogelijk zal zijn, omdat men zal moeten verklaren, 'in geen verband te staan met eenige vreemde mogenheid, hoe ook genaamd'.¹⁷⁸ Hiermee was het verschil tussen stemrecht en Bataafs burgerschap uit het oog verloren. Het leek er zelfs even op dat naar aanleiding van deze discussie toch een regeling omtrent het Bataafs burgerschap in de constitutie zou worden opgenomen. De president van de Nationale Vergadering op dat moment, L. E. van Eck, stelde namelijk een bepaling voor, luidende: 'ieder burger, die den tyd van één jaar uitlandig geweest is, zonder behoorlijke autorisatie, zal gehouden worden voor vreemdeling'.¹⁷⁹ Hier wordt de term 'vreemdeling' overigens weer gebruikt als tegenhanger van 'Bataafs burger'. Dit voorstel werd niet overgenomen, niet zozeer omdat men een dergelijke bepaling onjuist achtte, maar omdat zij onnodig werd gevonden in de constitutie.¹⁸⁰

172 De Gou, *Plan*, p. 208 (art. 6 en 7). Opgenomen als art. 11, lid 1 *Plan*.

173 *Dagverhaal IV*, p. 440 (12-1-1797). Opgenomen als art. 8, sub a *Ontwerp*. De voorganger van deze bepaling, art. 10, lid 1 *Plan*, eiste nog geen minimale periode van inwoning. De Gou, *Plan*, p. 403 (art. 3, sub 1). Art. 11, lid 1 *Plan* keerde terug als art. 9, sub a *Ontwerp*.

174 *Dagverhaal IV*, p. 440.

175 B. Nieuwhoff en Van Eck. *Dagverhaal IV*, p. 441 en 443-444.

176 *Dagverhaal IV*, p. 441.

177 *Dagverhaal IV*, p. 441.

178 *Dagverhaal IV*, p. 441.

179 *Dagverhaal IV*, p. 444. Van Eck had daar al eerder opgemerkt, dat volgens hem 'ieder burger, welke zich 4 à 6 jaaren van het territoir verwydert', niet meer als stemgerechtigd kon worden aangemerkt.

180 De Leeuw. *Dagverhaal IV*, p. 444.

In het ontwerp van de tweede constitutiecommissie en in de Staatsregeling 1798 kunnen de aldus opgestelde bepalingen omtrent het stemrecht van ‘inboorlingen’ opnieuw worden aangetroffen. Indien een burger een geboren Bataaf was, kreeg hij stemrecht mits hij de laatste twee jaar zijn vaste verblijfplaats in Republiek had gehad.¹⁸¹

‘Vreemdelingen’ kregen in het Plan pas stemrecht na een inwoning van tien jaar.¹⁸² In het Ontwerp werd deze termijn teruggebracht tot zes jaar.¹⁸³ De (relatief) positieve houding van de meerderheid der Vergadering ten opzichte van vreemdelingen werd ingegeven door welbegrepen eigenbelang. De vrije immigratie van vreemdelingen was, zo meende zij, in overeenstemming met de aard van de Republiek als handelsnatie, en had haar groot gemaakt.¹⁸⁴ In het ontwerp van de tweede constitutiecommissie, alsmede in de uiteindelijke Staatsregeling keerde men weer terug naar de oorspronkelijke eis van tien jaar domicilie.¹⁸⁵

Verklaringen van loyaliteit

Van Manen stelde, zoals opgemerkt, voor toelating van vreemdelingen tot het stemrecht niet de eis van een langdurige domicilie. Maar hij had wel aanvullende voorwaarden in gedachten. Zo moesten de van buiten de Republiek gekomen burgers of ingezetenen, om voor het stemrecht in aanmerking te komen, aantonen nuttige vaardigheden te hebben. Maar belangrijker is, dat hij van hen, net als van alle andere burgers, eiste dat zij een verklaring aflegden. Om voor het stemrecht in aanmerking te komen, dienden Bataafse burgers te verklaren, ‘dat zij alleen tot deze en geene andere, natie behooren, of tot eenigen burgerpligt verbonden zijn; en geene magt erkennen, die haar van eenige verpligting, tot naarkoming van deze constitutie, vrijwillig aangegaan, zoude kunnen of vermogen te ontslaan, zo lange zij op dit grondgebied leven’.¹⁸⁶ Van Manen beschouwde burgers niet louter als ‘passieve onderdanen’, maar als (potentiële) deelnemers aan een sociaal contract.¹⁸⁷ Het afleggen van de verklaring vormde de bezegeling van dat contract, en maakte de burger stemgerechtigd, actief.

Aanvankelijk voelden de overige leden van de constitutiecommissie weinig voor een dermate centrale plaats voor een loyaliteitsverklaring.¹⁸⁸ Maar uiteindelijk werd in art. 9 van het Plan van Constitutie toch een dergelijke verklaring van loyaliteit aan de Nederlandse natie verplicht gesteld. Dit was het resultaat van de discussie over de positie van de joodse

¹⁸¹ De Gou, *Staatsregeling* I, p. 265 en p. 277 (Titel 2, art. 1, sub a en art. 2, sub a). Art. 11, sub a en 13, sub a AvS.

¹⁸² Art. 10, lid 2 Plan. Vgl. ook De Gou, *Plan*, p. 208 (art. 4) en p. 403 (art. 3, sub 2).

¹⁸³ Art. 8, sub b Ontwerp. Indien een vreemdeling met een Bataafse vrouw was getrouwd, gold in het Ontwerp een termijn van 3 jaar. Art. 8, sub c Ontwerp. In het Plan was dat nog 5 jaar. Art. 10, lid 3 Plan. Vgl. ook De Gou, *Plan*, p. 208 (art. 5). Vgl. ook De Gou, *Plan*, p. 404 (art. 3, sub 3).

¹⁸⁴ Zie de reacties van A. Ploos van Amstel en van P. Vreede. *Dagverhaal* IV, p. 441-442.

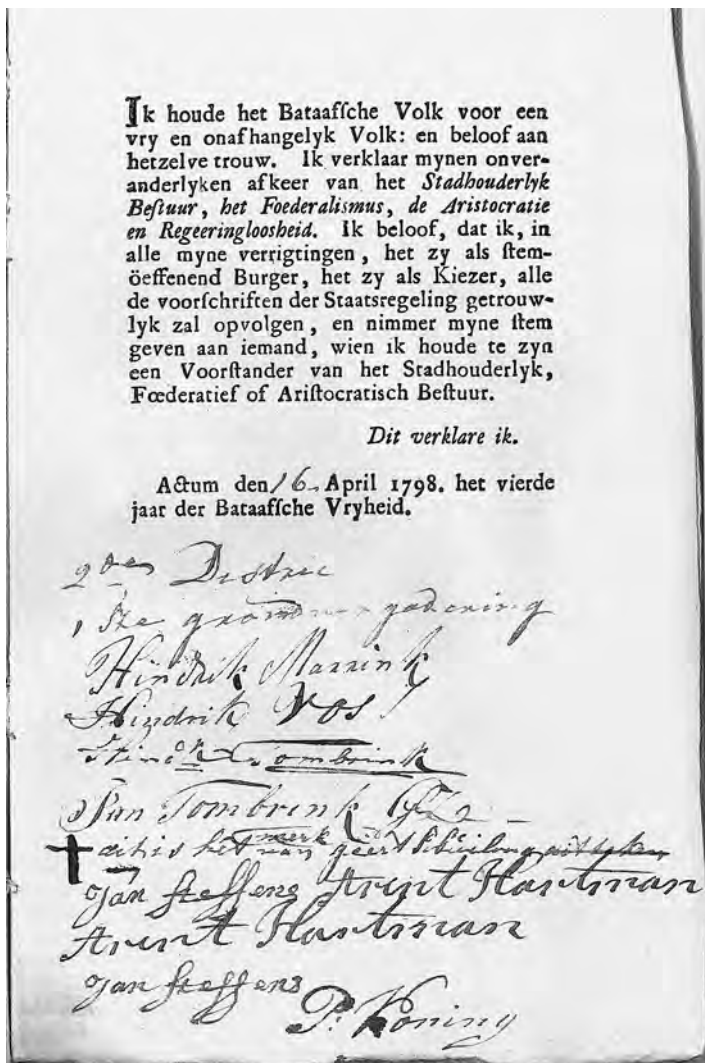
¹⁸⁵ De Gou, *Staatsregeling* I, p. 265 en p. 277 (Titel 2, art. 1, sub a). Art. 11, sub a AvS. Een soepeler bepaling voor vreemdelingen die met een Bataafse vrouw waren getrouwd, ontbrak. Maar voor vreemdelingen die in het Nederlandse leger hadden gediend, werd een kortere termijn van 7 jaar bepaald.

¹⁸⁶ De Gou, *Plan*, p. 435.

¹⁸⁷ De Gou, *Plan*, p. 207 (24-8-1796).

¹⁸⁸ De Gou, *Plan*, p. 208.

Verklaring als bedoeld in art. 11, sub b Staatsregeling, op 16 april 1798 ondertekend door stemgerechtigden. Rijksarchief Groningen.

bevolkingsgroep, zoals hiervoor beschreven. Art. 9 Plan luidde als volgt: 'Ieder burger van Nederland, die in het stemregister inschryft, of zich laat inschryven, erkend daar door, van alle andere volksbetrekkingen af te zien, en tot geene dan de Nederlandsche natie te behooren'. In het Ontwerp keerde deze eis terug als art. 14.¹⁸⁹ In het ontwerp van de tweede constitutiecommissie ontbrak de eis tot een dergelijke verklaring.¹⁹⁰ Hetzelfde geldt voor de uiteindelijke Staatsregeling 1798.

¹⁸⁹ Art. 14 Ontwerp luidde: 'Hy, die in het stemregister inschryft of zich laat inschryven, erkent daar door, van alle andere volksbetrekkingen af te zien, en tot geene andere dan de Bataafsche Natie te behooren'. Het Ontwerp staat integraal afgedrukt in: De Gou, Ontwerp III (Den Haag 1085).

¹⁹⁰ Wel wordt een dergelijke erkenning nog aangetroffen in een ontwerp van W.A. Ockerse, lid van de tweede en derde constitutiecommissie. Ockerse merkt namelijk in zijn ontwerp op: 'De stemgerechtigde burger erkent door deze inschrijving van alle andere volksbetrekkingen af te zien, en tot geene andere dan de Bataafsche natie te behooren'. De Gou, Staatsregeling II, p. 332.

Wellicht hing het weglaten van deze eis in de Staatsregeling samen met het feit dat de problematiek rond de loyaliteit van vreemdelingen nog tot een andere bepaling in het Ontwerp had geleid, te weten art. 13. Op grond van dit artikel was iedere stemgerechtigde burger verplicht een verklaring af te leggen, waarin trouw werd beloofd aan 'het Bataafsche volk', en aan de constitutie. Het werd opgenomen op voorstel van Greve, die de erkenning van 'nationale vrijheid en onafhankelijkheid ten opzichte van andere mogendheden van buiten en eene republikeinsche vrijheid van binnen' als cruciale voorwaarde voor stemrecht beschouwde.¹⁹¹ Iemand die zulks niet wilde erkennen, kon volgens Greve weliswaar ingezetene van het land zijn, maar geen 'lid van onze Republiek of stemgerechtigd burger'.¹⁹² Greve en zijn medestanders beoogden hiermee in de eerste plaats orangisten buiten te sluiten, maar de bepaling was tevens gericht tegen vreemdelingen in de zin van niet tot de Nederlandse natie behorende inwoners. De aanleiding voor zijn voorstel was namelijk, dat gebleken was dat niet alleen antirepublikeinen toch van het stemrecht gebruik hadden gemaakt, maar dat zelfs 'in zommige steden een menigte vreemdelingen, die men tot nog toe als een anderen natie had beschouwd, die ook tot heden, nadat gij hun tot onze gemeenschap hebt genodigd, dezelve algemeen blijven weigeren, 't regt der Nederlandse burgers usurpeerden en ons tot regenten kozen'.¹⁹³ De aldus in het leven geroepen loyaliteitsverklaring jegens het Bataafse volk heeft wel de eindstreep gehaald. Zij is eveneens te vinden in het ontwerp van de tweede constitutiecommissie, alsmede in de Staatsregeling 1798.¹⁹⁴

Census

Bij het opstellen van het Plan was na enige discussie besloten om niet de eis te stellen, dat een bepaald bedrag aan belasting werd betaald, een zogenaamde census.¹⁹⁵ Men liet het bij de uitsluiting van het stemrecht van bepaalde categorieën bededen.¹⁹⁶ Maar tijdens de behandeling van het Plan in de Nationale Vergadering werd toch geprobeerd om in ieder geval van vreemdelingen een zekere mate van gegoedheid te eisen, al dan niet in combinatie met een verklaring van goed gedrag.¹⁹⁷ De voorstanders hiervan benadrukten, dat een vreemdeling geen automatisch recht had, 'om zich in de lands zaaken intedringen'.¹⁹⁸ Alvorens hen stemrecht te verlenen, diende men er zeker van te zijn, dat 'zy aan het land geattacheerd werden'.¹⁹⁹ Maar ook het Ontwerp zou geen census kennen, net zomin als het ontwerp van de

191 Dagverhaal IV, p. 462 (13-1-1797). Aanvaarding van het artikel vond plaats op 21 april 1797 als art. 4. De Gou, *Ontwerp II* (Den Haag 1984), p. 31 en p. 116-117.

192 Dagverhaal IV, p. 462.

193 Greve. Dagverhaal IV, p. 462.

194 De Gou, *Staatsregeling I*, p. 267 (Titel 2, art. 7). Art. 11, sub b AvS. Wel was de redactie enigszins gewijzigd. De eerste zin luidde nu: 'Ik houde het Bataafsche volk voor een vrij en onafhankelijk volk, en beloof aan hetzelfde trouw'.

195 De Gou, *Plan*, p. 208 (24-8-1796).

196 Art. 11, leden 7 en 8 Plan.

197 Hartogh en Van Hooff. Dagverhaal IV, p. 441-442.

198 Van Hooff. Dagverhaal IV, p. 442.

199 Van Hooff. Dagverhaal IV, p. 442.

tweede constitutiecommissie.²⁰⁰ Pas in de Staatsregeling werd de bepaling opgenomen, dat alleen zij stemgerechtigd waren, die 'in de lasten der Maatschappij hun aandeel droegen'.²⁰¹

Op een iets hoger niveau bestond er overigens wel vanaf het begin een census. De openvolgende (ontwerp)constituties kenden namelijk alle een getrappt kiesstelsel. Welnu, er werden telkens strenge eisen gesteld aan de vermogenspositie van de kiezers, degenen die uiteindelijk de representanten in het Vertegenwoordigend Lichaam kozen.²⁰² Alleen de Staatsregeling vormt hierop een uitzondering.²⁰³

Overige eisen

Naast de bovengenoemde criteria moest de burger aan nog enkele voorwaarden voldoen om voor het stemrecht in aanmerking te komen. Ten eerste gingen alle (ontwerp)-constituties uit van mannenkiesrecht, hoewel Van Manen de enige was die dit expliciet aangaf.²⁰⁴ Verder kon een leeftijdsgrens niet ontbreken. In de diverse ontwerpen was die grens telkens 22 jaar, maar in de uiteindelijke Staatsregeling werd zij op 20 jaar gesteld.²⁰⁵ Daarnaast werden er eisen gesteld aan de taalvaardigheid. Bataafse burgers kregen alleen stemrecht indien ze de 'Nederduitse' taal konden lezen en schrijven.²⁰⁶ Aanvankelijk gold deze voorwaarde pas tien jaar na invoering van de voorgestelde constitutie, maar in de Staatsregeling was die termijn teruggebracht tot één jaar. De Staatsregeling kende, ten slotte, ook een expliciete bepaling, waarin aanhangers van het stadhoudelijke bestuur van het stemrecht werden uitgesloten.²⁰⁷

4.2.2 Criteria voor toelating tot belangrijke ambten

Bij de toelating tot belangrijke ambten, veelal met een politieke relevantie, speelde in de openvolgende (ontwerp)constituties het onderscheid tussen 'inboorlingen' en 'vreemdelingen', hier op te vatten als 'niet-inboorlingen', eveneens een gewichtige rol, tezamen met het domiciliebeginsel. In het Plan werden 'vreemdelingen' in het geheel niet toegelaten tot de Staatsraad,²⁰⁸ het hoogste uitvoerende orgaan van de Republiek, noch tot de Na-

²⁰⁰ Maar zowel het Ontwerp, als de tweede constitutiecommissie sloten bedeeden van het stemrecht uit.

Art. 9, sub g Ontwerp. De Gou, *Staatsregeling I*, p. 266 en p. 277 (Titel 2, art. 2, sub e en f).

²⁰¹ Art. 11, sub a AvS. Bovendien sloot art. 13, sub e en f AvS, net als het Ontwerp, de bedeeden van het stemrecht uit.

²⁰² Kiezers dienden hetzij eigenaar te zijn van onroerend goed, dat netto inkomen verschafte van ten minste 20 gulden, hetzij een huurder, die meer dan 50 gulden huur per jaar betaalde Art. 50 Plan. Art. 49 Plan eiste daarnaast stemgerechtigdheid en een leeftijd van ten minste 25 jaar. Art. 61 Ontwerp. Art. 60 en 63 Ontwerp stelden nog als eisen: stemgerechtigdheid, leeftijd van 30 jaar of ouder en het kunnen lezen en schrijven van de Nederduitse taal.

²⁰³ Daar moesten kiezers voldoen aan dezelfde voorwaarden als de door hen te benoemen representanten. Art. 24 AvS. Zie voor deze eisen art. 32 AvS en hierna.

²⁰⁴ De Gou, *Plan*, p. 435. Zie voor het Ontwerp de discussie bij De Gou, *Ontwerp I*, p. 180 en 182.

²⁰⁵ De Gou, *Plan*, p. 435 Van Manen. Art. 10, lid 4 Plan. Vgl. voor de totstandkoming: De Gou, *Plan*, p. 206 (art. 1) en p. 404 (art. 3, sub 1). Art. 8, sub a Ontwerp. De Gou, *Ontwerp I*, p. 180. De Gou, *Staatsregeling I*, p. 265 en p. 277 (Titel 2, art. 1, sub a). De Gou, *Staatsregeling II*, p. 114-115. Art. 11, sub a AvS.

²⁰⁶ Art. 10, lid 4 Plan. Vgl. voor de totstandkoming: De Gou, *Plan*, p. 208 (art. 3) en p. 404 (art. 3, sub 4). Art. 8, sub d Ontwerp. De Gou, *Staatsregeling I*, p. 265 en p. 277 (Titel 2, art. 1, sub b). Art. 11, sub a AvS.

²⁰⁷ Art. 15 AvS.

²⁰⁸ Leden moesten bovendien stemgerechtigd zijn, 35 jaar of ouder zijn en ten minste 20 jaar domicilie in de Republiek hebben. Art. 291 Plan, leden 1, 2 en 4.

tionale Finantie-kamer,²⁰⁹ de Nationale Rekenkamer,²¹⁰ of de departementale besturen.²¹¹ Ook om rechter te worden in een rechtbank, een departementaal hof of in het Hoog Nationaal Gerechtshof diende men in het uiteindelijke Plan naast stemgerechtigd burger altijd tevens inboorling te zijn.²¹² Verder moest men minimaal zes jaar domicilie in de Republiek hebben. Dezelfde eisen werden gesteld aan de aanklagers bij deze instanties, alsmede aan de procureur nationaal en griffier.²¹³ Vreemdelingen konden wel lid van het Vertegenwoordigend Lichaam worden, zij het na een periode van inwoning van 15 jaar voor de Grote Kamer en een periode van maar liefst 25 jaar voor de Kamer der Oudsten.²¹⁴ Alleen voor het lidmaatschap van het gemeentebestuur speelde het inboorlingschap geen enkele rol.²¹⁵

Bij de behandeling van het Plan bleek dat de Nationale Vergadering ook ten aanzien van de ambten iets toegeeflijker was jegens vreemdelingen.²¹⁶ Lidmaatschap van het Hoog Nationaal Gerechtshof,²¹⁷ van de Uitvoerende Macht, van de Nationale Financie Kamer, en van de Nationale Rekenkamer bleef exclusief voorbehouden aan inboorlingen.²¹⁸ Maar vreemdelingen waren nu wel benoembaar tot lid van of aanklager bij een gerechtshof of rechtbank, mits zij gedurende tien jaar hun domicilie binnen het betreffende ressort of departement hadden.²¹⁹ Ook het lidmaatschap van het departementaal bestuur stond nu voor hen open, na een periode van inwoning van ten minste 15 jaar.²²⁰ De eisen voor het lidmaatschap van het Vertegenwoordigend Lichaam en voor deelname aan een gemeentebestuur waren ongewijzigd en die organen bleven derhalve opengesteld voor vreemdelingen.²²¹

209 Art. 471 Plan. Leden moesten bovendien stemgerechtigd zijn, 30 jaar of ouder zijn en ten minste 10 jaar domicilie in de Republiek hebben.

210 Leden moesten bovendien stemgerechtigd zijn, 30 jaar of ouder zijn en ten minste 10 jaar domicilie in de Republiek hebben. Art. 531 Plan.

211 Leden moesten bovendien stemgerechtigd zijn, 25 jaar of ouder zijn en ten minste 6 jaar domicilie in het departement hebben. Art. 569 Plan.

212 Art. 654, 655, 688 en 698 Plan. In het concept-Plan waren vreemdelingen wel toegelaten, uiteraard in combinatie met een eis van domicilie, maar die mogelijkheid werd geschrapt. De Gou, Plan, p. 304, 309 en 311.

213 Art. 670 Plan.

214 Resp. art. 92 en art. 93 Plan. Tevens diende men stemgerechtigd te zijn, 30 jaar of ouder (Grote Kamer) dan wel veertig jaar of ouder (Kamer der Oudsten), en een domicilie van 5 jaar te hebben in de ring van verkiezing.

215 Art. 624 Plan. Leden dienden tevens stemgerechtigd te zijn, 25 jaar of ouder, alsmede minimaal 3 jaar domicilie te hebben in het betreffende departement en een jaar in de betreffende gemeente. Tevens gold hier een eis van een zekere geegoedheid.

216 Art. 11 Ontwerp stelde in het algemeen inschrijving in stemregister verplicht voor het vervullen van ambten.

217 Art. 682 Ontwerp, alwaar tevens een eis van inwoning van 10 jaar te vinden is. Art. 683 eiste daarnaast een minimale leeftijd van 30 jaar, inschrijving in het stemregister en een graad in de rechtsgeleerdheid. De tweede constitutiecommissie nam deze bepaling over. De Gou, Staatsregeling I, p. 284 (Art. 1 van Bijlage II) (10-1-1798). Vgl. ook de art. 1 en 2.

218 Resp. art. 294, art. 458 en art. 518 Ontwerp. Deze artikelen bepaalden verder dat men respectievelijk 35, 30 en 25 jaar of ouder diende te zijn, stemgerechtigd burger en een minimale periode van domicilie van respectievelijk 20, 10 en 10 jaar moest hebben.

219 Art. 688 en 732 Ontwerp. Van inboorlingen werd daar een minimale inwoning van 6 jaar geëist. De leeftijdsgrens werd op 25 jaar gesteld. *Dagverhaal IV*, p. 527 (28-2-1797) bevat de behandeling van art. 688 Ontwerp. De tweede constitutiecommissie nam deze bepaling over. De Gou, Staatsregeling I, respectievelijk p. 289 (art. 7 Bijlage III) en p. 291 (art. 3 van afdeling IV) (10-1-1798).

220 Art. 566 Ontwerp. Tevens dienden zij, net als de inboorlingen, stemgerechtigd burger te zijn, 25 jaar of ouder en een minimale domicilie van 6 jaar in departement van verkiezing te hebben.

221 Art. 96 Ontwerp. Tevens dienden alle leden stemgerechtigd te zijn, 30 jaar of ouder (Grote Kamer) dan wel 40 jaar of ouder (Kamer der Oudsten), alsmede 5 jaar domicilie in departement van verkiezing te hebben. Art. 639 Ontwerp. Leden dienden stemgerechtigd burger te zijn, 25 jaar of ouder en ten minste drie jaar domicilie te hebben in het departement van verkiezing, alsmede een jaar in de gemeente van verkiezing. Het was, zo lijkt het, ook de bedoeling van de tweede constitutiecommissie om het Wetgevend Lichaam open te stellen voor vreemdelingen. De Gou, Staatsregeling I, p. 314-315 (art. 11, sub c) en p. 330 (art. 96, sub c).

In de Staatsregeling werden twee algemene voorwaarden gesteld aan het bekleden van ambten, te weten inschrijving in het stemregister en beheersing van de 'Nederduitse' taal.²²² Net als in de eerdere ontwerpen moesten leden van het Uitvoerend Bewind tevens 'inboorling' zijn, alsmede 20 jaar domicilie in de Republiek hebben.²²³ Vreemdelingen werden wel toegelaten tot het Vertegenwoordigend Lichaam, maar voor hen gold een eis van inwoning van 15 jaar, vijf jaar langer dan voor inboorlingen.²²⁴ Het criterium 'inboorling' speelde geen rol bij de benoembaarheid tot departementaal of gemeentelijk bestuurder.²²⁵ Hetzelfde gold voor de toelating tot de Nationale Tresorie en de Nationale Rekening.²²⁶ Aan rechters, ten slotte, werd in de Staatsregeling slechts de eis gesteld dat zij 30 jaar of ouder waren en 'Bataafs burger'.²²⁷

5 Afsluitende beschouwingen

In de inleiding is een drietal vragen opgeworpen. Er is onderzocht wie in de eerste jaren van de Bataafse Revolutie gerekend werd tot het 'Bataafse volk' (in ruime zin), wie werd toegelaten tot politieke participatie en welke invloed hierbij het ideaal van de natiestaat had. Het is tijd om enkele conclusies te formuleren.

De opvatting dat er een Bataafs volk bestond dat een zekere politieke relevantie had, was in 1795 nieuw. Ten tijde van het *Ancien Régime* was de provinciale soevereiniteit bepalend. Personen waren in eerste instantie 'burger' van een stad, en 'ingezetene' van een provincie, dan wel van een verbonden landsdeel of van een Generaliteitsland. Er bestond wel de notie van 'ingezetene van de Republiek', of ook wel 'onderdaan van de Republiek', maar dat was vooral van belang in het verkeer met andere staten. Bovendien was 'de bevolking' in staatsrechtelijk opzicht in hoge mate irrelevant. Dit komt ook naar voren in het feit dat een deel van die bevolking in ieder geval in een aantal steden een zwakke juridische positie had: hun aanwezigheid werd gedoogd. Registratie van deze groep was veelal gebrekkig.

De introductie van het concept 'Bataafs volk' vloeide voort uit twee belangrijke staatkundige geloofsartikelen van althans een deel van de revolutionairen, te weten de opheffing van de provinciale soevereiniteit ten gunste van een eenheidsstaat en een op de gedachte van de volksoevereiniteit gebaseerd systeem van evenredige vertegenwoordiging. Ondanks deze radicale koerswijziging, leek de invulling van het nieuwe concept aanvankelijk weinig problematisch. Naar het zich laat aanzien, dacht men bij de volkstelling van

²²² Art. 10, sub b en art. 11, sub a AvS.

²²³ Daarnaast diende de kandidaten 40 jaar of ouder te zijn, alsmede 'Bataafs burger'. Zie het als bijlage bij de AvS gevoegd Reglement, Letter C.

²²⁴ Art. 32 AvS. Zij dienden tevens ten minste 30 jaar oud te zijn.

²²⁵ Art. 156 en art. 193 AvS. De vereiste periode van inwoning was respectievelijk 6 jaar in het departement en 5 in de betreffende gemeente. De leeftijdsgrens was in beide gevallen 25 jaar.

²²⁶ Wel werd een domicilie van tien jaar geeïst, alsmede een leeftijd van ten minste 30 jaar. Zie het als bijlage bij de Acte van Staatsregeling gevoegde Reglement, Letter D, art. 6.

²²⁷ Art. 256 AvS. Wel werd verwezen naar een wet, waarin nadere eisen konden worden gesteld.

1795 eenvoudigweg aan te kunnen sluiten bij het begrip ‘ingezetene’, zoals dat ten tijde van het *Ancien Régime* onder meer werd gebruikt op confederaal niveau. Zowel de opstellers van het Reglement, als overheden die de volkstelling moesten uitvoeren, gingen ervan uit dat het Bataafse volk bestond uit de ‘ingezetenen’ van de Bataafse Republiek. Aldus werd, zoals ook Struycken al constateerde, het confederale ‘onderdaanschap’ of ‘ingezetenschap’ uit de tijd van het *Ancien Régime* geëxtrapoleerd naar het burgerschap van de Bataafse Republiek.²²⁸ Het lijkt het erop dat na de Bataafse Revolutie in beginsel iedere inwoner als ingezetene en als Bataafs burger werd beschouwd. Dit was slechts anders indien duidelijk was dat een inwoner niet tot het Bataafse volk gerekend wenste te worden, bijvoorbeeld omdat hij of zij onderdaan was van een andere staat. Zij werden in dit kader dan aangeduid als ‘vreemdeling’. Deze constructie kan overigens ook nog worden aangetroffen in art. 53 van de Grondwet van 1814, waar namelijk valt te lezen: ‘Het Nederlandsche Volk bestaat uit de ingezetenen der volgende negen Provinciën...’.²²⁹ De tegenhanger van de ‘ingezetene’ was daarbij de ‘vreemdeling’, die overigens wel in Nederland woonachtig kon zijn.²³⁰

Het Bataafs burgerschap was niet voldoende voor de toelating tot politieke participatie, net zomin als tegenwoordig het Nederlanderschap. Anders gezegd: naast het ‘Bataafse volk in ruime zin’ bestond er ook een ‘Bataafs volk in enge zin’. Heden ten dage is de belangrijkste voorwaarde voor toegang tot de kring der stemgerechtigden gelegen in de minimumleeftijd van achttien jaar. In de eerste jaren van de Bataafse tijd vormde leeftijd eveneens een belangrijk criterium voor politieke participatie, maar daarnaast waren er meer beperkende criteria zo blijkt uit de Staatsregeling 1798 en uit de daaraan voorafgaande ontwerpen van constitutie. Bataafse burgers dienden van het mannelijke geslacht te zijn, terwijl zij in de meeste gevallen tevens aan een bepaalde inkomens- of vermogens eis diende te voldoen. Daarnaast moest een Bataafse burger veelal voorafgaande aan de uitoefening van het stemrecht of aan het vervullen van bepaalde ambten gedurende een zekere tijd zijn domicilie op het grondgebied van de Bataafse Republiek te hebben. Het is interessant dat bij de eis van domicilie onderscheid werd gemaakt tussen ‘inboorlingen’ en ‘vreemdelingen’. ‘Vreemdelingen’, in dit verband op te vatten als degenen die niet op het grondgebied van de Bataafse Republiek waren geboren, dienden voor toelating tot bijvoorbeeld het stemrecht langer hun vaste woonplaats in de Republiek te hebben dan inboorlingen. Wellicht werd het genoemde onderscheid binnen de categorie ‘Bataafse burgers’ gemaakt met het oog op het feit dat aan de verlening van het Bataafse burgerschap zelf weinig eisen werden gesteld. Het was immers in de hier onderzochte periode voor immigranten niet erg moeilijk dit burgerschap te verwerven en er bestond dus weinig zekerheid inzake de loyaliteit van nieuwkomers ten aanzien van de staat. Door strengere eisen te stellen aan de politieke participatie van Bataafse burgers die buiten de Bataafse Republiek

²²⁸ Struycken, *Staatsrecht*, p. 243. Hamaker, ‘Nederlanders’, p. 21-22, meent eveneens, dat de ‘ingezetenen’ tevens de ‘Bataafse burgers’ zijn. Vgl. ook Swart, *Toelating*, p. 21-22. P. Boeles, *Vreemdelingenrecht en Nederlanderschap* (Zwolle 1984), p. 192.

²²⁹ De Grondwet van 1814 kende geen provincie Limburg. Alle voormalige generaliteitslanden waren samengevoegd tot de provincie Brabant, zo blijkt uit art. 53 GW 1814.

²³⁰ Struycken, *Staatsrecht*, p. 244-245.

waren geboren, kon hun invloed op het staatsapparaat worden beperkt. Het onderscheid tussen 'inboorlingen' en 'vreemdelingen' was niet alleen van belang voor de toelating tot het stemrecht, maar werd ook gehanteerd om de toegang tot hoge ambten af te sluiten. Voor het vervullen van een aantal van die ambten kwamen 'vreemdelingen' in de zin van niet-inboorlingen in het geheel niet in aanmerking. Het maken van onderscheid tussen 'inboorlingen' en 'vreemdelingen' was overigens niet nieuw. Tijdens het *Ancien Régime* stonden hoge provinciale ambten niet zonder meer open voor mensen die buiten de betreffende provincie waren geboren. Inboorlingen van andere provincies van de Republiek werden in dit opzicht als 'vreemdelingen' beschouwd.

De problematiek rondom de noodzakelijk geachte loyaliteit jegens de staat werd derhalve opgelost in het kader van de politieke participatie. Voor zover het immigranten betrof, geschiedde dit door onder meer belang te hechten aan het 'inboorlingschap'. Aan de verlening van het burgerschap werden geen nadere eisen gesteld met het oog op de loyaliteit. Toch blijkt uit de discussie in de Nationale Vergadering aangaande de criteria voor politieke participatie duidelijk dat het ideaal van de natiestaat en de daarbij behorende eisen inzake loyaliteitsgevoelens en homogeniteit van de bevolking in opmars waren. Het ideaal oefende in de eerste plaats invloed uit op de kwestie van de politieke participatie. Zo kan men in een aantal ontwerpen tegenkomen, dat een stemgerechtigde door zich in te schrijven in het stemregister tevens dient te verklaren 'tot geen andere dan de Nederlandse natie te behoren'. Deze bepaling is uiteindelijk niet in de Staatsregeling gekomen, maar daarbij moet bedacht worden, dat de kring van stemgerechtigden in de Staatsregeling al zeer was ingeperkt met behulp van andere middelen. Bovendien heeft de eis dat men alvorens te stemmen trouw aan het Bataafse volk diende te zweren het wel gehaald.

Het ideaal van de natiestaat zorgde er daarnaast voor dat het Bataafse burgerschap zoals dat sinds 1795 was opgevat onder druk kwam te staan. De discussie over de positie van de joden laat zien, dat het niet meer vanzelfsprekend was dat het Bataafse burgerschap, oftewel het lidmaatschap van het Bataafse volk, samenviel met het 'ingezetenschap'. Er gingen namelijk stemmen op om eisen inzake loyaliteit en homogeniteit te laten gelden bij de vaststelling van de omvang van het Bataafse volk, dat ook wel als de 'Bataafse natie' werd aangeduid. De meeste joden moesten in deze opvatting als vreemdelingen worden beschouwd, omdat ze als leden van een duidelijk te onderscheiden groep niet aan deze eisen voldeden. Dat zij van oudsher in de Bataafse Republiek woonachtig waren, was in deze optiek niet van belang. Zij dienden zich te assimileren alvorens als leden van het Bataafse volk te kunnen worden beschouwd, zo werd met klem betoogd. De opvatting om striktere eisen te stellen aan het lidmaatschap van het Bataafse volk klinkt ook door in de formulering van de hiervoor genoemde verklaringen die volgens de diverse ontwerpconstituties bij de inschrijving in het stemregister diende te worden afgelegd. Het beroemde decreet van 2 september 1796 ten aanzien van het stemrecht der joden, dat voorzag in een verklaring van loyaliteit jegens de Nederlandse natie die alle Bataafse burgers moesten afleggen op het

moment dat zij zich inschreven in het stemregister, bepaalde immers dat het 'Nederlandschap' van de joden afhankelijk was van het afleggen van deze verklaring.

Zoals al eerder opgemerkt, bevatte de Staatsregeling 1798 geen juridische omschrijving van het Bataafs burgerschap, terwijl ook de verklaring aangaande het behoren tot de Nederlandse natie er niet in werd opgenomen. Daarmee bleef ook de invloed van het ideaal van de natiestaat op de invulling van politieke participatie en het Bataafs burgerschap uiteindelijk beperkt. Maar de eerste stappen in de richting van een strengere ballotage voor toelating tot de Nederlandse gemeenschap op grond van eisen inzake homogeniteit en gemeenschapsgevoelens waren wel gezet.

‘EEN HERINNERING AAN BARBAARSCHE TIJDEN’

NEDERLANDERS EN HET DUEL, 1800-2000

Het incident deed zich voor tijdens de eerste maanden van de Belgische Opstand. De koopman-literator E.J. Potgieter, die toentertijd in Antwerpen woonde, maakte er in zijn dagboek een aantekening over. Wegens schendingen van de wapenstilstand had de ‘Hollandse’ generaal Chassé op 27 oktober 1830 Antwerpen laten bombarderen. De nacht na het bombardement klonken er pistoolschoten in de stad. Potgieter zag mensen in hun nachtgewaad voor de vensters verschijnen, bevreesd als ze waren voor een nieuw bombardement. Toen klonk door de stille straten de geruststellende uitroep van een officier: ‘Rassurez-vous, ce n’est qu’un duel’.¹

Geen paniek, het is maar een duel. En met duels waren de Belgen vertrouwd. In de eerste helft van de negentiende eeuw zijn op hun grondgebied nogal wat duels uitgevochten. Aanvankelijk betrof het voornamelijk Fransen die buiten bereik van de Franse justitie wilden blijven, maar in de roerige jaren dertig waren er onder de duellisten ook de nodige autochtonen. Om het kwaad te beteugelen nam het Belgische parlement in 1841 een aparte wet tegen het duelleren aan.² Later in de negentiende eeuw, toen Fransen en Duitsers steeds meer gingen duelleren, werd het duel in België net als in Nederland een zeldzaam verschijnsel.

Duitsers namen het duel bloedserieus. Duitse duels waren berucht om hun hoge mortaliteit. In Frankrijk werd veel geduellerd – tijdens het laatste kwart van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw zelfs nog meer dan in Duitsland – maar daar was het een tamelijk frivole aangelegenheid waarbij betrekkelijk weinig doden en zwaargewonden vielen.³ De Nederlandse situatie leek het meest op die in Engeland en Scandinavië, waar het duel tegen het midden van de negentiende eeuw vrijwel was uitgestorven.⁴ De Alkmaarse officier van justitie P.M. van Goens noemde het duel in een lezing uit 1834 ‘in ons vaderland (...) hoogst zeldzaam (...) hoewel het vooroordeel deswege nog niet met tak en wortel uitgeroeid [is]’.⁵

1 Conrad Busken Huet, *Het land van Rubens* (Amsterdam 1881), p. 258.

2 R. Baldick, *The duel. A history of duelling* (Londen 1970), p. 145.

3 Kevin McAleer, *Dueling. The cult of honor in fin-de-siècle Germany* (Princeton 1994), p. 75-76, 224.

4 McAleer, *Dueling*, p. 3, 77; Baldick, *The duel*, p. 113-114.

5 P.M. van Goens, *Verhandeling over het tweegevecht gehouden in het genootschap ‘Chi va piano, va sano’ te Hoorn op 19 maart 1834*, p. 17 (handschrift in Nationaal Archief, Collectie Van Goens inv. nr. 72).

Attitudes tegenover het duel

Volgens de Italiaan Edmondo de Amicis, die in 1873 Nederland bezocht en zijn reiservaringen beschreef in de bestseller *Olanda* (eerste druk Florence 1874), kon men de duels die in een tiental jaren in Den Haag – vanouds dé duelleerstad van Nederland – plaatsvonden ‘op de vingers tellen’.⁶ Geïntrigeerd door de zeldzaamheid van duels hier te lande ging De Amicis op zoek naar een verklaring. Hij legde aan een gezelschap de vraag voor ‘of de publieke opinie in Nederland aan het duel vijandig was’. Het antwoord luidde ‘Ja, zo vijandig als maar mogelijk is’. De Amicis vroeg door: dus een jongeman van goede huize die een uitdaging tot een duel weigert hoeft bij jullie niet te vrezen voor zijn reputatie? Sommigen beaamden dat, maar de meerderheid vond dat de weigeraar zijn goede naam op het spel zette. Uit die mini-enquête trok De Amicis de volgende conclusie:

Uit hetgeen ik hoorde maakte ik de gevolgtrekking dat, als er in Nederland weinig duels plaats vinden, dit niet, zoals ik eerst dacht, te wijten is aan een algemene en stellige minachting voor dit woeste vooroordeel, maar meer aan de zeldzaamheid van het geval dat twee beschaafde lieden zich door hun hartstocht zover laten brengen, dat men naar de wapens moet grijpen, met andere woorden, dat het meer een gevolg is van de volksaard dan van opvoeding. Zelfs in de heftigste openbare of particuliere discussies, komt het zelden tot een persoonlijke belediging. En bij de discussies in de Kamers – somtijds heftig genoeg! – zeggen de afgevaardigden elkaar harde waarheden, maar met kalmte, zonder kabaal; hardheden die natuurlijk meer de zaak dan de persoon betreffen en houtsnijden maar geen pijn doen.⁷

Het citaat komt erop neer dat Nederlanders weinig duellieren omdat zij conflicten binnen de verbale perken weten te houden. Dat had De Amicis goed gezien. Wat tegenwoordig bekend staat als het poldermodel wortelt in de consensuscultuur van een volk dat door de eeuwen heen heeft leren leven met de noodzaak om compromissen te sluiten. Met zijn waterschappen, gilden, stadsbesturen, gewestelijke Staten en Staten-Generaal is Nederland van oudsher een vergaderland geweest.

De aversie van duels had ook te maken met het door en door burgerlijke karakter van de Nederlandse samenleving. In de loop van de zestiende eeuw verloor de adel hier zijn betekenis als politieke machtsfactor. De adellijke opvattingen over het point d’honneur hadden daardoor geen invloed op de mentaliteit van de regentelite in de Republiek, die afwijzend stond tegenover het duel.⁸ Tot op de dag van vandaag wordt Nederland gekenmerkt door een opmerkelijk grote afkeer van geweld. De Amsterdamse hoogleraar

6 Edmondo de Amicis, *Nederland en zijn bewoners* (Utrecht-Antwerpen 1985), p. 138.

7 Aldaar, p. 138-139.

8 Ignaz Matthey, ‘Eer is teer. Duellieren in Holland, 1600-1800’, in: *Pro memoria. Bijdragen tot de Rechtsgeschiedenis der Nederlanden* 7 (2005), p. 81-114; aldaar, p. 91-92.

sociologie Abram de Swaan ziet hierin zelfs ‘een beschavingsverschijnsel dat verder in de wereld heel uitzonderlijk is’.⁹

Hoewel ze hier weinig voorkwamen bestond er in het negentiende-eeuwse Nederland een tamelijk grote belangstelling voor duels. Het maatschappelijke debat over het fenomeen laaide van tijd tot tijd op naar aanleiding van geruchtmakende affaires, zoals het hooglopende conflict dat op 19 februari 1846 in de Tweede Kamer ontstond tussen de afgevaardigde E.W van Dam van Isselt – een van Thorbeckes Negenmannen – en minister van Financiën mr. F.A. van Hall. Van Dam van Isselt bezigde toen woorden die door sommigen werden opgevat als een uitdaging tot of uitlokking van een duel. Vermoedelijk was die verdenking terecht. Van Dam van Isselt, een notoire driftkikker, deinsde in elk geval niet terug voor een duel. Eerder had hij al eens tevergeefs de gouverneur van Gelderland daartoe uitgedaagd. Tot een duel kwam ’t ook dit keer niet, maar de ophef over het incident was er niet minder om. Na het tumultueuze Kamerdebat publiceerden voor- en tegenstanders van Van Hall enkele brochures waarin behalve de kwestie zelf – een fiscale aangelegenheid – ook de vermeende uitdaging en de positie van het duel in het Nederlandse strafrecht breed werden uitgemeten. De tekstdichter van een in het hele land verspreid straatlied schilderde Van Hall af als een lafaard en roemde Van Dam van Isselt, die zijn adellijke afkomst eer had aangedaan:

Wie is de held die geldt voor tien? Van Dam!
 Wie liet er een de tanden zien? Van Dam!
 Wien blaakt het hart van fieren moed,
 en met de ridder-eer in gloed?
 Van Dam, Van Dam, Van Dam.¹⁰

Eveneens grote beroering ontstond toen mr. H.J.A. Raedt van Oldenbarnevelt, officier bij de Haagse arrondissementsrechtbank, in 1865 satisfactie eiste van de advocaat mr. W. Wintgens. Tijdens een civiele rechtszaak waren de twee met elkaar in botsing gekomen. Het proces in kwestie ging over de schadevergoeding voor een beeldje dat Raedt van Oldenbarnevelt had uitgeleend voor een tentoonstelling. Volgens hem stelde deze sculptuur zijn roemruchte familielid Johan van Oldenbarnevelt voor. De jongen die het beeldje na afloop van de expositie moest terugbezorgen had het laten vallen, waardoor de kop ervan beschadigd was geraakt. Raedt van Oldenbarnevelt eiste van de tentoonstellingscommissie een schadevergoeding van maar liefst tweeduizend gulden. De arrondissementsrechtbank in Den Haag wees zijn vordering af, waarop hij in appèl ging bij het Hof. Wintgens, die optrad als advocaat van de tentoonstellingscommissie, betoogde tijdens de rechtszitting dat

9 Abram de Swaan, ‘De lucht, het lijf en de leden’, in: NRC Handelsblad, Zaterdag Bijvoegsel 17-11-2002.

10 A. Hallema, ‘Een Tweede Kamerlid, dat met een minister wilde duelleren. Het conflict Van Hall Van Dam van Isselt’. Ongedaateerd krantenknipsel in de collectie Wouters/Moormann van het Meertens Instituut, geraadpleegd via www.geheugenvannederland.nl (5-10-2005).

het beeldje 'hoegenaamd geen kunstwaarde bezat, dan alleen in de verbeelding van mr. Raedt'. Hij beriep zich op experts volgens wie het beeldje niet Johan van Oldenbarnevelt maar de heilige Hiëronymus voorstelde. De eis tot schadevergoeding berustte volgens Wintgens op ijdelheid en hebzucht.¹¹ Een woedende Raedt van Oldenbarnevelt stuurde Wintgens een brief waarin hij genoegdoening eiste:

(...) uwe taal is zoo beledigend grof en alle perken van betamelijkheid te buiten gaande, dat ik mij gerechtigd acht, u voor deze in het openbaar uitgesproken woorden voldoening te vragen.¹²

Raedt van Oldenbarnevelt wilde geen schandaal zolang de zaak nog onder de rechter was. Na de uitspraak zou hij Wintgens laten weten wie als zijn secondanten zouden optreden. Wintgens bond in door toe te geven dat hij te sterke uitdrukkingen had gebezigd. Mocht Raedt van Oldenbarnevelt met dat excuus geen genoeg nemen dan was hij bereid tot een duel.¹³

Raedt van Oldenbarnevelt aanvaardde deze verontschuldiging, maar daarmee was de kous niet af. Het *Dagblad voor Zuid-Holland en 's-Gravenhage* reageerde met een lang hoofdartikel dat fulmineerde tegen Raedt van Oldenbarnevelts uitdaging en duelleren in het algemeen. De schrijver vond het een aanfluiting dat een ambtenaar van het openbaar ministerie zich van zo'n bruto middel als het duel had willen bedienen.¹⁴ De erudiete veelschrijver Antonius van der Linde greep de affaire aan om een brochure te publiceren waarin hij allerlei klassieke bezwaren tegen het duelleren nog eens oplepelde: beschaafde volkeren uit de Oudheid als de Grieken en Romeinen kenden het duel niet; het is een barbaars relict uit de Middeleeuwen; niemand mag het recht in eigen hand nemen; wie een fysieke krachtmeting wint bewijst daarmee niet zijn morele gelijk; een onterechte beschuldiging of belediging tast de eer niet aan.¹⁵ Precies dezelfde argumenten gebruikte Van Goens in zijn eerdergenoemde lezing, die hij hield naar aanleiding van een geruchtmakend duel in Parijs waarbij generaal Bugeaud het parlementslid Dulong had gedood. Van Goens brandmerkte het tweegevecht als een 'onzinnige en roekeloze gewoonte', die strijdig was met de 'grooten afkeer van rauwheid en bloeddorst in de eeuw, welke wij beleven'.¹⁶

Hoewel duelleren over het algemeen gesproken door opinieleiders scherp werd veroordeeld zijn er in de negentiende eeuw nogal wat juristen geweest die hebben betoogd dat deze vorm van eigenrichting, hoe barbaars ook, in bepaalde omstandigheden toch valt te rechtvaardigen. Zo verdedigde H. de Kock in zijn proefschrift over het duel de stelling dat

¹¹ *Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage* 14-2-1865.

¹² N.N. [= A. van der Linde], *Het duel. Beschouwingen, meêgedeeld naar aanleiding van de uitdaging van mr. W. Wintgens door mr. H.J.A. Raedt van Oldenbarnevelt* (Utrecht 1865), p. VI. In 1866 verscheen een Franse vertaling van deze brochure (A. van der Linde, *Selbstbiographie mit biographischen Daten* (Leipzig 1885), p. 48-49).

¹³ Van der Linde, *Het duel*, p. VII-VIII.

¹⁴ Aldaar, p. IX-XI.

¹⁵ Aldaar, p. 13-57.

¹⁶ Van Goens, *Verhandeling*, p. 4.

de uitdager of degene die de uitdaging aanneemt soms het enig mogelijke bewijs levert ‘dat de eer voor hem grooter waarde heeft dan zelfs het leven’.¹⁷ C. Beels, die eveneens op een juridisch proefschrift over het duel promoveerde, vond het duel gerechtvaardigd bij beledigingen of beschuldigingen waartegen de wet geen of onvoldoende bescherming biedt.¹⁸ Ook B. de Beaufort, auteur van de dissertatie *Beschouwingen over het tweegevecht*, achtte het duel om die reden soms onvermijdelijk:

Ik ben er van overtuigd dat soms de grootste tegenstander van het duel in een toestand kan komen dat hij zedelijk verplicht is, zijne toevlucht tot het tweegevecht te nemen. Zou een man van eer, in den waren zin des woords, toelaten dat zij die hem na aan het harte liggen worden belasterd of bespot? Zou hij voldaan wezen, zoo de verleider van haar die hij lief heeft, slechts eene bij de wet bepaalde straf ontvangt? Ieder beantwoorde deze vragen voor zich zelve; ik voor mij acht het zeker dat verreweg de meesten mij zullen toegeven, dat in bovengenoemde en vele andere gevallen het tweegevecht *bepaald onvermijdelijk* [curs. De Beaufort] is.¹⁹

In dit verband noemde de advocaat F. Pels Rijcken het voorbeeld van een vader die wil optreden tegen de onverlaat die zijn dochter zwanger heeft gemaakt, maar dat ontkent. Omdat de wet een onderzoek naar het vaderschap verbiedt is voor hem een duel de enige mogelijkheid om verhaal te halen.²⁰

Konden juristen als De Kock, Beels, De Beaufort en Pels Rijcken het duelleren in bepaalde omstandigheden billijken, de advocaat T.M. Roest van Limburg wierp zich zelfs op als principiële voorstander van het duel. De voordelen wogen zijns inziens ruimschoots op tegen de nadelen. De dreiging van een duel heeft – aldus Roest van Limburg – een civiliserende werking doordat onbeschofte lieden zich inhouden uit vrees te worden uitgedaagd. Dankzij het duel kan een individu zelf optreden tegen krenkingen waarvoor de rechter geen soelaas biedt. Een wettelijk verbod op het duel zou meer kwaad dan goed aanrichten. De overheid mag burgers niet een verdedigingsmiddel ontnemen dat noch tegen het natuurrecht noch tegen de belangen van de staat indruist. Wanneer iemand zijn leven wil risiceren om zijn eer te verdedigen is dat zijn goed recht.²¹ Volgens Roest van Limburg fungeert het duelleren ook als uitlaatklep, waardoor moorden en familievetes worden voorkomen. De schrijver van een anoniem pamflet uit 1842 was dezelfde mening toegegaan. Hij voerde daarvoor als argument aan dat in Italië, waar weinig werd geduëlleerd, relatief veel meer moorden en vergiftigingen voorkwamen.²²

17 Henri François de Kock, *Het duel. Aanteekening op Boek II, titel VI van het ontwerp-Wetboek van Strafrecht van 1875* (diss. Leiden 1876), p. 4.

18 Clemens Haro Beels, *Strafrechtelijke beschouwingen over het Duitsche studenten-duel* (diss. Amsterdam 1887), p. 27-28.

19 Binnert Philip de Beaufort, *Beschouwingen over het tweegevecht* (diss. Utrecht 1881), p. 100-101.

20 F. Pels Rijcken, *Pleitrede over de regtsvraag of het duel met deszelfs gevolgen bij de bestaande wetten is voorzien, gehouden voor het Hoog Militair Gerechtshof den 22sten en 23sten mei 1844 (...)* (Breda 1844), p. 63. Het wettelijk verbod op het instellen van een vaderschapsactie werd in 1909 opgeheven.

21 T.M. Roest van Limburg, *Iets over het duel als onderwerp van wetgeving* (Rotterdam 1836), p. 16-33.

22 N.N., *Iets over de wetgeving betreffelijk het tweegevecht en de beledigingen* ('s-Gravenhage 1842), p. 15.

29

VERPOORTEN (*zijn gelaat bedekkende*).

o, God, mijn zwakke hand! (*zich voor van Goch op de knieën werpende*)

Van Goch, kunt gij vergeven?

't Was niet bedoeld!

VAN GOCH (*stamelend en pijnlijk*).

Verpoort, uw stem, de stille traan,
Die in uw oogen blinkt, doen mij uw woord gelooven,
Ontvang mijn hand, mijn vriend! en vlugt, u wacht gevaar!
Ik voel, mijn krachten gaan. . . . wat water!

(*hij bezwijmt.*)

LA CROIX (*ter zijde, eenigzins onrustig*).

Zoo'n komedie

Heb ik nog nooit gezien;

(*luid*) zeg Lap is hier gevaar?

Van der Lap heeft gedurende zijn onderzoek nu en dan de schoulers opgehaald, en met teekens te kennen gegeven dat hij geen wond kan vinden.)

VAN DER LAP.

Mijn kunst schiet hier te kort, ik weet niet wat te zeggen,
Ik vind geen spoor van wond, geen bloed, geen schram,
geen schijn

Van iets dat onrust baart, zijn pols is regelmatig
En wel, ofschoon' gejaagd, misschien dat een glas wijn
Hier goede diensten deed!

Afb. 1 Pagina uit Een heden-daagsch duël. Dramatische schets in twee acten voor rederijkers door Giuseppe (= J.J. Aghina). Purmerend, tweede druk 1869. In het hier gereproduceerde fragment denkt Van Goch dat hij dodelijk is getroffen.

In kringen van Nederlandse officieren gold, over het algemeen genomen, duelleren als een noodzakelijk kwaad dat zoveel mogelijk moest worden vermeden (zie p. 274). Openlijke verheerlijking van duels kwam in Nederland zelden voor. Tot de schaarse voorbeelden behoren Multatuli en Lodewijk van Deyssel, over wie later meer.²³ Daarentegen

23 Zie p. 263-266. Ook de essayist Menno ter Braak heeft zich geëxalteerd over het tweegevecht uitgelaten. In de recensie van een bundel Poesjkin-verhalen noemde hij het duel 'dat product van elegante sublimering der spontane botsing tusschen twee mannetjesdieren' en een 'symbool van een sterke vitaliteit, die zichzelf weet te begrenzen in een soort harmonie der voorgeschreeven handelingen' (*Het Vaderland* 29-11-1936).

bestond – en bestaat er nog steeds – een algemene, door allerlei lees- en kijkvoer gestimuleerde neiging het duel te romantiseren. Menig negentiende-eeuws toneelstuk draaide om een duel. In Nederland betrof het overwegend vertalingen, vooral van Franse blijspelen.

Een oorspronkelijk Nederlandstalig voorbeeld is de tragikomedie *Een hedendaagsch duël* van J.J. Aghina (eerste druk 1862, tweede druk 1869), die zich afspeelt in het Leidse studentenmilieu (afb. 1). Een van de twee hoofdrolspelers, Verpoorten, beledigt zijn medestudent Van Goch door een schampere opmerking te maken over diens geliefde: zij zou het al met ‘de helft van Leidens jeugd’ hebben aangelegd. Er volgt een pistoolduel. Nadat de duellisten tegelijkertijd een schot hebben gelost stort Van Goch jammerend neer, in de stellige overtuiging dat hij dodelijk is getroffen (‘Ik voelde ’t moordend lood mij dwars door ’t harte gaan!’). De tot ‘dokter’ gebombardeerde Van der Lap komt echter na een grondig onderzoek tot de bevinding dat Van Goch niets mankeert. Geen wonder, want de pistolen blijken door secondant La Croix met los kruut in plaats van kogels te zijn geladen! Er wordt besloten het duel met degens voort te zetten. Op het moment suprême van het degens kruisen verschijnt een bediende ten tonele met een brief van Van Gochs hartedief – blijkens haar taalgebruik een meisje van eenvoudige komaf. In de brief bekent zij reeds geruime tijd de ‘bruid’ van een huisknecht te zijn. Einde duel. De beteuterde Van Goch verzoent zich met zijn tegenstander van zo-even.

Fictionele duels hebben in de regel een amoureuze achtergrond. Daarmee geven negentiende-eeuwse toneelstukken, opera’s, verhalen en romans echter een zwaar vertekend beeld van de toenmalige werkelijkheid, althans die in Nederland. Van 26 van de 35 in dit artikel voorkomende duellaffaires (19 feitelijke en 16 afgeketste duels) is de aanleiding bekend. In slechts drie gevallen (11%) ging het om een liefdesaangelegenheid. Verreweg de meeste duels kwamen voort uit futiliteiten zoals ruzies tijdens het kaarten of biljarten en woordenwisselingen aan de borreltafel.²⁴

Wetgeving en rechtspraak

Tijdens de Republiek zijn vooral de Staten van Holland actief geweest bij de bestrijding van het duel. Het Hollandse plakkaat op de tweegevechten van 27 maart 1657 was gericht tegen het duelleren door onderdanen in het algemeen. Andere Hollandse plakkatens hadden het speciaal gemunt op Leidse studenten (1641) en – verreweg de belangrijkste doelgroep – militairen (1610, 1627, 1637, 1684).²⁵

Na de Bataafse Omwenteling heeft het er een tijdlang naar uitgezien dat deze antiduelwetgeving op nationale schaal zou worden gecontinueerd. Op één uitzondering na bevatten alle ontwerpen voor criminele wetboeken voor het krijgsvolk uit de jaren 1799-1808 be-

²⁴ Over aanleidingen tot duels zie ook Matthey, ‘Eer is teer’, p. 94-97.

²⁵ A.J. van Weel, ‘De wetgeving tegen het duelleren in de Republiek der Verenigde Nederlanden’, in: *Nederlands Archiefblad* 81 (1977), p. 282-296.

palingen over het duel. De militaire wetboeken uit 1814 en 1815 zwijgen echter over dit onderwerp, vermoedelijk omdat men heeft willen afwachten wat het algemeen strafwetboek zou bepalen over het duel.²⁶ In het commune strafrecht maakte het duel een rentree in het Crimineel Wetboek van 1809, dat een afzonderlijke titel over het tweegevecht bevatte.²⁷ Deze comeback heeft echter maar kort geduurd. In de tijd van de Code Pénal (1811-1886) was duellieren volgens de Nederlandse wet niet strafbaar, althans wanneer daarbij geen doden of gewonden vielen. Het Hoog Militair Gerechtshof in Nederlands-Indië, waar in de periode 1867-1917 een op de Code Pénal gebaseerd Wetboek van Strafrecht voor Europeanen van kracht was, oordeelde in een arrest uit 1893 zelfs dat in een regelmatig tweegevecht toegebrachte verwonding en doodslag niet strafbaar waren.²⁸ Deze opvatting sloot aan bij het adagium ‘volenti non fit iniuria’ (vrij vertaald: wie ergens mee instemt heeft achteraf geen reden zich te beklagen) en werd tot diep in de negentiende eeuw ook gehuldigd door sommige Franse rechters, die de strafwettelijke bepalingen inzake verwonding, moord en doodslag niet van toepassing achtten op het verwonden en doden van een tegenstander tijdens een fair duel.²⁹ In Nederland daarentegen zijn ten tijde van de Code Pénal doodslag en verwonding ten gevolge van een duel altijd als strafbaar beschouwd, hoewel justitie het toebrengen van lichte verwondingen nogal eens – volgens Pels Rijcken zelfs ‘meestendeels’ – door de vingers zag.³⁰ Voor de berechting van uit een duel voortkomende delicten golden hier de algemene strafrechtelijke bepalingen inzake doodslag en mishandeling.

Katholieken die zich inlieten met een duel zondigden tegen het canoniek recht, ook wanneer er geen slachtoffers vielen. In de loop der eeuwen heeft de katholieke Kerk herhaaldelijk het duellieren veroordeeld. Het concilie van Trente (1545-1563) bepaalde dat alle betrokkenen bij een duel – dus ook de secondanten en degene die medische bijstand verleende – zouden worden geëxcommuniceerd. Deze banvloek is later bevestigd door de pausen Benedictus XIV (constitutie *Detestabilem*, 1752), Pius IX (apostolische brief *Apostolicae sedis*, 1869) en Leo XIII (encycliek *Pastoralis officii*, 1891).³¹

26 N.N., ‘Tweegevecht’, in: *Militair-rechtelijk Tijdschrift* 35 (1939/1940), p. 19-24; aldaar, p. 20-22.

27 *Crimineel Wetboek voor het Koninkrijk Holland* (‘s-Gravenhage 1809), elfde titel ‘Van tweegevecht’, art. 151-155. Voor de veel uitgebreidere titels over het tweegevecht in de ontwerpen van 1801 en 1804 zie: O. Moorman van Kappen e.a. (eds.), *Het ontwerp-lijfstraffelijk wetboek 1801* (Zutphen 1982), p. 381-385; O. Moorman van Kappen e.a. (eds.), *Het ontwerp-lijfstraffelijk wetboek 1804* (Zutphen 1982), p. 249-260.

28 De krijgsraad te Bandjermasin had een duellist schuldig bevonden aan ‘het moedwillig en met voorbedachten rade toebrengen van een kwetsuur’ en hem daarvoor een boete van tien gulden opgelegd. In tegenstelling tot de krijgsraad vond de advocaat-fiscaal bij het Hoog Militair Gerechtshof dat de verwonding een langer dan twintig dagen durende onbekwaamheid tot het verrichten van persoonlijke arbeid had veroorzaakt. Hij eiste daarom een gevangenisstraf van zes maanden. Het Hof sprak de beklagde vrij. De redactie van het *Weekblad van het Recht* bestempelde het arrest als een voorbeeld van ‘het gebrek aan de noodige overeenstemming tussen de Nederlandsche en de Nederlandsch-Indische strafwetgeving’ (*Weekblad van het Recht* 56 (1894) nr. 6439).

29 De Beaufort, *Beschouwingen*, p. 78-81; Roest van Limburg, *Iets over het duel*, p. 1-2. Pas in 1837 staakte het Franse Hof van Cassatie zijn verzet tegen de strafrechtelijke vervolging van doodslag ten gevolge van een duel. Wel hechte dit Hof vanaf 1828 zijn goedkeuring aan civiele acties van nabestaanden die de geleden schade wilden verhalen op de tegenstander van de gedode duellist.

30 Pels Rijcken, *Pleitrede*, p. 65.

31 Johannes Slawig, *Der Kampf gegen das Duellwesen im 19. und 20. Jahrhundert in Deutschland unter besonderer Berücksichtigung Preussens* (Münster 1986), p. 92-98.

In november 1853 kreeg de bisschop van Roermond, monseigneur A. Paredis, een opmerkelijke brief van pater J. Russcheblatt s.j., die als biechtvader verbonden was aan de St. Michael-kerk te Sittard. Een niet met name genoemde biechteling had aan Russcheblatt bekend dat hij als secondant betrokken was geweest bij een duel, zij het alleen met de bedoeling het gevecht te voorkomen. Russcheblatt raadde deze secondant aan zich tot de bisschop te wenden omdat hij zelf niet bevoegd was hem te ontslaan uit de staat van excommunicatie waarin betrokkenen bij een duel automatisch kwamen te verkeren.³² Omdat de biechteling het niet aandurfde de bisschop zelf te benaderen verzocht Russcheblatt aan Paredis een volmacht om de excommunicatie op te heffen. Paredis willigde het verzoek direct in.³³

Strafrechtelijk vormde het duel een buitenissig verschijnsel waaraan voor rechtswetenschappers veel viel te kluiven. In de negentiende eeuw zijn er dan ook tal van juridische dissertaties, brochures en tijdschriftartikelen aan dit onderwerp gewijd.³⁴ De meest prangende vraag was of het duel al dan niet als een apart delict (*delictum sui generis*) strafbaar moest worden gesteld.³⁵ Het verzet tegen een afzonderlijke strafbaarstelling kwam voornamelijk voort uit de overtuiging dat duellieren niet de status mocht krijgen van een delict van de hogere kringen waarvoor bijzondere regels golden: het zou klassenjustitie zijn om een onderscheid te maken tussen enerzijds vechtende dorpelingen van wie de een de ander een jaap met een mes toebrengt en anderzijds een duellerende officier die zijn tegenstander met een sabel verwondt.

Anderen waren daarentegen van mening dat juist de afzonderlijke strafbaarstelling er toe kon bijdragen het duel beter te bestrijden. Dit maakte het immers mogelijk om tegen het duellieren als zodanig op te treden, ook wanneer daar geen gewonden bij vielen. Tot de voorstanders van de afzonderlijke strafbaarstelling behoorde de duelbestrijder mr. W. de Geer, de schrijver van de brochure *Is eene strafwet tegen het duel noodzakelijk?* (Utrecht 1836). Maar in het jaar dat deze brochure verscheen pleitte ook de principiële verdediger van het duel Roest van Limburg ervoor het duel als *delictum sui generis* te behandelen. Volgens hem diende de wetgever het duel op zich niet te verbieden maar moesten voor doodslag en verwonding als gevolg van een duel wel afzonderlijke strafmaten worden vastgesteld, zodat duellisten vooraf wisten wat hun stond te wachten.³⁶

De problematiek van de strafmaat werd actueel toen in 1844 een duellist de dood vond.³⁷ De aanleiding tot deze cause célèbre waren spanningen die een bezuinigingsoperatie van de regering had veroorzaakt op de KMA te Breda. Om te besparen op de onderwijsuitgaven

32 In 1891 heeft Leo XIII het duel geschrapt van de lijst van misdrijven die automatisch (*latae sententiae*) excommunicatie opleveren. Het kerkelijk verbod op duellieren bleef gehandhaafd, maar de straf moest voortaan van geval tot geval worden opgelegd.

33 Gemeentearchief Amsterdam/Archief De Krijtberg inv. nr. 160.

34 Voor een overzicht van en commentaar op de negentiende- en vroegtwintigste-eeuwse juridische literatuur over het duel zie B.J. Stokvis, ‘Tweegevecht’, in: *Tijdschrift voor Strafrecht* 40 (1930), p. 120-177.

35 Stokvis, ‘Tweegevecht’, p. 155-162; G.J.M. Corstens, ‘Tweegevecht’, in: A.A. Franken en A.M. van Woensel (eds.), *Een rariteitenkabinet. Opvallende bepalingen in de strafwetgeving* (Nijmegen 1993), p. 23-33; aldaar, p. 28-30.

36 Roest van Limburg, *Iets over het duel*, p. 35.

37 Het nu volgende is voornamelijk gebaseerd op de in noot 20 genoemde brochure van F. Pels Rijcken. Over dit duel zie ook: A. Hallema, ‘Een militair drama in K.M.A.-kringen in de vorige eeuw. Een duel te Breda in 1844’, in: *Militair-rechtelijk Tijdschrift* 59 (1966), p. 1-3; B. Stemerink, *Jonkers. 170 jaar Koninklijke Militaire Academie* (Amsterdam 1998), p. 46-48.

zou een deel van de hoogleraren en docenten worden ontslagen, waarna op de KMA werkzame officieren hun taak zouden moeten overnemen. Dit veroorzaakte irritaties waarbij de wetenschappelijke staf tegenover de officieren kwam te staan. Op een dag kreeg de hoogleraar Nederlandse taal- en letterkunde J.A. van Bolhuis het aan de stok met enige officieren, die zich eraan ergerden dat Van Bolhuis hen zonder te groeten voorbij was gelopen. Bij wijze van represaille werd de professor de dagen daarna door de officieren telkens weer met overdreven beleefdheid gesalueerd. Na enige tijd kreeg Van Bolhuis genoeg van die pesterij en daagde de officier Van Lidt de Jeude uit tot een duel 'op de pistool'. Het gevecht vond op 14 februari 1844 's-middags om twaalf uur op het 'Heitje' (Galderse hei) bij Breda. Als secondanten traden op de kapitein der infanterie W.J. Knoop (later generaal en minister van Oorlog) en de tweede luitenant der dragonders A.J. Pels Rijcken. De afspraak was dat beide partijen één schot zouden lossen, op een onderlinge afstand van twintig passen. Van Lidt de Jeude, die de loting had gewonnen, mocht als eerste schieten. Hij had op de benen van zijn tegenstander willen mikken maar schoot hem, waarschijnlijk uit pure zenuwen, in zijn hals. Van Bolhuis overleed ter plekke. Voorzover bekend is hij het enige dodelijke slachtoffer dat in (Noord-)Nederland sinds het herstel van de onafhankelijkheid in 1813 tot heden bij een duel is gevallen.³⁸ Deze tragische gebeurtenis voedde de afkeer van duels. Negen maanden na het incident berichtte de directeur van politie te Amsterdam aan de minister van Justitie over zijn acties om een officier van het garnizoen ter plaatse en een kapitein van de stedelijke schutterij ervan te weerhouden met elkaar te duelleren. Zijn interventie kwam voort uit de bezorgdheid dat 'een treurig voorval hetwelk voor eenigen tijd elders plaats vond, hernieuwd worde'.³⁹ Ongetwijfeld werd daarmee op het Bredase duel gedoeld.

In maart 1844 sprak de krijgsraad Van Lidt de Jeude vrij omdat hij door 'zedelijke overmacht' tot de doodslag was gedwongen. Een militair die zich aan een duel onttrekt – aldus de motivering van het vonnis – laadt immers 'algemeen een vermoeden van lafhartigheid op zich, dat hem aan de minachting van zijne meerderen en kameraden blootstelt en zijne geheele militaire loopbaan twijfelachtig en onzeker kan doen worden'.⁴⁰ Het hoog militair gerechtshof in Den Bosch achtte daarentegen Van Lidt de Jeude schuldig aan moedwillige doodslag onder verzachtende omstandigheden en veroordeelde hem tot vijf jaar gevangenis en ontslag uit militaire dienst. De twee secondanten kregen wegens medeplichtigheid aan doodslag een gevangenisstraf van drie jaar opgelegd. Uiteindelijk kwamen alle drie er genadig vanaf, want enkele maanden na de uitspraak verleende koning Willem II gratie aan hen.⁴¹

38 W. de Vos maakt in zijn in 1804 bekroonde prijsvraagverhandeling een toespeling op enkele dodelijke slachtoffers van duels 'onlangs in den lande en de stad van Utrecht' (Willem de Vos, *Beantwoording der prys-vrage (...) welke zijn de middelen, om de duëllen of tweegevechten voor te komen* (...) (Amsterdam 1805), p. 5). M. van Vlierden spreekt in het ongepagineerde voorbericht van zijn *Verhandeling over het tweegevecht of duël* (Groningen 1814) over enkele duels met dodelijke afloop 'sedert enige jaren in en buiten onze armee voorgevallen'.

39 Nationaal Archief, Archief ministerie van Justitie inv. nr. 4663, geheime ingekomen stukken 22-11-1844 nr. 2 en 3-12-1844 nr. 1.
40 De Beaufort, *Beschouwingen*, p. 75.

41 Gevers Ln., 'De wet en het duel', in: *Militaire Spectator* 28 (1860), p. 306-317; aldaar, p. 314; E. en L. van Oppen, *Nederlandsche pacificatie*, 5 dln. (Heusden 1871-1917), dl. 2, p. 124, nr. 52.

Mr. F. Pels Rijcken, de advocaat van Van Lith de Jeude en de secondanten (onder wie zijn broer A.J. Pels Rijcken), publiceerde naar aanleiding van dit proces een brochure waarin hij pleitte voor een aparte behandeling van het duel in de strafwet. Daarin moesten minimum- en maximumstraffen worden vastgelegd die rekening hielden met het bijzondere karakter van dit delict. Duellisten gingen willens en wetens een gevecht aan en kenden de risico's. Doodslag in een duel was daarom iets heel anders dan 'den onverhoedschen laaghartigen overval des moordenaars'. Pels Rijcken wees er ook op dat vervolging meestal achterwege bleef wanneer duellisten hun tegenstander licht hadden verwond, terwijl justitie wel placht op te treden tegen vechtersbazen die hun tegenstander 'eene ligte snede met het mes' hadden toegebracht.⁴²

In de memorie van toelichting op het afgekeurde ontwerp-Wetboek van Strafrecht uit 1847 wordt de opname van afzonderlijke bepalingen over het tweegevecht onder meer gerechtvaardigd met het ook door Pels Rijcken aangevoerde argument dat het onbillijk zou zijn om doodslag en verwonding in een tweegevecht even zwaar te straffen als moord en 'voorbetachtelijke verwonding'. Bovendien maakte de erkenning van het tweegevecht als afzonderlijk misdrijf het mogelijk om de uitdaging tot een duel, het aannemen van de uitdaging en het duelleren zelf te bestraffen, ook wanneer er geen letsel was toegebracht.⁴³

Volgens sommigen impliceerde het aangaan van een duel ipso facto een poging tot doodslag. In een arrest uit 1856 stelde de Hoge Raad zich echter op het standpunt dat een duellist pas dan een poging tot doodslag kan worden aangerekend wanneer de rechter een voornemen tot het veroorzaken van de dood heeft kunnen vaststellen. Dat was niet het geval in de onderhavige zaak, een duel tussen baron van B., eerste luitenant bij het bataljon mineurs en sappeurs in garnizoen te Utrecht, en de Utrechtse student S. baron van W.R. Bij dit sabelduel op de hei was de student gewond geraakt aan zijn rechterarm. De procureur-generaal bij het gerechtshof te Utrecht vroeg de arrondissementsrechtbank te Amersfoort om een bevel uit te vaardigen tot gevangenneming van beide duellisten wegens poging tot doodslag. Dit verzoek werd eerst verworpen door de arrondissementsrechtbank, vervolgens in hoger beroep door het Hof te Utrecht en tenslotte in cassatie door de Hoge Raad.⁴⁴ Naar het schijnt heeft de antirevolutionaire minister van Justitie mr. J. van der Brugghen bij de procureur-generaal op vervolging wegens poging tot doodslag aangedrongen. Ook koning Willem III bemoeide zich met de zaak. Hij veranderde de door de krijgsraad aan de luitenant opgelegde gevangenisstraf (veertien dagen) in arrest. De schrijver van een ingezonden brief in de *Militaire Spectator* noemde dat 'een besluit waarvoor alle officieren van het leger hem dankbaar zullen zijn' en prees de koning omdat hij er rekening mee had gehouden 'dat een officier in omstandigheden kan komen, dat een tweegevecht onvermijdelijk is'.⁴⁵

42 Pels Rijcken, *Pleitrede*, p. 67-71.

43 *Ontwerp-Wetboek van Strafrecht* ('s-Gravenhage 1847), Memorie van toelichting, p. 23-24.

44 De Beaufort, *Beschouwingen*, p. 76-78; Van Oppen, *Pasirisie*, dl. 2, p. 124, nr. 54.

45 N.N., 'Verscheidenheden', in: *Militaire Spectator* 25 (1857), p. 258.

In 1874 kwam de Nederlandse justitie in actie tegen de deelnemers aan een sabelduel op de toentertijd nog tot Pruisen behorende Duivelsberg bij Nijmegen (sinds de grenscorrecties van 1949 Nederlands gebied). Op grond van het personaliteitsbeginsel konden de betrokkenen, die de Nederlandse nationaliteit hadden, in Nederland worden vervolgd. Het duel was voortgekomen uit een ruzie tussen de 23-jarige Arnhemse particulier J. Albarda en de 24-jarige luitenant A. Stadnitski uit Nijmegen. Plaats van handeling: de table d'hôte van hotel Pays-Bas te Arnhem. Na een woordenwisseling gooide Albarda een glas wijn in het gezicht van Stadnitski, die – heel klassiek – deze belediging met een oorvijs beantwoordde. Drie dagen later reden de duellisten met hun secondanten en een dokter in rijtuigen naar de Duivelsberg, waar 's middags omstreeks vijf uur de sabels werden gekruist. De dokter had vooraf de twee tegenstanders met papier gevulde linnen doeken om de hals gewonden ter bescherming van hun halsslagader. Albarda kwam er met een scheur in zijn broek vanaf, Stadnitski liep een hoofdwond op.

Tegen het door de arrondissementsrechtbank gevelde vonnis in deze zaak gingen zowel de officier van justitie als de veroordeelden in beroep bij het Hof in Arnhem. Evenals de arrondissementsrechtbank bevond het Hof Albarda schuldig aan moedwillige verwonding met voorbedachte rade en Stadnitski aan moedwillige mishandeling met voorbedachte rade. Het Hof verminderde de gevangenisstraffen die de eerste rechter aan de twee duellisten had opgelegd. Albarda kreeg uiteindelijk twee maanden eenzame opsluiting, Stadnitski drie weken. De secondanten en de dokter, die eerst waren vrijgesproken, werden door het Hof wegens medeplichtigheid veroordeeld tot vijftien dagen eenzame opsluiting.⁴⁶ Naar aanleiding van deze zaak is door diverse strafrechtdeskundigen opnieuw bepleit het duel als afzonderlijk delict te behandelen, ook al om duidelijkheid te verschaffen over de al dan niet strafbaarheid van het optreden als secondant.⁴⁷

In 1881 kregen de voorstanders van de afzonderlijke strafbaarstelling eindelijk hun zin toen het parlement het huidige Wetboek van Strafrecht goedkeurde.⁴⁸ Een minderheid van de Tweede Kamer had zich ertegen verzet het duel als delictum sui generis aan te merken, onder andere omdat het door die aparte status en de daaraan verbonden lagere strafmaxima 'een zekere stempel van fatsoenlijkheid' kreeg opgedrukt.⁴⁹

Tussen de artikelen over het tweegevecht in het Wetboek van Strafrecht en de antiduellerplakkaten uit de tijd van de Republiek bestaan enkele fundamentele verschillen. De plakkaten besteden veel aandacht aan de uitdaging en treden daar streng tegen op. De tweegevechtartikelen uit 1881 stellen daarentegen het uitdagen tot een duel en de acceptatie van de uitdaging niet strafbaar. De wetgever beoogde daarmee aspirant-duellisten in de

⁴⁶ Weekblad van het Regt 36 (1874) nrs. 3749, 3755, 3769, 3777, 3779.

⁴⁷ Weekblad van het Regt 36 (1874) nr. 3779; G.A. van Hamel, 'Een nieuw strafwetboek', in: *Het Paleis van Justitie* 9 (1879), nr. 45.

⁴⁸ In Nederlands-Indië kreeg het tweegevecht pas de status van een afzonderlijk delict toen daar in 1918 een nieuw Wetboek van Strafrecht werd ingevoerd. De artikelen inzake het tweegevecht kwamen overeen met die in het Nederlandse Wetboek van Strafrecht, met dit verschil dat de strafmaxima in Nederlands-Indië hoger waren (Is. Cassutto, *Het strafrecht in Nederlandsch Indië*, dl. 2 (vierde druk, Semarang-Soerabaja-Bandoeng 1928), p. 135-137).

⁴⁹ *Handelingen Tweede Kamer 1879-1880*, Bijlage nr. 147, p. 129.

gelegenheid te stellen om alsnog van het gevecht af te zien, zonder gestraft te worden voor de uitdaging of aanvaarding daarvan.

In de plakkatens werden behalve de duellisten zelf ook de overbrenger van de uitdaging (‘karteldrager’) en de secondanten bedreigd met straffen. Volgens het Wetboek van Strafrecht uit 1881 is het overbrengen van een uitdaging alleen strafbaar wanneer daarop een tweegevecht volgt. Door toe te zien op een eerlijk en ordelijk verloop konden secondanten de schade tijdens een tweegevecht beperken. Om die reden stelde de wet uit 1881 het aanwezig zijn als secondant (‘getuige’) niet strafbaar, tenzij de secondanten zich schuldig zouden maken aan bedrieglijke handelingen of de combattanten aanzetten tot voortzetting van het gevecht.

In tegenstelling tot de antiduellerplakkatens uit de tijd van de Republiek bepaalt de strafwet van 1881 dat van een tweegevecht in de zin der wet alleen sprake is wanneer er getuigen bij het gevecht aanwezig zijn. Op die manier wilde de wetgever voorkomen dat een moordenaar aanspraak zou maken op een relatief lage straf door voor te wenden dat hij zijn tegenstander tijdens een duel had gedood.

Volgens de Kamerminderheid die zich tegen de invoering van de tweegevechtartikelen heeft verzet zouden de clemente straffen zonder twijfel een toename van het aantal duels veroorzaken. Die voorspelling is niet uitgekomen. Voorzover bekend uit misdadaatistieken en jurisprudentie zijn er in Nederland vanaf 1886, toen het nieuwe Wetboek van Strafrecht van kracht werd, tot heden slechts acht duels berecht.⁵⁰ Het oudste daarvan vond plaats op 16 december 1886 in een Bossche manege, waar de luitenant der huzaren Bruno Brantsma het opnam tegen mr. Willem van der Does de Willebois, nota bene een officier van justitie bij het kantongerecht in Den Bosch. De aanleiding tot het duel was een opmerking van Brantsma tegen Van der Does over de gang van zaken bij een partijtje *écarté* (kaartspel voor twee personen). Om te voorkomen dat dit sabelduel in een drama zou eindigen werden verschillende afspraken gemaakt. Het toebrengen van slagen op hoofd, hals en wang was verboden. Tijdens het gevecht mochten de duellisten hun linkervoet niet verplaatsen. Bovendien zou het een duel *au premier sang* zijn: bij de eerste druppel bloed moesten de secondanten ‘halt!’ roepen en een eind maken aan de strijd. Al kort na het begin van het duel liep Van der Does een lichte verwonding aan een van zijn handen op. Een van de secondanten riep ‘Halt, bloed!’, waarna de combattanten het gevecht beëindigden en elkaar de hand drukten.

De zaak kwam voor de arrondissementsrechtbank in Den Bosch. Brants kreeg zes dagen hechtenis. Van der Does moest vier dagen achter de tralies. Voor een openbaar aanklager een wel zeer bijzondere ervaring! Niet minder merkwaardig was dat een kantonrechter,

⁵⁰ Te weten in 1887 (twee duels, waaronder het hierna te noemen duel uit december 1886), 1888, 1889, 1891, 1899, 1909 en 2000. Daarnaast is nog een duel bekend dat niet tot een rechtszaak heeft geleid omdat de combattanten diplomaten waren. Het betreft een duel dat in 1892 plaatsvond in de omgeving van Den Haag (Haagse Bos?) tussen Freiherr von Gärtner-Griebenow, secretaris van de Duitse ambassade, en markies de Vallarda, secretaris van het Spaanse gezantschap. Een van de secondanten was een Nederlander. De aanleiding bestond in een woordenwisseling op de tennisbaan (McAleer, *Dueling*, p. 69; *Handelingen Tweede Kamer 1892-1893*, Bijlage A, hoofdstuk IV, nr. 13, p. 4; nr. 15, p. 13).

W.J.G. baron van Oldeneel tot Oldenzeel, zich had laten strikken om bij dit duel als secondant op te treden. Zijn carrière werd er niet door geschaad. Die van Van der Does trouwens ook niet. Hij bracht het tot president van het gerechtshof in Arnhem.⁵¹

Naar het schijnt is het later te behandelen tweegevecht tussen de officieren Römer en Van der Capellen (1909) het laatste klassieke ereduel in Nederland geweest. De Eerste Wereldoorlog, die in allerlei opzichten ‘de lange negentiende eeuw’ afsloot, heeft grosso modo gesproken ook het einde van het ereduel in Europa betekend, afgezien van een herleving in nazi-Duitsland.⁵²

Journalisten en literatoren

Het negentiende-eeuwse Frankrijk was berucht om zijn journalistenduels, waarvoor een beledigend krantenartikel veelal de aanleiding vormde.⁵³ Ook de toenmalige Nederlandse journalisten waren vaak heetgebakerd. Vooral onder het politiek radicale journaal van de turbulente jaren 1840 vierde de verbale agressie hoogtij, maar informele vechtpartijen of formele duels kwamen daar zelden uit voort.⁵⁴ In kringen van Nederlandse journalisten werd, anders dan in militaire milieus, door collega’s weinig of geen druk uitgeoefend iemand uit te dagen tot een duel of een uitdaging te accepteren.

De doodenkele keer dat in Nederland een journalist wilde duelleren had hij heel weinig kans een tegenstander te treffen die daartoe ook bereid was. In 1850 daagde de journalist Adriaan van Bevervoorde, een fel voorvechter van politieke en sociale hervormingen, de Utrechtse hoogleraar filosofie prof. mr. C.W. Opzoomer uit tot een tweegevecht. Hoewel democratisch gezind had Opzoomer zich in het openbaar neerbuigend uitgelaten over Van Bevervoorde en diens medeleden van de Democratische Hoofdvereniging. Aan de bezorger van het uitdagingsbriefje gaf Opzoomer de boodschap mee dat hij de uitdaging ‘heel belachelijk’ vond. Van Bevervoorde publiceerde daarop een krantenartikel waarin hij Opzoomer uitmaakte voor ‘un homme sans principes et sans caractère, – et un lâche’. Opzoomer verweerde zich met de mededeling graag afstand te doen van een vertoon van moed dat in strijd was met de wet.⁵⁵ Een juridisch ondeugdelijke repliek, want zoals gezegd leverde duelleren op zich genomen volgens de toenmalige Nederlandse wet geen strafbaar feit op.

Multatuli is een van de weinige duellisten onder de Nederlandse journalisten en literato-

⁵¹ A.J. van Weel, ‘Halt, bloed! Over twee duellen’, in: *Pro memorie. Bijdragen tot de Rechtsgeschiedenis der Nederlanden* 1 (1999), p. 153; 2 (2000), p. 164.

⁵² McAleer, *Dueling*, p. 34; V.G. Kiernan, *The duel in European history. Honour and the reign of aristocracy* (Oxford 1988), p. 318, 325; Ute Frevert, *Ehrenmänner. Das Duell in der bürgerlichen Gesellschaft* (München 1991), p. 256. De later te noemen mensuur, die in het geheim nog altijd door enkele Duitse studentencorpora wordt beoefend, is strikt genomen geen ereduel maar een sportieve krachtmeting.

⁵³ Vele voorbeelden van journalistenduels zijn te vinden in het standaardwerk van A. Croabbon (pseudoniem van A. Corbabon), *La science du point d’honneur* (Parijs 1894), bijlage ‘Pièces justificatives’, p. 441-508.

⁵⁴ In zijn proefschrift over de radicale pers omstreeks 1840 noemt Robijns in dit verband alleen de excentrieke Willem II-vereerder Antonius van Tetroode, een pamfletist-boekhandelaar-uitgever die onder anderen op de vuist ging met de journalist Eillert Meeter. Zie M.J.F. Robijns, *Radicalen in Nederland (1840-1851)* (Leiden 1967), p. 170, 182.

⁵⁵ Robijns, *Radicalen*, p. 299.

ren van de negentiende en twintigste eeuw. In de tijd dat heethoofdige journalisten als Van Bevervoorde hun efemere krantjes vol schreven verbleef Multatuli in Nederlands-Indië, waar toen nog frequent werd geduëlleerd.⁵⁶ Over de duels in zijn Indische jaren (1838-1857) heeft Multatuli zich meer dan eens uitgelaten. Dat leverde mooie anekdotes op, al is de geloofwaardigheid daarvan hoogst dubieus. In het Sumatraanse Padang logeerde Multatuli een tijdlang bij luitenant Hébert. De twee kregen ruzie toen Multatuli erg veel belangstelling aan de dag ging leggen voor de njai (= huishoudster en bedgenote) van zijn gastheer. Hébert eiste een duel op de sabel. Multatuli, die onbekend was met dat wapen, vroeg veertien dagen uitstel om schermlessen te nemen. Hébert droeg volgens de toenmalige mode links en rechts een grote lok haar, waarop hij geweldig trots was. Multatuli zette er zijn zinnen op de luitenant tijdens het duel een van die lokken afhandig te maken. Als we hem mogen geloven lukte dat nog ook.⁵⁷

In Padang duëlleerde Multatuli er lustig op los met de officieren van het daar gelegerde bataljon. Eén keer zou hij ze allemaal tegelijk hebben uitgenodigd voor een simultaanduel. Het duëlleren werd voor hem zo’n routine dat hij – naar eigen zeggen – tijdens een duel nooit zijn sigaar liet uitgaan.⁵⁸ Dergelijke sterke verhalen bezorgden Multatuli een geduchte reputatie, die hem bij overplaatsingen vooruitsnelde. Zijn alter ego Max Havelaar ging maar wat graag in op de vraag of het waar was dat hij in Padang zo dikwijls had geduëlleerd:

Ja, zeer dikwyls, en daartoe was aanleiding. Ik heb u reeds gezegd dat de gunst van den Gouverneur [= Andreas Michiels, civiel en militair gouverneur van West-Sumatra, I.M.] op zoodanigen buitenpost de maatstaf is, waarnaar velen hun welwillendheid afmeten. De meesten waren dus voor my zeer onwelwillend, en vaak ging dit over in grofheid. Ik van myn kant was prikkelbaar. Een niet beantwoorde groet, een schimpscheut op de ‘zotterny van iemand die ’t wil opnemen tegen den generaal’, een zinspeling op myn armoede, op myn hongerlyden, op ’t ‘slechte voedsel dat er scheen te liggen in zedelyke onafhankelijkheid’ ... dit alles, begrypt ge, maakte my bitter. Velen, vooral onder de officieren, wisten dat de generaal niet ongaarne zag dat er geduëlleerd werd, en vooral met iemand die zoo in ongenade was als ik. Misschien wekte men dus myn gevoeligheid met voordacht op. Ook duëlleerde ik wel eens voor een ander dien ik voor verongelykt hield. Hoe dit zij, het duel was daar in die tijd aan de orde van den dag, en meer dan eens is ’t gebeurd dat ik twee samenkomsten had op een ochtend. O, er is iets zeer aantrekkelyks in het duel, vooral met de sabel, of ‘op de sabel’, zooals ze ’t noemen. ... ik weet niet waarom. Ge begrypt echter dat ik nu zooiets niet meer doen zou, ook al ware daartoe zooveel aanleiding als in die dagen (...).⁵⁹

56 Over de duels in Nederlands-Indië zie ook hierna p. 273, 276-277.

57 Paul van ’t Veer, *Het leven van Multatuli* (Amsterdam 1979), p. 143.

58 Van ’t Veer, *Multatuli*, p. 144; Chantal Keijsper (ed.), *K. ter Laan’s Multatuli encyclopedie* (’s-Gravenhage 1995), p. 133.

59 A. Kets-Vree (ed.), *Multatuli, Max Havelaar of de koffiveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij*, dl. 1: Tekst (Assen-Maastricht 1992), p. 146.

In 1862 woonde Multatuli in Amsterdam op kamers bij een banketbakker in de Kalverstraat. Het dienstmeisje van zijn hospes, Mina Deiss, was bezwangerd door een kapitein van het KNIL (Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger), die weigerde met haar te trouwen. In een voor hem niet ongewone bui van ridderlijkheid nam Multatuli het voor Mina op. Hij daagde de officier uit tot een duel, maar deze ging daar niet op in.⁶⁰

In 1881, toen hij de zestig al was gepasseerd, wilde de nog altijd licht ontvlambare Multatuli een duel aangaan met de hoofdredacteur van het *Nieuws van den Dag* H. de Veer, die een beledigend artikel over hem had gepubliceerd. Naar aanleiding daarvan schreef Multatuli aan zijn uitgever en weldoener G.L. Funke de volgende liefdesverklaring aan het duel:

Ik acht het duel 'n onmisbare zaak. D.i. als *principe*. Ge begrypt dat ik niet *elk* duël goedkeur, Integendeel, weinig duellen zyn gerechtvaardigd. Maar dit is iets anders dan de kwestie of er niet 'n middel moet bestaan zich te verdedigen tegen kwajongens? Ik meen alle beschuldigingen die er tegen het duel-principe werden en worden ingebracht, te kennen, en naar myn oordeel houden zy geen steek. (...) ik verzeker u dat een duël (...) me niet alleen niet verschrikt, maar ('t klinkt gek) aangenaam toelacht. Ik houd ervan.⁶¹

Multatuli's geestverwant en vriend Sikko Roorda van Eysinga, een ingenieur en journalist, duelleerde in 1864 op Java met de advocaat W.K. baron van Dedem, later minister van Koloniën. De baron trad in het krijt voor zijn cliënt G. Dorrepaal, een bankier die door Roorda in de *Java-Bode* van omkoperij was beschuldigd. Over het duel, dat bijna fataal afliep, bracht Roorda verslag uit in een brief aan Multatuli:

Ik kon geen getuige krijgen voor een duel *à bout portant* [= een pistoolduel met een zeer hoge gevaarlijkheidsgraad vanwege de geringe afstand tussen de tegenstanders, I.M.]. De kogel raakte bijna mijne haren, zoodat mijn hoed door de zuiging van den luchtstroom viel. Ik schoot toen in de lucht. Nadat zijn toeleg mislukt was, wou hij opnieuw beginnen door te vragen of ik voldaan was. Ik antwoordde: 'Ik heb met u niets meer te maken.'⁶²

Een jaar later dreigde de affaire Dorrepaal uit te lopen op een tweede duel, ditmaal tussen Dorrepaal zelf en de gouvernementscommissaris F. Nieuwenhuijzen, die informatie over Dorrepaals omkooppraktijken naar Roorda had gelekt. Ditmaal beten de blaffende honden niet.⁶³

60 Dik van der Meulen, *Multatuli. Leven en werk van Eduard Douwes Dekker* (Nijmegen 2002), p. 464.

61 Keijsper, *Multatuli encyclopedie*, p. 134.

62 Hans Vervoort, *Sicco Roorda van Eysinga. Zijn eigen vijand*. (Amsterdam 1979), p. 113.

63 Cees Fasseur, *Indischgasten* (Amsterdam 1996), p. 163-164.

Een zo mogelijk nog grotere querulant dan Multatuli en Roorda was de anarchistische journalist Alexander Cohen. Deze stelde in 1889, toen hij in Parijs woonde, de Parijse correspondent van het *Handelsblad* Johan de Meester voor de keuze: herroeping van de in een krantenartikel gepubliceerde aantijgingen jegens hem of genoegdoening door de wapenen. De Meester koos voor de geweldloze optie: ‘Je rétracte, je rétracte!’⁶⁴

De schrijver J.L. Alberdingk Thijm, beter bekend onder zijn pseudoniem Lodewijk van Deyssel, kreeg in juli 1906 in Amsterdam woorden – een bisbille, zoals de precieuze literator het zelf uitdrukte – met Hilda de Booij-Boissevain. Van Deyssel vertelt in zijn *Gedenkschriften* dat Hilda’s echtgenoot Hendrik de Booij, een luitenant ter zee buiten dienst, hem de volgende dag in Américain, waar hij toen logeerde, opzocht om excuses te eisen.⁶⁵ Hendrik de Booij en zijn vrouw gaven later aan hun kinderen een andere lezing. Van Deyssel zou zelf degene zijn geweest die genoegdoening had geëist: hij wilde dat De Booij zijn vrouw zou opdragen zich te verontschuldigen, maar De Booij weigerde dat aangezien ‘het helemaal haar eigen verantwoordelijkheid was’.⁶⁶ Hoe dan ook, Van Deyssel prepareerde zich op een duel en vond jhr. mr. J.F. Backer bereid als zijn secondant op te treden. Nadat De Booij had geweigerd te duelleren werd de zaak uiteindelijk in der minne geschikt.⁶⁷ In de *Gedenkschriften* spreekt Van Deyssel over het ‘bizarrelu geluksgevoel’ dat het vooruitzicht van een duel hem had bezorgd.

De gedachte welbewust en willekeurig mijn leven te wagen bracht mij in een geestesleven, dat mij leek als soort in ‘t algemeen dat van den denker en schrijver te overtreffen.

Van Deyssel voerde zijn atavistische sympathie voor het duel terug op zijn grootvader van moederszijde, kolonel dr. J.F. Kerst (1800-1874), leraar en directeur aan de Utrechtse kweekschool voor officieren van gezondheid. Deze had meer dan eens geduëlleerd.⁶⁸

In 1925 heeft de journalist jhr. Robert Frédéric Groeninx van Zoelen, een conflict tussen hem en zijn collega dr. Marcus van Blankenstein via een duel willen beslechten. Groeninx was lid van de Nationale Unie, een organisatie van conservatieve intellectuelen. De politieke meningsverschillen tussen Van Blankenstein en Groeninx waren uitgedmond in wederzijdse beschuldigingen. Van Blankenstein betichtte Groeninx van laster. Deze was op zijn beurt gepikeerd omdat Van Blankenstein hem in de *Nieuwe Rotterdamse Courant* voor fantast had uitgemaakt. Groeninx wilde de zaak voor een ereraad van journalisten brengen. Van Blankenstein wees dat af, waarna Groeninx hem tot een duel uitdaagde. Toen het uitdagingsbriefje onbeantwoord bleef haalde Groeninx zijn gram door zijn opponent op het Haagse station Staatsspoor een oorvijg te geven, waarna een vechtpartij op het perron

64 Alexander Cohen, *In opstand* (Amsterdam 1976), p. 155.

65 L. van Deyssel, *Gedenkschriften*, dl. 2 (Zwolle 1962), p. 563.

66 Gemeentearchief Amsterdam/Familiearchief De Booij inv. nr. 378 (getypte verklaring van Engelina Petronella de Booij uit 1988).

67 Harry G.M. Prick, *Een vreemdeling op de wegen. Het leven van Lodewijk van Deyssel vanaf 1890* (Amsterdam 2003), p. 747-748.

68 Van Deyssel, *Gedenkschriften*, p. 564, 683.

volgde. Van Blankenstein diende een aanklacht wegens mishandeling in. De politierechter veroordeelde Groeninx tot een boete van honderd gulden.⁶⁹

De affaire veroorzaakte grote opschudding, ook al omdat de politieke medestanders van Groeninx, onder wie de Utrechtse hoogleraar en dichter F.C. Gerretson, zich ermee bemoeiden.⁷⁰ De Leidse rechtsgeleerde prof. mr. J.C. van Oven ergerde zich aan de sympathie en vergoelijking waarmee in pers en rechtszaal over Groeninx' uitdaging tot een duel was gesproken. De politierechter had er volgens Van Oven beter aan gedaan zich vierkant uit te spreken tegen het duel als 'een in ons land gelukkig sinds lange jaren verdwenen misbruik, een herinnering aan barbaarsche tijden waaraan wij ontgroeid zijn'.⁷¹

Studenten

Tijdens de Republiek zijn het behalve edelen en militairen vooral studenten geweest die duelleerden. In het negentiende-eeuwse Nederland vertoonden studenten over het algemeen weinig animo om een duel aan te gaan. Met hun degen pronkende studenten waren uit het straatbeeld verdwenen. Ook de de-kosmopolitisering van de Nederlandse universiteiten heeft ertoe bijgedragen dat er nog maar zelden door studenten werd geduelleerd. Bij de duels die in de zeventiende en achttiende eeuw door studenten aan Nederlandse universiteiten zijn uitgevochten waren buitenlanders verreweg in de meerderheid.⁷² Toen die buitenlanders na 1800 wegbleven was daarmee het probleem van de duellerende studenten grotendeels opgelost. Ter vergelijking: in de periode 1726-1750 kwam 45% van de Leidse studenten uit het buitenland, in 1831-1849 nog maar 4%.⁷³

Kneppelhout beschrijft in zijn *Studenten-typen* (1839-1841) een duel tussen de joviale Flanor – de verpersoonlijking van het alte *Burschen Herrlichkeit*-sentiment – en een proleterige medestudent, Geerse. Tijdens een nachtelijk samenzijn op de sociëteit wordt Flanor gebruskeerd door Geerse, die met opzet tegen hem aanloopt. Flanor roept Geerse ter verantwoording en trekt hem daarbij aan zijn oorlelletje. Na wat gedoe over en weer is het kookpunt snel bereikt. Er zit niets anders op: de volgende morgen zal er om zeven uur op de Papeulaan (buiten Leiden) worden geduelleerd. Op pistool, aantal passen ter bepaling van de onderlinge afstand nog vast te stellen. De bange Geerse wil er eerst niet aan, maar zwicht uiteindelijk om zich een nog grotere afgang te besparen. De volgende morgen rijden de duellisten met hun secondanten naar de afgesproken plek, Flanor in een tilbury, Geerse op een paard. Bij de uitspanning waar Flanor zijn tilbury stalt drinkt hij nog twee

69 Elisabeth van Blankenstein, Dr. M. van Blankenstein. *Een Nederlands dagbladdiplomaat 1880-1964* ('s-Gravenhage 1999), p. 141-143.

70 P. van Hees en G. Puchinger (eds.), *Briefwisseling Gerretson-Geyl*, dl. 1 (Baarn 1979), p. 103-104.

71 J.C. van Oven, 'Een cause célèbre', in: *Nederlandsch Juristenblad* 2 (1926), p. 407, 429.

72 Matthey, 'Eer is teer', p. 90.

73 H.T. Colenbrander, 'De herkomst der Leidsche studenten', in: *Pallas Leidensis* (Leiden 1925), p. 275-303; aldaar, tabel 1, p. 292-293.

glaasjes ‘couragewater’. Het moment is daar. Flanor en Geerse lossen elk een schot dat geen doel treft, waarna de secondanten verklaren dat aan de eer is voldaan. De gebruikelijke handdruk ter verzoening blijft ditmaal achterwege. Flanor keert terug naar de uitspanning en doet zich daar tegoed aan een copieus, met een fles port besprenkeld ontbijt. Licht aangeschoten gaat hij een paar uur later braaf naar het college volkenrecht, alwaar de mare circuleert dat er die morgen is geduellerd. Niemand weet er het fijne van, behalve één student die vertelt dat een van de duellisten zwaar gewond naar huis is vervoerd. Waaraan Flanor toevoegt ‘dat hij stellig meende te weten dat hij reeds bezweken was’.⁷⁴

De schrijver en tekenaar Alexander Ver Huell, die de *Studenten-typen* illustreerde, woonde op 23 november 1841 een sabelduel bij tussen zijn medestudenten Louis Tollens, een zoon van de dichter Hendrik Tollens, en Leon Ruysenaers. Ver Huell trad op als secondant van Tollens. Toen Tollens na afloop begon te jammeren over de verwonding die hij had opgelopen, maakte Ver Huell zijn minachting over deze kleinzerigheid kenbaar door met de sabel die hij bij deze gelegenheid droeg demonstratief in zijn linkerhand te snijden.⁷⁵ Ver Huell heeft van dit duel een tekening gemaakt. Later putte hij er ook inspiratie uit voor zijn verhaal *Nicolaas van Joveren*, waarin de lafheid van een student die niet durft te duelleren belachelijk wordt gemaakt. De student krijgt het Spaans benauwd wanneer een bevriende student medicijnen hem zijn diensten aanbiedt:

Het zal mij plesier doen, als ik jou morgen helpen kan, en al slaat hij jou een gat in jouw kop, ja al kapt hij jou een paar vingers of een arm of iets anders af, dan is het nog niets, want ik heb mijn instrumentdoos bij mij, en pluksel, en linnen, en de heele boel.⁷⁶

Ver Huell zelf was een vechtlustig type. Zijn vader, een marine-officier, vond het belangrijk dat hij in Leiden schermlessen nam en moedigde hem ook aan zijn eer te verdedigen, zo nodig gewapenderhand. Alexander heeft zich tijdens zijn studententijd verschillende keren bereid getoond te duelleren, zonder dat het er ooit van kwam.⁷⁷ Later in zijn leven, in 1863, achtte hij zich tijdens een polemiek met de schrijver-schilder Tobias van Westrheene zo geschoffeerd dat hij zijn tegenstander tot een duel uitdaagde. Zijn neef overste G.G. Staring en luitenant J.G. Taets van Amerongen wilden hem graag van dienst zijn als secondanten. Het zou een duel op degen of sabel moeten worden want – aldus Ver Huell in een brief aan Van Westrheene – ‘het gebrek aan mijn regter oog [maakt] mij het schieten met het pistool onmogelijk’. Na het nodige epistolaire geharrewar over de vraag wie nu eigenlijk de beleedigde partij was haalde Van Westrheene bakzeil.⁷⁸

74 Klikspaan [= J. Kneppelhout], *Studenten-typen* (eerste druk Leiden 1841; reprint Utrecht-Antwerpen 1982), p. 310-322.

75 J. Bervoets, *Alexander Ver Huell (1822-1897). Een levensbeschrijving* (Zutphen 1992), p. 75; J. Bervoets (ed.), *De briefwisseling van de student Alexander Ver Huell 1840-1849* (Westervoort 1997), p. 58 (tekening van het duel), 78-79.

76 Alexander Ver Huell, ‘Nicolaas van Joveren’, in: *Schetsen met de pen* (eerste druk Amsterdam 1853; reprint Schoorl 1988), p. 87-109; aldaar, p. 105; Bervoets, *Levensbeschrijving*, p. 74-75;

77 Bervoets, *Levensbeschrijving*, p. 50, 75; Bervoets, *Briefwisseling*, p. 119.

78 J. Bervoets en R. Chamuleau, *Het dagboek van Alexander Ver Huell 1860-1865* (Zutphen 1985), p. 71-78; Bervoets, *Levensbeschrijving*, p. 151-152.

De historicus J. Sicking heeft Kneppelhout en Ver Huell in bescherming genomen tegen de opvatting dat hun schetsen een zwaar vertekend beeld geven van het Leidse studentenleven omstreeks 1840.⁷⁹ Het duel tussen Flanor en Geerse in de *Studenten-typen* kan inderdaad de toets van de bronnenkritiek doorstaan: het is een realistische beschrijving van de studentenduels zoals die toentertijd in Leiden af en toe nog voorkwamen. Ook valt er weinig af te dingen op de levensechtheid van de angstige duellist in spe uit Ver Huells verhaal, die door een student medicijnen nog meer op stang wordt gejaagd. Een en ander blijkt uit de memoires van de medicus S. Greidanus, waarin uitgebreid verslag wordt gedaan van een duel tussen twee Leidse studenten in april 1866.⁸⁰ Greidanus, die toen in zijn laatste studiejaar zat, was gevraagd dit sabelduel bij te wonen om zo nodig medische bijstand te verlenen. Over de aanleiding zegt hij alleen dat deze ‘als gewoonlijk te onzinnig [was] om er zoo ernstige gevolgen aan te verbinden’. Bij het eerste ochtendgloren reden de duellisten en hun gevolg in vijf koetsen naar de duinen van Waalsdorp. Na aankomst spreidde Greidanus aan de rand van een sloot een paar servetten uit en legde daarop zijn messen, scharen, sponzen, pleisters en bandages klaar. De duellisten ontkleedden zich tot op het hemd en de sabels werden gemeten om na te gaan of ze even lang waren. De scheidsrechter – een schermmeester uit Den Haag – deed een laatste verzoeningspoging. Daarna werd de procedure vastgesteld: bij het eerste bloed zou de strijd worden gestaakt, waarna de combattanten moesten verklaren of ze al dan niet voldaan waren. Zo niet, dan zou de strijd worden hervat. Een van de duellisten, die al wit was weggetrokken toen Greidanus zijn verbandmiddelen klaarlegde, begon trillend van de zenuwen aan het gevecht. Al gauw merkte Greidanus dat er weinig te verbinden zou zijn:

Viel de een uit, dan stoof de ander zoo ver weg, dat hij onmogelijk met het zwaard was te bereiken en omgekeerd bij uitval van no. twee, deed no. één desgelijks. Bovendien werden de sabels zoo aarzelend en met zoo weinig vuur gehanteerd, dat ik eerder vreesde, dat zoo'n geschermutsel wel tot den middag kon blijven duren voor er een druppel bloed zou vloeien. Veel geklikklak van het eene ijzer op het andere maar verder kwam het niet. Eindelijk gleed een der sabels bij ongeluk uit en schampte den arm van de, ik zal maar zeggen, bibberende partij. Onmiddellijk klonk het halt! van den kamprechter. De docter werd geciteerd en ja er was een schrammetje en met wat drukken en kneden kwam er ook een druppel bloed. Er was aan de eer voldaan? Op de vraag of partijen nu voldoende satisfactie hadden, kwam van weerskanten een hartelijk ja! Men gaf elkander de hand, blijde en opgelucht, dat men er zoo goed was afgekomen.

Het hele gezelschap begaf zich naar het Huis ten Deyl, waar het de goede afloop vierde met een geïmproviseerd ontbijt dat werd weggespoeld met veel cognac. Later volgde nog een

79 J. Sicking, “‘Aan de hogeschool worden veel lichten ontstoken maar ook veel lichten uitgedoofd’”. Het studentenleven in de Nederlandse literatuur rond 1840’, in: *Groniek* (1992) p. 45-57; aldaar, p. 48.

80 S. Greidanus, *De dagen van olim. Herinneringen van een geneesheer* (Amsterdam z.j.), p. 38-46.

verzoeningsdiner. Bij die gelegenheid kreeg Greidanus een inktkoker aangeboden als dank voor zijn bereidheid eventuele gewonden op te lappen.

Al even potsierlijk als dit sabelduel was het pistoolduel in 1889 tussen een student en een luitenant, die op straat een woordenwisseling hadden gekregen. Het gevecht vond plaats in de duinen bij Wassenaar. De gebruikte pistolen waren aftands (‘van anti-diluviaansch model’) en de student verklaarde later dat hij niet op zijn tegenstander had gericht. Beiden losten tegelijkertijd één schot, op een onderlinge afstand van 25 passen. Mogelijk heeft zowel de luitenant als de student er met opzet naast geschoten. Hoe dan ook, de duellisten bleven ongedeerd en reikten elkaar na afloop broederlijk de hand.⁸¹

H.J. Scheuer maakt in zijn dissertatie over het militaire tweegevecht een toespeling op een duel uit 1891 tussen een Utrechtse student medicijnen en een luitenant. Volgens Scheuer zouden de meeste studenten het de medicus in spe niet hebben euvel geduid wanneer hij de uitdaging van de luitenant had afgewezen.⁸² Die uitlating bewijst echter tegelijkertijd dat in studentenkringen de sympathie voor het duelleren nog niet helemaal was uitgedoofd. Een halve eeuw eerder had Kneppelhout Flanor de volgende uitspraak in de mond gelegd:

Flanor hield het duel werkelijk voor een bespottelijk, gevaarlijk en ongeoorloofd gebruik, maar was tevens van oordeel dat het somtijds eene noodzakelijkheid wordt en niet mag vermeden worden; ja, men het zelfs wel eens verplicht is aan zijne in twijfel getrokken eigenwaarde en betwist karakter van moed en cordaatheid.⁸³

Weinig begrip bestond er in Nederland voor de onder Duitse studenten populaire mensuur (*Mensur*), een gevecht waarbij de twee tegenstanders elkaar slagen toedienden met een *Schläger* (degen met een rechthoekig uiteinde in plaats van een punt). Bij de mensuur ging het niet om eerherstel na een belediging – meestal was er geen aanleiding of werd deze gezocht – maar uitsluitend om het tonen van moed en het vermogen pijn te verdragen. Wie aan de mensuur littekens in het gezicht overhield had zich met deze *Renommierschmisse* een levenslang brevet van manhaftigheid verworven.⁸⁴ De anarchist Ferdinand Domela Nieuwenhuis vond dat de Duitse studenten die zo graag een houw over hun gezicht kregen het verdienden om ‘precies als een kleine jongen een fiksch pak voor hun bloote billen te hebben op de markt of een openbare plaats’.⁸⁵

In zijn proefschrift over het Duitse studentenduel uit 1887 stelde C.H. Beels vast dat er gelukkig in Nederland geen met de mensuur vergelijkbaar fenomeen bestond. Hij hoopte

⁸¹ *Het Paleis van Justitie* 18 (1889), nr. 144.

⁸² Herman Johannes Scheuer, *Insubordinatie en militair tweegevecht* (diss. Utrecht 1893), p. 8. Het duel in kwestie komt hierna nog ter sprake.

⁸³ Klikspaan, *Studenten-typen*, p. 310.

⁸⁴ Over het Duitse studentenduel in de negentiende eeuw en de bestrijding daarvan zie o.a. McAleer, *Dueling*, p. 119-158 en Slawig, *Der Kampf*, p. 117-156.

⁸⁵ Geciteerd naar: Hans de Waardt, ‘De geschiedenis van de eer en de historische antropologie. Een voorbeeld van een interdisciplinaire aanpak’, in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 23 (1997), p. 334-354; aldaar, p. 348, noot 59.

dat dit ook zo zou blijven ‘want het zou anders geen bewijs zijn voor de toenemende beschaving en ontwikkeling van het Nederlandsche volk in het algemeen, en nog minder van de studeerende jongelingschap in het bijzonder’.⁸⁶

De jurist en filosoof A. Börger (1892-1971) tekende twee anekdotes op over in Duitsland verblijvende Nederlandse studenten die de duelconventies aan hun laars lappen.⁸⁷ Hoewel Börger deze anekdotes presenteert als ‘ware histories uit mijn jonge jaren’ zijn het waarschijnlijk broodje aap-verhalen, maar dat maakt ze niet minder typerend voor de Nederlandse afkeer van de Duitse gewichtigdoenerij over erezaken. Een van de anekdotes gaat over een student die in een restaurant het publiek zit te observeren wanneer daar een luitenant binnenkomt. Diens stereotiepe verschijning – strakke blik, stramme houding, gemillimeterd haar, monocle – wekt de lachlust van de student. Even later overhandigt een metgezel van de luitenant aan de Nederlander een visitekaartje: de luitenant laat weten door het gegrinnik beledigd te zijn en eist genoegdoening. Zonder op te staan breekt de student, een mannetjesputter, met één hand een stuk van het marmeren tafelblad af, schrijft zijn naam op de scherf en roept: ‘Ik eis sabel!’ De luitenant ziet ervan af te duelleren met deze woesteling die de etiquette niet in acht neemt. In de andere anekdote krijgt de Nederlandse student van de Duitse uitdager een visitekaartje waarop een lange adellijke titel staat met daaronder het woord *Rittergutbesitzer*. De student krabbelt op zijn kaartje *Zehnguldenbesitzer* en ridiculiseert daarmee het instituut van de *Satisfaktionfähigkeit*.

Toen de eerder genoemde Antonius van der Linde in Duitsland een studentenduel bijwoonde en hem naar een reactie werd gevraagd antwoordde hij: ‘voor scherts te ernstig, voor ernst te kinderachtig’. Waarop zich de volgende dialoog ontspoon:

- Hoe, bestaat dit gebruik dan niet bij u te lande?
- Neen.
- Aber, so werden sich die holländischen Studenten auf der Strasse prügeln!
- Voor het een en ander zijn onze Nederlandsche studenten veel te beschaafd.⁸⁸

Daarmee deed Van der Linde de waarheid geweld aan. Nederlandse studenten mochten dan zelden duelleren met wapens, meningsverschillen op de sociëteit eindigden vaak in een uitdaging om buiten de deur op de vuist te gaan, een praktijk die in het Leids studentenjargon bekend stond als ‘stoepen’.⁸⁹

⁸⁶ Beels, *Duitsche studenten-duel*, p. 81.

⁸⁷ www.nikhef.nl/en/a17/manuscripten/dagboekb.htm; www.nikhef.nl/en/a17/wvh/wvh/u51266.htm (13-1-2005)

⁸⁸ Van der Linde, *Het duel*, p. 27-28.

⁸⁹ W. Otterspeer, *De wieskslag van hun geest. De Leidse universiteit in de negentiende eeuw* (diss. Leiden 1992), p. 501.

Militairen

Tijdens de Republiek is er in Nederland weinig geduellerd door gewone soldaten en burgers. Omstreeks 1800, toen het revolutionaire gelijkheidsbeginsel hoogtij vierde, kwamen duels onder gewone soldaten hier naar het schijnt nogal eens voor, maar na de Franse tijd niet of nauwelijks meer.⁹⁰ Was tijdens het Ancien Régime duellieren min of meer het monopolie van edelen, officieren en studenten, in de negentiende eeuw veranderde dat. De bourgeoisie voelde zich meer dan voorheen aangetrokken door het aristocratisch aureool waarmee het tweegevecht was omgeven. Anderzijds gingen officieren burgers uit de hogere kringen als *satisfaktionsfähig* accepteren.

De toenemende participatie van de bourgeoisie aan het duellieren was een algemeen Europees verschijnsel dat zich ook in Nederland en Nederlands-Indië voordeed, getuige de eerder genoemde duels waarbij burgers betrokken waren. Niettemin bleef duellieren hier bij uitstek een activiteit van officieren.⁹¹ Officieren bij de landmacht wel te verstaan, want hun collega's bij de marine duelleerden hoogst zelden. De duelbestrijder W. Anten, zelf kapitein bij de artillerie, kon in 1892 geen enkel voorbeeld van duellerende officieren bij de Nederlandse marine noemen.⁹² In zijn dissertatie over het duel in het negentiende-eeuwse Duitsland verklaart McAleer de impopulariteit van het duel bij de zeemacht uit de sociale herkomst van de marineofficieren, die voor het overgrote deel uit de bourgeoisie afkomstig waren. Onder landmachtofficieren, veelal van adellijke afkomst, hielden de aristocratische opvattingen over eer veel langer stand.⁹³

Bij veel van de duels die in de zeventiende en achttiende eeuw op Nederlandse bodem zijn uitgevochten waren buitenlandse militairen in Staatse dienst betrokken. De invoering van de algemene dienstplicht maakte de werving van huursoldaten overbodig. In het Koninkrijk der Nederlanden werden alle manschappen en nagenoeg het hele kader van het leger uit de eigen bevolking gerekruteerd, het KNIL uitgezonderd.

Net als de de-kosmopolitisering van de universiteiten is de vernederlandsing van het leger medeverantwoordelijk geweest voor de vermindering van het aantal duels hier ten lande. Niettemin werd ook in de negentiende eeuw de oude erecode door de Nederlandse landmachtofficieren gekoesterd. Point d'honneur-kwesties waren een favoriet gespreksonderwerp voor deze categorie militairen.⁹⁴ Vooral jonge officieren vertelden elkaar graag verhalen over bloederige duels, al was daar ‘magtig veel gezwets en rodomontade [= grootspraak]’ bij.⁹⁵

90 Matthey, ‘Eer is teer’, p. 86 (citaat Brender à Brandis); W.M.H. Anten, *Het verachtelijke en verderflijke van het duel* (Amersfoort 1892), p. 41, noot 1. In Frankrijk, waar de democratisering van het duel het meest doorzette, bleven duels door gewone soldaten sociaal geaccepteerd (McAleer, *Dueling*, p. 194).

91 Volgens De Amicis was er zelfs ‘altijd een officier als eerste aanleiding bij in het spel’ (De Amicis, *Nederland*, p. 138).

92 Anten, *Het verachtelijke*, p. 28. Bij het in noot 28 genoemde duel uit 1893 was een marineofficier betrokken.

93 McAleer, *Dueling*, p. 201.

94 N.N., *Handboek tot opleiding en beschaving van verstand en zeden voor aankomende officieren*. Naar het Hoogduitsch, dl. 2 (Haarlem 1829), p. 85.

95 De Vos, *Prijs-vrage*, p. 166.

Naarmate de negentiende eeuw vorderde werden duellerende militairen in Nederland steeds uitzonderlijker. ‘Tweegevechten onder onze officieren behooren tot de zeldzaamheden’, aldus minister van Oorlog F. Delprat in 1871.⁹⁶ Ook de minister van Marine J.C. Jansen wees in 1893 op het ‘gelukkig zeer zeldzaam voorkomen van tweegevechten tussen officieren’.⁹⁷ Daarentegen stelde H.J. Scheuer in zijn dissertatie *Insubordinatie en militair tweegevecht* (Utrecht 1893) dat het duel ‘onder militairen nog helaas betrekkelijk veel voorkomt’.⁹⁸ Mogelijk doelde Scheuer daarbij op de situatie in Nederlands-Indië, waar het duelleren later is uitgestorven dan in het bezadigde moederland. In de tropenzon raakten de gemoederen sneller verhit en de pacificatie van de buitengewesten bracht gewenning aan geweld met zich mee. Ook de verving en irritaties binnen kleine gemeenschappen van tot elkaar veroordeelde Europeanen wakkerden de lust tot duelleren aan.

Eerder al zagen we hoe Multatuli er prat op ging in Padang aan de lopende band met de aldaar geleverde officieren te hebben geduëlleerd. Natuurlijk moeten Multatuli’s uitlatingen daaromtrent met een korrel zout worden genomen, maar een feit is dat er omstreeks 1850 in het Nederlands-Indië veelvuldig werd geduëlleerd. Het duidelijkste bewijs daarvan vormt een artikel over het duel in de jaargang 1893 van het *Indisch Militair Tijdschrift*. Volgens de auteur, een niet bij name genoemde oud-hoofdofficier, was duelleren een jaar of dertig jaar geleden ‘den ganschen archipel door gerekend als het ware aan de orde van den dag’. De meeste kapiteins uit die tijd hadden ‘in hunnen luitenantstijd’ als secondant en/of combattant met duels te maken gehad. Zo kende hij een luitenant die in twee jaar maar liefst elf keer had geduëlleerd. Een van die duels eindigde met de dodelijke verwonding van zijn tegenstander, hetgeen was bestraft met slechts acht dagen streng arrest. Gelukkig waren de tijden zodanig veranderd dat men in Nederlands-Indië ‘slechts nu en dan nog van een duel hoort spreken’, terwijl het tweegevecht in Nederland zelfs ‘zoo goed als verdwenen [is]’. Het aantal duels zou nog verder kunnen worden teruggebracht wanneer ‘de secondanten steeds handig optraden, niet onnoodig de zaak embrouilleerden en niet onoordeelkundig te werk gingen’.⁹⁹ Als secondant optredende jonge officieren van de huidige generatie zijn vaak slecht geïnformeerd over de regels van het duelleren, met alle gevolgen van dien (zoals het uitdagen van tegenstanders die niet *satisfaktionsfähig* zijn). De schrijver geeft daarom een overzicht van de voornaamste duelvoorschriften, waarbij hij verwijst naar een enige jaren tevoren verschenen *Gids in zaken van eer voornamelijk ten dienste van officieren*.¹⁰⁰ Het artikel mag representatief worden geacht voor de mentaliteit van het toenma-

96 *Handelingen Tweede Kamer 1871-1872*, Bijlagen, p. 1554.

97 *Handelingen Tweede Kamer 1893-1894*, Bijlage A, hoofdstuk VI, nr. 34, p. 28.

98 Scheuer, *Insubordinatie*, p. 27.

99 N.N. (‘een oud-hoofdofficier’), ‘Eenige beschouwingen omtrent het tweegevecht’, in: *Indisch Militair Tijdschrift* 24 (1893), p. 324-330; aldaar, p. 324.

100 Joachim (pseudoniem), *Gids in zaken van eer voornamelijk ten dienste van officieren (...)* van de Nederlandsche zee- en landmacht (schutrijen) en van het Nederlandsch-Indische leger, bevattende 1. de internationale regels voor het tweegevecht; 2. uittreksel uit het Nederlandsch Wetboek van Strafrecht (het tweegevecht) (Hoorn [1889]). Volgens een aantekening in het exemplaar van het Legermuseum te Delft is kapitein Ardesch van Hummel vermoedelijk de auteur.

lige officierscorps: men wees het duel niet principieel af, maar vond wel dat het zoveel mogelijk moest worden voorkomen.

Omdat landmachtofficieren verreweg de belangrijkste categorie duellisten vormden – althans in Nederland en Nederlands-Indië – concentreerden bestrijders van het duel zich op deze groep. In zijn *Verhandeling over het tweegevecht of duël* (Groningen 1814) behandelt kapitein M. van Vlierden speciaal voor zijn ‘militaire kameraden’ een reeks bezwaren tegen het duelleren: het gaat in tegen de goddelijke en menselijke wetten; de aanleidingen tot duels zijn bijna altijd onbenullig; de beledigde partij bewijst door te duelleren niet haar gelijk, dat kan alleen de rechter doen; ware eer wordt door een belediging niet aangetast; wie duelleert toont geen moed maar roekeloosheid.¹⁰¹ En last but not least: duelleren ondergraaft de militaire discipline.

Van Vlierden zag ‘gebrek aan genoegzame bezigheden’ als een belangrijke oorzaak van het duelleren door militairen. In plaats van hun tijd te verdoen met kaarten en biljarten moesten officieren en manschappen de hele dag nuttig bezig zijn met ‘zowel werkdadige als beschouwende wetenschappen’ en praktische militaire oefeningen. Om het studeren te bevorderen diende elk corps te worden voorzien van een kleine bibliotheek.¹⁰²

In 1804 bekroonde het Utrechts Genootschap van kunsten en wetenschappen twee prijsvraagverhandelingen over maatregelen tegen het duelleren. De winnaar van de zilveren medaille, de Waal Charles Heylus, vond dat de overheid degenen die de moed hadden opgebracht om een uitdaging tot een duel te weigeren moest belonen. Bij benoemingen diende aan deze weigeraars voorrang te worden verleend. Daarbij dacht Heylus met name aan het bevorderingsbeleid voor militairen.¹⁰³

De doopsgezinde predikant Willem de Vos, wiens inzending met de gouden medaille werd bekroond, was ervan overtuigd dat wanneer het zou lukken om het duel onder militairen uit te roeien het in de rest van de samenleving vanzelf zou uitsterven. De Vos stelde daartoe een reeks van maatregelen voor. Veldpredikers moesten de strijd aanbinden tegen duels.¹⁰⁴ Corpsen of officieren van corpsen die gedurende een bepaalde periode duel-vrij waren geweest verdienden een gratificatie. Ook in de verspreiding van antiduellerliederen en -lectuur zag De Vos heil.¹⁰⁵ Militaire autoriteiten moesten zich in het openbaar van het duelleren distantiëren, bijvoorbeeld door geen begrafenissen van gedode duellisten bij te wonen.¹⁰⁶ De Vos doet ook de curieuze suggestie om op gezette tijden legale duels te organiseren, begeleid door treurmuziek en vermanende toespraken.¹⁰⁷

Interessanter dan dergelijke wereldvreemde voorstellen is de geslaagde poging van De

101 Een anonieme redacteur van het tijdschrift *Eigen Haard* relativeerde de moed van duellisten door erop te wijzen dat er onder deze ‘helden’ menigeen was die het niet aandurfde om ‘regelrecht naar de tandmeester te loopen of zijn vrouw tegen te spreken’ (N.N., ‘Duel in ’t Bosch’, in: *Eigen Haard* (1892), p. 212-214; aldaar aldaar, p. 212.

102 Van Vlierden, *Verhandeling*, p. 60-65.

103 De verhandeling van Heylus is afgedrukt achter De Vos, *Prijs-vrage*, aldaar p. 209-211.

104 De Vos, *Prijs-vrage*, p. 48-49.

105 Aldaar, p. 92-93.

106 Aldaar, p. 101.

107 Aldaar, p. 104-107.

Vos om in de huid te kruipen van een hoge militair die het duel ‘een helsche uitvinding’ noemt maar het desondanks verdedigt. Het ‘legerhoofd’ in kwestie constateert dat in de burgermaatschappij een beledigde zich gemakkelijk kan onttrekken aan de omgang met zijn belediger. In een kleine gemeenschap als een leger is dat niet mogelijk, terwijl juist daar harmonie moet heersen ‘om tot één oogmerk steeds verenigd te zijn’. Legers – aldus nog steeds de door De Vos opgevoerde zegsman – bestaan voor een groot deel uit buitenlanders wier bereidheid om hun leven te offeren niet voortkomt uit vaderlandsliefde. De verbondenheid van een militair met een land duurt niet langer dan zijn contract. Alleen de ‘alom aangenomen regel van Eer’ houdt een leger bijeen. Het is onbillijk van een militair te verwachten dat hij zijn leven op het spel zet voor de eer van een vorst of land, maar persoonlijke beledigingen geduldig slikt.¹⁰⁸

Met het blootleggen van deze ongerijmdheid raakt De Vos een wezenlijk punt. Allerlei latere auteurs, onder wie de Engelse duelhistoricus V.G. Kiernan, hebben op de parallellie tussen oorlogvoeren en duelleren gewezen: een oorlog vanwege de gekwetste eer van een natie is vergelijkbaar met een duel dat wordt aangegaan om een persoonlijke belediging te wreken.¹⁰⁹ De Vos overtuigt ook wanneer hij in zijn verhandeling, die nog uit de tijd vóór de invoering van de conscriptie (1811) dateert, wijst op de functionaliteit van het point d’honneur als supranationaal bindmiddel voor een leger dat bestaat uit huurlingen, onder wie veel buitenlanders.

Als tegemoetkoming aan het militaire eergevoel pleitte De Vos ervoor om bij elk corps een persoon aan te stellen of commissie in het leven te roepen die zich speciaal zou bezighouden met beledigingszaken. De betrokken persoon of commissie zou bevoegd moeten zijn om boetes en gevangenisstraffen op te leggen.¹¹⁰ Met dit voorstel opende De Vos een de hele negentiende eeuw voortdurende discussie over de instelling van officiële instanties voor de collegiale regeling van erezaken.

Een voorziening op dit gebied werd geschapen in de Wet betreffende de bevordering, het ontslag en het op pensioen stellen van officieren bij de landmacht. Artikel 31 van deze wet uit 1851 bepaalde dat wanneer officieren om welke reden dan ook een mede-officier onwaardig vonden om in dienst te blijven, de minister van Oorlog kon worden verzocht betrokkene te dagen voor een ad hoc in te stellen, uit zeven officieren bestaande raad van onderzoek. Deze mogelijkheid is echter zelden benut om een officier die had geweigerd te duelleren ter verantwoording te roepen.¹¹¹ Officieren regelden erezaken liever zelf, in plaats van af te wachten of de minister bereid zou zijn tot het instellen van een raad van onderzoek, die trouwens alleen adviserende bevoegdheid bezat.

Zelfbenoemde ereraden van officieren kenden zich het recht toe een aan eerloosheid schuldig bevonden persoon te veroordelen tot sociale uitsluiting. Niet alleen militairen

108 Aldaar, p. 65-73.

109 Kiernan, *The duel*, p. 315-318, 325; McAleer, *Dueling*, p. 107-108.

110 De Vos, *Prijs-vrage*, p. 118.

111 Antem, *Het verachtelijke*, p. 104-105; Gevers, ‘De wet en het duel’, p. 306.

maar ook burgers konden slachtoffer worden van een dergelijk ostracisme. Dat overkwam bijvoorbeeld R. van Os, een ingenieur bij de dienst Burgerlijke Openbare Werken van Buitenzorg, de residentie van de gouverneur-generaal van Nederlands-Indië. Van Os werd in 1872 vanwege een futiliteit uitgedaagd tot een duel door kapitein Felix von Balluseck. De ingenieur weigerde te duelleren. Hij was wel bereid zijn excuses aan te bieden, maar alleen wanneer Von Balluseck dat ook zou doen. Daarop werd Van Os door een vergadering van Buitenzorgse officieren dood verklaard. Gouverneur-generaal Loudon wilde de lieve vrede in de Buitenzorgse society herstellen en kreeg Van Os zover dat hij alsnog zijn verontschuldiging aanbood. De Buitenzorgse officieren, die daarover een nieuwe vergadering belegden, gingen met deze oplossing akkoord.¹¹²

Tijdens deze affaire waren twee hoge officieren met elkaar in aanvaring gekomen: J.I. de Rochemont en J. Verstege. De Rochemont had zich als adjudant van Loudon ingezet om een eind te maken aan de brouille tussen Van Os en Von Balluseck. Verstege, die was opgetreden als secondant van Von Balluseck, wilde daarentegen niet dat er zou worden teruggekomen op de doodverklaring van Van Os: het aanvaarden van te laat aangeboden excuses druiste in tegen de militaire eer.

In 1888 kregen De Rochemont en Verstege, beiden inmiddels gepensioneerd als luitenant-kolonel en teruggekeerd naar Nederland, opnieuw hevige ruzie. Op initiatief van Verstege was een commissie ingesteld die onderzoek zou gaan doen naar de oorzaken van de beriberi-epidemie op Atjeh. Verstege ging niet in op een aanbod zelf zitting te nemen in de commissie, dit om de schijn te vermijden dat zijn initiatief uit eigenbelang was voortgekomen. Tot zijn grote woede bemachtigde De Rochemont het secretariaat van de commissie.

Verstege publiceerde een pamflet waarin hij De Rochemont te kijk zette als een leugenaar, blaaskaak en laffe vleier, die onwaardig was het secretariaat van de commissie te vervullen.¹¹³ De Rochemont legde de beledigende brochure voor aan de Haagse arrondissementsrechtbank. Tijdens een geruchtmakend proces werd Verstege door de officier van justitie smaad ten laste gelegd. De rechter vond dat te ver gaan en oordeelde Verstege alleen schuldig aan belediging, te bestraffen met een boete van tweehonderd gulden.¹¹⁴

Naar aanleiding van De Rochemonts gerechtelijke actie werd een vergadering belegd door een vijftigtal dragers van de Militaire Willemsorde, het ereteken waarmee ook Verstege en De Rochemont begiftigd waren. Het gezelschap van geridderden kwam tot de conclusie dat De Rochemont had moeten duelleren in plaats van justitie bij de zaak te betrekken. De Rochemont had daarmee de militaire eer geschonden en was daardoor niet langer waardig met officieren om te gaan.

In het juridische tijdschrift *Het Paleis van Justitie* werd deze veroordeling bestempeld als ‘openbare minachting van de wet’. Een militaire natie als Duitsland mocht dan dwepen met het begrip militaire eer, in Nederland ‘behoeft de militaire rok geen andere eerbegrip-

¹¹² Fasseur, *Indischgasten*, p. 219-220.

¹¹³ J.J.W.E. Verstege, *De staatscommissie in zake de beri-beri-quaestie* ('s-Gravenhage 1888).

¹¹⁴ Fasseur, *Indischgasten*, p. 219-230.

pen mee te brengen dan de gewone jas van den burger'.¹¹⁵ De socialistische schrijver en politicus Frank van der Goes wijdde een lang artikel aan de zaak. Hij vond dat De Rochemont er verstandig aan had gedaan niet te duelleren maar de justitiële weg in te slaan.¹¹⁶

Aan een in de kiem gesmoord duel wijdde de Deense arts Johan Wøller enige pagina's in zijn boek over de tijd dat hij werkzaam was in Nederlands-Indië. Wøller goot zijn memoires in de vorm van een biografie over een zekere dokter Esrom, die in 1903 als officier van gezondheid dienst nam in het KNIL. In deze pseudo-biografie vertelt Wøller hoe zijn alter ego Esrom tijdens een partijtje biljart in de officierssociëteit van Kota Radja (Atjeh) onenigheid kreeg met een luitenant, die ten onrechte claimde een carambole te hebben gemaakt. Nadat Esrom hem openlijk van leugenachtigheid had beschuldigd, maakte de luitenant een lichte buiging voor zijn tegenstander, kondigde vervolgens in bedekte termen aan deze tot een duel te zullen uitdagen ('U zult nog nader van mij horen') en verliet toen de soos. Esrom bereidde zich voor op de komst van de secondant die uit naam van de luitenant de uitdaging zou overbrengen. Hij nam zich voor de uitdaging te accepteren, maar de secondant kwam niet opdagen. Twee dagen later ontving hij een brief van de luitenant waarin deze voorstelde het incident te vergeten. Zo liep de zaak met een sisser af. Achteraf vond Esrom het de grootste dwaasheid in zijn leven dat hij bereid was geweest 'zijn leven voor een biljardbal op het spel te zetten'.¹¹⁷

In een geval als dit was het niet denkbeeldig geweest dat de collega's van de twee officieren druk op hen hadden uitgeoefend om het duel toch te laten doorgaan. Door zich te allen tijde bereid te tonen om te duelleren – ook over kleinigheden – etaleerde een officier de doodsverachting die een militair beroepshalve eigen diende te zijn. Wie weigerde te duelleren bracht niet alleen zichzelf in diskrediet maar tastte ook de eer van zijn regiment en die van het officierscorps in het algemeen aan. Duelweigeraars liepen daardoor groot risico een outcast te worden, zoals bijvoorbeeld al bleek uit het eerder aangehaalde vonnis van de Bredase krijgsraad wegens de doodslag in het duel Van Bolhuis/Van Lith de Jeude (1844). De krijgsraad sprak Van Lith de Jeude vrij omdat deze het duel niet had kunnen weigeren zonder de minachting van zijn medeofficieren op de hals te halen en daarmee zijn militaire carrière op het spel te zetten.

Illustratief voor de collegiale pressie is ook een rechtszaak uit 1841 tegen de tweede luitenant Zegers Veeckens. Deze had de eerste luitenant Otterbein 'grovelijk' beledigd en was daarvoor door zijn corpscommandant tot zes weken streng arrest veroordeeld. Otterbein nam met die straf geen genoegen. Hij daagde Zegers Veeckens uit tot een duel om te ontkomen aan 'eene moeyelyken toestand ten opzichte van zyne medeofficieren'. Tijdens het daarop volgende degenduel werd Otterbein gewond. De krijgsraad in Maastricht legde Zegers Veeckens één maand correctionele gevangenis en daarnaast vier dagen streng arrest op, welk vonnis door het Hoog Militair Gerechtshof werd bevestigd. Zegers Veeckens

115 *Het Paleis van Justitie* (1888) nr. 114.

116 Ph. Hack van Outhesden [= Frank van der Goes], 'Een zaak van eer', in: *De Nieuwe Gids* 4 (1889), p. 1-22.

117 Johan Wøller, *Als officier van gezondheid naar Nederlands-Indië* (Utrecht z.j.), p. 154-158.

diende bij Willem II een rekest om kwijtschelding van deze straffen in. Op advies van de Hoge Raad, de directeur-generaal van Oorlog en de minister van Justitie verminderde de koning de straffen tot veertien dagen streng arrest.¹¹⁸

In 1891 behandelde de arrondissementsrechtbank te Utrecht een zaak over een duel tussen een student medicijnen en een luitenant. De student had de luitenant een klap gegeven, waarop deze genoegdoening eiste. Hij werd daarin gesteund door een van zijn superieuren, luitenant-kolonel Huber.¹¹⁹ Deze achtte een duel onvermijdelijk tenzij er behoorlijke verontschuldiging werd aangeboden. Van excuses wilden echter noch de luitenant noch zijn collega-officieren weten: deze belediging kon alleen in een duel worden gewroken. Tijdens de rechtszitting verklaarde Huber dat de luitenant waarschijnlijk door een raad van onderzoek uit dienst zou zijn verwijderd wanneer er in dit geval niet was geduëlleerd.

De student had om drie weken uitstel gevraagd omdat hij geen ervaring bezat in het afgesproken wapen, de sabel, en daarmee eerst wilde oefenen. Toen de luitenant uitstel weigerde koos de student voor een pistoolduel. De student, die niet eens in staat bleek zelf de haan van zijn pistool te spannen, loste het eerste schot en miste. Ook de luitenant schoot ernaast, waarschijnlijk expres. De officier van justitie eiste voor beiden een gevangenisstraf van veertien dagen. Als verzachtende omstandigheid voor de luitenant, die hij het meest schuldig achtte, voerde hij aan dat deze had gehandeld ‘onder den invloed der bij de militairen heerschende denkbeelden’. De uitspraak was conform de eis.¹²⁰

Diverse kranten besteedden aandacht aan deze rechtszaak en in de Tweede Kamer werden er vragen over gesteld. De afgevaardigde Van Vlijmen wilde de wet op de bevordering, het ontslag en de pensionering van landmachtofficieren zodanig aanpassen ‘dat officieren die geduëlleerd hebben worden ontslagen, hetzij met, hetzij zonder pensioen’.¹²¹ Kapitein Anten schreef naar aanleiding van deze zaak het pamflet *Het verachtelijke en verderfelijke van het duel*. Anten nam daarin stelling tegen zijn collega Huber, die zijn fiat aan het duel had gegeven.

Kort na de verschijning van Antens pamflet verwekte een andere duellaffaire nog meer beroering. Aan boord van een marineschip in Nederlands-Indië had een officier aan tafel een medeofficier voor lafaard uitgemaakt. Ondanks aandringen van zijn kameraden weigerde de beledigde officier te duelleren, waardoor hij zich onmogelijk maakte. De ‘lafaard’ moest naar Nederland komen, waar werd onderzocht of zijn weigering wellicht verband hield met krankzinnigheid. Dat bleek niet het geval, maar desondanks werd hij voor vijf jaar op pensioen gesteld. Verschillende leden van de Eerste en Tweede Kamer maakten be-

118 Nationaal Archief, Archief Kabinet des Konings 1841-1897 inv. nr. 76, KB van 25-12-1841 nr. 13.

119 Voor andere voorbeelden van militairen die door hun superieuren werden gestimuleerd of zelfs gedwongen te duelleren zie: H. Lucas, ‘Rixe à Ruremonde’, in: *Spiegel van Roermond* (2000), p. 125-129; Ignaz Matthey, ‘De affaire Van Keveberg/Von Königs-marck (1856-1858). Hoe een Limburgse baron de eer van Pruisen krenkte’, te publiceren in *De Maasgouw. Tijdschrift voor Limburgse Geschiedenis en Oudheidkunde*.

120 *Het Paleis van Justitie* 20 (1891), nrs. 47, 51.

121 *Handelingen Tweede Kamer 1891-1892*, II, p. 520, 530; bijlage A, hoofdstuk VIII, nr. 15, p. 3; nr. 17, p. 11.

zwaar tegen de gang van zaken: de officier die zich netjes aan de wet had gehouden moest het bezuren terwijl tegen diens uitdager niets was ondernomen.¹²²

Volgens de infanterie-officier A.W.P. Weitzel, later minister van Oorlog, konden ‘regt-banken van eer’ (niet te verwarren met de eerder genoemde raden van onderzoek) veel bijdragen aan het terugdringen van de duellen omdat zij aan officieren de zekerheid boden ‘dat onze militaire eer nooit ongewroken zou blijven’.¹²³ Als voorbeeldig in dit opzicht gold Pruisen, waar sinds 1843 elk regiment een ereraad en – als hoger orgaan – een ererechtbank had die beledigingen of andere geschillen tussen officieren moesten beoordelen en zo mogelijk vreedzaam oplossen. Kwamen partijen er niet uit, dan mocht c.q. moest er worden geduellerd.

In 1893 reageerde de minister van Marine Jansen in de Tweede Kamer afwijzend op een voorstel om ook in Nederland ererechtbanken in te stellen. Volgens Jansen hadden dergelijke instellingen hier geen bestaansrecht omdat de artikelen over het tweegevecht in het Wetboek van Strafrecht ook van toepassing waren op militairen.¹²⁴ Onder Nederlandse officieren bestond echter een breed draagvlak voor de instelling van ereraden en ererechtbanken naar Pruisisch model.¹²⁵

H. Kerremans, kapitein der artillerie in het KNIL, publiceerde in 1909 een werkje onder de titel *Regels en gebruiken van het duel en tot vreedzame bijlegging van geschillen*. Kerremans achtte het duel ‘als maatschappelijk verschijnsel onvermijdbaar, zolang geen ander en beter middel tot oplossing van ernstige geschillen onder mannen van eer gevonden is’. In 1911 nam hij het voortouw tot de oprichting van een Nederlands-Indische afdeling van de Ligue internationale contre le duel et pour la protection de l’honneur. Deze bond, die in 1901 te Parijs was gesticht, stelde zich ten doel duels te voorkomen door geschillen tussen ‘mannen van eer’ door ereraden te laten beslechten.¹²⁶ Binnen een jaar hadden 273 sympathisanten, voor het overgrote deel KNIL-officieren, het initiatief van Kerremans ondersteund.¹²⁷

Voorzover bekend heeft het laatste klassieke ereduel in Nederland in 1909 plaatsgevonden tussen de officieren George Römer en Reinier baron Van der Capellen. De aanleiding was een conflict over een promotie. Overste Römer stond op de nominatie bevorderd te worden. Zijn meerderen hadden gunstig over hem gerapporteerd, maar minister van Oorlog Van Rappard wilde ook nog de mening van kolonel Van der Capellen vernemen. Bij een oefening op de hei was Van der Capellen ooit één dag de superieur van Römer geweest. Van der Capellen liet in een nota weten dat Römer toen te weinig initiatief had getoond.

122 *Handelingen Eerste Kamer 1892-1893*, I, p. 317-318; *Handelingen Tweede Kamer 1892-1893*, II, p. 622-623, 628.

123 A.W.P. Weitzel, ‘Het tweegevecht’, in: *Militaire Spectator* 11 (1843), p. 206-213, 235-242, 257-262; aldaar, p. 261-262.

124 *Handelingen Tweede Kamer 1893-1894*, II, p. 623, p. 628; Bijlage A, hoofdstuk VI, nr. 32, p. 9; nr. 34, p. 28.

125 Gevers, ‘De wet en het duel’, p. 312-313; C. Th. H., ‘Het duël’, in: *De Nieuwe Spectator. Krijgsgechiedkundig Tijdschrift (...)* 19 (1865), p. 689-691; W.R., ‘Een woord over het duel’, in: *Militaire Spectator* 39 (1871), p. 144-154; aldaar, p. 149-151; Joachim, *Gids in zaken van eer*, p. 6.

126 *Nieuwe Rotterdamse Courant* 13-3-1911.

127 Voor de namen van deze sympathisanten zie: *Indisch Militair Tijdschrift* 42 (1911), p. 626-628, 737, 924-926, 1012, 1100-1101.

Van Rappard besloot daarop de promotie niet te laten doorgaan. Het Tweede-Kamerlid Van Idzinga, een bekend staatsrechtgeleerde, nam het voor Römer op. Hij ontdekte een procedurefout: tegen de voorschriften in was de nota van Van der Capellen bij het promotiedossier van Römer gevoegd zonder deze inzage te geven in dit voor hem belastende document. In een interview in *De Telegraaf* beweerde Van Idzinga dat Römers promotie was afgeketst op kuiperij en persoonlijke antipathieën. Een verontwaardigde minister Van Rappard riep Van Idzinga in de Tweede Kamer ter verantwoording. Een Kamercommissie die de zaak onderzocht kwam tot de conclusie dat Van der Capellens nota inderdaad aan Römer ter inzage had moeten worden gegeven. Intussen verdedigde Van der Capellen zich tegen de aantijging dat hij zelf de nota bij het dossier zou hebben gevoegd.

Uiteindelijk zag Römer zich genoodzaakt Van der Capellen uit te dagen tot een duel. Op 23 mei 1909 bevochten de twee elkaar op de sabel in een Haagse schermzaal, waarbij beiden een hoofdwond opliepen. De rechter veroordeelde hen tot een gevangenisstraf van vijf dagen. Wekenlang stond het Haagse dagblad *Het Vaderland* vol met ingezonden stukken over deze zaak.¹²⁸ De cartoonist Jan Visser van *De Notenkraaker* maakte er een spotprent op (afb. 2).

Enkele maanden na zijn veroordeling werd Van der Capellen door de minister van Oorlog W. Cool benoemd tot inspecteur der cavalerie. Deze bevordering van een duellist wekte de toorn van het liberale Tweede Kamerlid L. Thomson, een officier buiten dienst die allerlei ingrijpende hervormingen binnen de krijgsmacht bepleitte.¹²⁹ Gesteund door enkele geestverwanten diende Thomson een motie in waarin de Kamer het duel onvoorwaardelijk afkeurde en de verwachting uitsprak dat de regering in de toekomst geen besluiten meer zou nemen die – zoals de gewraakte benoeming – getuigden van een slappe houding tegen het duelleren. In zijn weerwoord betitelde minister Cool duelleren als ‘zeer afkeuringswaardig’, maar hij verdedigde de benoeming met het argument dat Van der Capellen de enige geschikte kandidaat was voor de post. De Kamer bleek niet overtuigd door dit antwoord en nam de motie Thomson c.s. aan met 62 tegen vier stemmen.¹³⁰

Tijdens de discussies die zijn voorafgegaan aan de totstandkoming van het Wetboek van Militair Strafrecht uit 1903 is de vraag aan de orde gekomen of in dit wetboek speciale aandacht geschonken moest worden aan het tweegevecht. Uiteindelijk heeft dit geleid tot het opnemen van een artikel waarin de uitdaging tot een tweegevecht naar aanleiding van een dienstaangelegenheid alsook het overbrengen en het aannemen van die uitdaging, als ‘misdrijf tegen de ondergeschiktheid’ (insubordinatie) worden aangemerkt (oorspronkelijk art. 96, later art. 112).¹³¹ Er is welgeteld één keer iemand op grond van dit artikel veroordeeld, en wel in 1956 door de zeekrijgsraad in Nederlands Nieuw-Guinea. Het ging om

128 B.L. van Heijningen, *De bevruchtende kus* (Deventer 1999), p. 143-155; Van Weel, ‘Halt, bloed!’ (1999), p. 153; (2000), p. 164.

129 Over Thomson zie www.parlement.com/9291000/biof/01359, alwaar ook een uitgebreide literatuuroverzicht, en de doctoraalscriptie geschiedenis van J. de Zeeuw op www.jandezeeuw.nl/scriptie.htm (15-2-2005).

130 *Handelingen Tweede Kamer 1910-1911, I*, zittingen van 15-12 en 16-12-1910, p. 1107, 1110, 1131-1132, 1134.

131 *Staatsblad* (1903), nr. 111; J. van Dijk, *Wetboek van Militair Strafrecht en Wet op de Krijgstucht voorzien van aantekeningen* (Alphen aan den Rijn 1952, vierde druk), p. 137-138; Scheuer, *Insubordinatie*, p. 38 e.v. Over uitdagingen met het karakter van subordinitie zie ook Weitzel, ‘Tweegevecht’, p. 261.

Het Haagsche duel.

Vrouw Justitia: „Tot uw bevel, heeren!”

Afb. 2 Spotprent van Jan Visser op de rechtszaak over het duel Römer-Van der Capellen, gepubliceerd in het satirische weekblad *De Notenkraaker* van 9 oktober 1909.

een hofmeester der derde klasse die een korporaal-hofmeester had uitgedaagd tot een vuistgevecht.¹³² Bij de herziening van het Wetboek van Militair Strafrecht in 1990 is het tweegevechtartikel gesneuveld.

Poesjkin

Vanouds hebben Nederlanders zich afkerig getoond van het duelleren. Des te opmerkelijker is de connectie tussen Nederland en het beroemdste ereduël aller tijden: dat waarbij de Russische schrijver Alexander Poesjkin (1799-1837) dodelijk gewond raakte.¹³³ Poesjkins tegenstander, de gardeofficier Georges d'Anthès, was een pleegzoon van Jacob Derk baron van Heeckeren, de Nederlandse gezant in Sint-Petersburg. Sinds zijn naturalisatie tot Nederlander in 1836 mocht d'Anthès zich baron van Heeckeren noemen.

d'Anthès onderhield tegelijkertijd amoureuze betrekkingen met Poesjkins vrouw Natalja en zuster Katerina. Toen Poesjkin in een anonieme brief werd betiteld als 'geschiedschrijver van de orde der hoorndragers' daagde hij d'Anthès uit tot een duel. Het gevecht ging niet door omdat er ijlings een huwelijk werd gearrangeerd tussen d'Anthès en de hoogzwangere Katerina. Poesjkin richtte nu zijn woede op Van Heeckeren sr., die hij ervan

¹³² Militair-rechtelijk Tijdschrift 49 (1956), p. 311-314). Zie ook Van Dijk, *Militair strafrecht*, p. 138 en N.N., 'Tweegevecht', in: *Militair-rechtelijk Tijdschrift* 35 (1939/1940), p. 24.

¹³³ Het nu volgende is gebaseerd op Frans Suasso, *Dichter, dame, diplomaat. Het laatste jaar van Alexander Poesjkin* (Amsterdam 1988), een proefschrift dat geheel aan dit duel is gewijd.

Monsieur

Ne considérant ni votre lettre ni votre signature, j'ai
 remis à Monsieur le Vicomte d'Archiac, qui sous
 son nom la présente pour constater que la lettre à laquelle
 je réponds vient de vous. Son contenu est entièrement bon
 de toutes les formes de politesse que je me refuse à répondre
 à tous les détails de cet écrit. Vous m'avez adressé
 Monsieur, que c'est vous qui sans être dénoté par la
 provocation que vous avez fait adresser au Baron
 Georges de Heeckeren est qui avez été accepté par lui.
 La preuve de ce que j'énonce ici existe, écrite de votre main,
 et est restée entre les mains des seconds, et ne me reste
 qu'à vous présenter que Monsieur le Vicomte d'Archiac en
 and vous sans pour convenir avec vous du lieu où vous
 vous rencontrerez avec le Baron Georges de Heeckeren
 et à vous présenter que cette rencontre ne souffre aucun
 délai.

Je pourai plus tard, Monsieur, sous votre apparence la copie
 du caractère dont je suis écrit et qu'aucune démarche
 de votre part ne pourrait attendre

Je suis
 Monsieur

Lu et approuvé par moi
 par Georges de Heeckeren

Votre très humble serviteur
 G. de Heeckeren

Afb. 3 Brief van Jacob Derk baron van Heeckeren aan Poesjkin, Sint-Petersburg 7 februari 1837. Collectie Instituut voor Russische Literatuur (Poesjkin-huis) te Sint-Petersburg. Van Heeckeren deelt Poesjkin mee dat hij weigert in te gaan op de beledigingen in zijn brief van diezelfde dag. Hij stuurt vicomte d'Archiac om de plaats af te spreken waar het duel tussen Poesjkin en zijn pleegzoon zal plaatsvinden. De brief is door laatstgenoemde gefiatteerd en medeondertekend ('Lu et approuvé par moi Le B[ar]on Georges de Heeckeren').

verdacht achter de anonieme brief te zitten. Op 7 februari 1837 affronteerde Poesjkin de baron met een brief waarin hij hem uitschold voor ‘smerig oud wijf’ (*obscène vieille*) en een toespeling maakte op vermeende homoseksuele betrekkingen tussen hem en zijn pleegzoon. Van Heeckeren vond dat hij als diplomaat niet zelf kon duelleren en liet zich vervangen door d’Anthès (afb. 3). Op 9 februari stonden de twee zwagers in de sneeuw tegenover elkaar. Poesjkin werd bij het eerste schot zwaar getroffen, maar zag toch nog kans d’Anthès te verwonden.

Daags na het duel bezweek Poesjkin aan zijn verwondingen. Tienduizenden defileerden langs de baar van de 37-jarige literator, een nationale held. Bij het gebouw van het Nederlandse gezantschap ontstonden opstootjes. d’Anthès werd het land uitgezet en Van Heeckeren zag zich eveneens gedwongen te vertrekken. Mede door de pikante betrekkingen tussen de hoofdpersonen maakte het drama Poesjkin zowel in als buiten Rusland diepe indruk en leverde het een bijdrage aan de romantisering van het duel. Nog steeds spelen Russische jongetjes het duel der duellen na: ik ben Poesjkin, jij d’Anthès.

Recente ontwikkelingen

Tegen het einde van de twintigste eeuw zijn diverse juristen zich gaan afvragen of het niet tijd werd de titel over het tweegevecht uit het Wetboek van Strafrecht te halen. Hoogleraar strafrecht J. Rummelink zag daarin geen bezwaar, maar vond voor handhaving ook wat te zeggen omdat ‘gelet op de dynamische ontwikkeling van onze maatschappij met de daaraan gepaard gaande uitwassen, met de mogelijkheid van plotselinge opleving van het duelleren rekening moet worden gehouden’.¹³⁴ Rummelinks collega prof. mr. G. Corstens, inmiddels oud-hoogleraar en raadsheer bij de Hoge Raad, bepleitte in 1993 de handhaving van titel VI in het rariteitenkabinet van de strafwet ‘om misschien ooit nog eens eruit te worden gehaald’.¹³⁵

Enkele jaren geleden is dat inderdaad gebeurd. In 2000 heeft de arrondissementsrechtbank te Den Bosch de artikelen over het tweegevecht van stal gehaald vanwege een treffen op een industrieterrein te Best tussen de 23-jarige S.R., bijgenaamd ‘de Zigeuner’, en de 28-jarige P. van V. De laatste had aangepapt met de vriendin van de Zigeuner. Deze daagde daarop Van V. uit tot een vuistgevecht, hem en zijn familie met de dood bedreigend in geval hij zou weigeren. Van V. zag geen andere uitweg dan de uitdaging te accepteren. Het gevecht begon inderdaad met blote handen, maar op een gegeven moment maakte de Zigeuner een graaibeweging ter hoogte van zijn broekriem waardoor daar een pistool zichtbaar werd. Toen Bert R., Van V.’s zwager en secondant, dat zag haalde hij ook een pistool te voorschijn en schoot de Zigeuner in zijn hals. De rechter veroordeelde alle drie verdach-

¹³⁴ Geciteerd naar Corstens, ‘Tweegevecht’, p. 33.

¹³⁵ Aldaar.

ten onder andere wegens deelname aan een tweegevecht (art. 154 Wetboek van Strafrecht) c.q. aanzetten tot het aannemen van een uitdaging tot een tweegevecht (art. 152).¹³⁶

Het Ontwerp-Wetboek van Strafrecht uit 1847 definieert tweegevecht als ‘een, na voorafgegane uitdaging, geregeld en met eenig schiet- of scherp geweer gehouden gevecht tussen twee personen, in tegenwoordigheid van getuigen’.¹³⁷ Volgens het Wetboek van Strafrecht uit 1881 is elk vooraf geregeld gevecht in aanwezigheid van getuigen een tweegevecht. Het gebruik van wapens wordt daar niet onder de noodzakelijke voorwaarden genoemd, wat impliceert dat ook een vuistgevecht een tweegevecht in de zin der wet kan zijn. Een vuistgevecht valt echter niet te rijmen met de traditionele opvattingen over het ereduel.¹³⁸ Op de vuist gaan gold voor een man van eer als vulgair: *jeu de main*, *jeu de villain*. Een negentiende-eeuwse officier zou zijn neus hebben opgetrokken voor het vuistgevecht in Best. Om nog maar te zwijgen van de verraderlijke pistolentrekkerij.

De Brabantse casus heeft de artikelen over het tweegevecht niet voor de ondergang kunnen behoeden. In februari 2005 is de Tweede Kamer met algemene stemmen en zonder voorafgaande discussie akkoord gegaan met het voorstel ze uit het Wetboek van Strafrecht te schrappen. Op 19 december 2005, kort voor het ter perse gaan van dit artikel, volgde het fiat van de Eerste Kamer.

In zijn memorie van toelichting op het wetswijzigingsvoorstel merkte minister Donner op dat het Wetboek van Strafrecht niet mag verworden tot een rareitencabinet maar een ‘redelijk getrouwe weergave [dient] te zijn van gedragingen die in de Nederlandse samenleving strafwaardig worden geacht’.¹³⁹ De artikelen over het tweegevecht, die in de afgelopen eeuw hoogst zelden waren toegepast, voldeden niet aan dat criterium. Het vonnis van de rechtbank Den Bosch inzake de duellisten te Best was niet meer dan een curiosum, aldus nog steeds Donner. De minister wees ook op de verkeerde indruk die het Wetboek van Strafrecht wekt door op mishandeling en levensberoving als gevolg van een tweegevecht betrekkelijk lage straffen te stellen. Daardoor ontstaat immers de onjuiste suggestie dat de wetgever minder zwaar tilt aan geweldsdelicten die tijdens een tweegevecht worden begaan.¹⁴⁰

Donner voerde nog een ander argument tegen de aparte strafbaarstelling van het tweegevecht aan: wij leven ‘in een tijd waarin wij ons nauwelijks nog een actuele voorstelling van het tweegevecht kunnen maken’.¹⁴¹ Heeft de minister daarmee willen zeggen dat er tegenwoordig geen zinnig mens meer is te vinden die bereid zou zijn te duelleren? Zo ja, dan deed hij een aanvechtbare uitspraak. In januari 1995 plaatste NRC Handelsblad een brief van

136 Algemeen Dagblad 21-12-2000; Het Parool 7-12-2000. De vonnissen zijn gepubliceerd op www.rechtspraak.nl, LJN-nummers AA9084, AA9085, AA9086 (30-3-2005).

137 Ontwerp-Wetboek van Strafrecht 1847, boek II, titel XII, art. 1.

138 Vgl. het lemma ‘duel’ in *The catholic encyclopedia* (New York 1907-1912), internetversie (www.newadvent.org/cathen/05184b.htm): ‘(...) a contest with weapons is essential to the conception of a duel’ (19-1-2005). Volgens de Nederlandse strafrechtgeleerde I. Cassutto kan een vuistgevecht niet als een duel worden aangemerkt (Cassutto, *Het strafrecht*, dl. 2, p. 135). Stokvis bestrijdt dit (Stokvis, ‘Tweegevecht’, p. 130-133).

139 Memorie van Toelichting op het wetsvoorstel tot wijziging van het Wetboek van Strafrecht en de Wegenverkeerswet 1994, in verband met de herijking van een aantal wettelijke strafmaxima. Tweede Kamer, vergaderjaar 2001-2002, nr. 28484, nr. 3, p. 4.

140 Aldaar, p. 17-18.

141 Aldaar, p. 17.

dr. D.E. Mendes de Leon, die er openlijk voor uitkwam dat hij een hem aangedane belediging maar wat graag had willen wreken door een duel. Het object van zijn woede was de toenmalige minister van Ontwikkelingssamenwerking Jan Pronk. Deze had het opgenomen voor de tot Indonesiër genaturaliseerde Poncke Princen, die tijdens de politionele acties naar de vijand was overgelopen. Eind 1994 verleende de Nederlandse regering aan Princen een inreisvisum voor een familiebezoek. Toen dat bekend werd ontstond er grote deining onder de Indië-veteranen. Pronk verdedigde niet alleen de visumverlening maar prees Princen ook vanwege zijn verdiensten als mensenrechtenactivist. Mendes de Leon voelde zich daardoor tot in het diepste van zijn ziel gekwetst. Zijn broer Pablo had zich op zeventienjarige leeftijd als vrijwilliger bij de marine aangemeld en was in 1946 in Nederlands-Indië gesneuveld.

Mijn broer heeft zijn jonge leven opgeofferd voor een ideaal; een ideaal dat nu onteerd is door één der ministers. Toen de burgemeester van Maastricht op 19 oktober 1946 in zwart jacquet het doodsbericht van mijn broer kwam aankondigen, heeft mijn vader, die behalve arts ook een groot musicus was, zijn viool in de kist gedaan en hem er nooit meer uitgehaald. Hoe gruwelijk zijn jong gestorven zoon gekrenkt is door de kwetsende uitlatingen van de heer Pronk heeft hij gelukkig nooit meer meegemaakt. En mijn moeder is te oud om het te beseffen. Ik had de heer Pronk graag wegens smaad voor de rechtbank gedaagd, maar dat kan helaas niet. *Nog liever had ik hem voor een duel uitgedaagd, maar dat mag helaas niet* [curs. I.M.]. Mijn gram kan ik alleen halen door deze brief.¹⁴²

Is het zo gek om onder dergelijke omstandigheden de mogelijkheid van een duel te overwegen? De brief van Mendes de Leon maakt dat in elk geval voorstelbaar, ook voor 21ste-eeuwers die zijn vervreemd van het premoderne eergevoel en gruwen bij de gedachte hun leven in de waagschaal te stellen voor zo iets schimmigs als het point d'honneur.

TWEE EEUWEN CODIFICATIEGESCHIEDENIS VAN HET STRAFRECHT IN NEDERLAND, MET NADRUK OP BUITENLANDSE INVLOEDEN

In deze bijdrage betreffende de geschiedenis van de codificatie van het strafrecht in Nederland concentreer ik mij op de invloed van de buitenlandse beoefening van het strafrecht op de Nederlandse.¹

Voor 1795

De totstandkoming van de codificatie van het strafrecht en het strafprocesrecht is in Nederland moeizaam verlopen. Dat proces begon na 1795 toen een einde kwam aan de Republiek der zeven verenigde Nederlanden.

De Republiek kenmerkte zich in de achttiende eeuw door een hardnekkig streven om de staatsinrichting, die uit de zestiende eeuw dateerde, in stand te houden. Het evenwicht van die staatsinrichting was wankel. Kern van dat evenwicht was de zelfstandigheid van de gewesten. Die zelfstandigheid maakte dat er voor een codificatie van het recht voor de hele Republiek geen plaats was. Dat zou de macht der delen alleen maar verzwakken. Wel werden in de tweede helft van de achttiende eeuw verordeningen van de gewestelijke overheid opgetekend in zogenaamde Plakkaat- of Charterboeken. Die golden alleen binnen het eigen gewest.² In de praktijk dienden op het gebied van het strafprocesrecht de Ordonnanties op de Stijl, alhoewel zij geen kracht van wet hadden, als toetssteen van een rechtvaardig strafproces. Die ordonnaties had Philips II in 1570 in het kader van zijn centralisatiepolitiek ingevoerd. Aan het materiële strafrecht was hij niet meer toegekomen.³ Er was in de Republiek een fundamentele herziening van de staatsinrichting nodig om tot een gecentraliseerde eenheidsstaat en daarmee tot codificatie van het recht te komen.

1795-1813

Begin 1795 was het zover. De komst van de Franse troepen betekende het einde van het regime van stadhouder Willem V, die naar Engeland vluchtte. Na een zachtzinnige 'fluwelen revolutie' nam de partij der Patriotten de macht over. Zij richtten de Bataafse republiek op,

¹ Bewerking van een inleiding gehouden op de Journées internationales d'Histoire du Droit et des Institutions (20-23 mei 2004, Kortrijk).

² Bijvoorbeeld G.F. thoe Schwartzenberg en Hohenlandsberg (ed), *Groot Placaat en Charterboek van Vriesland*, 6 dln, Leeuwarden 1768-1798.

³ M. van de Vrugt, *De criminele ordonnantiën van 1570*, Zutphen 1978.

die door Frankrijk als een van de eerste *Republicques-soeurs* werd erkend. Maar er was enige jaren later een nieuwe staatsgreep, met steun van de Fransen, nodig om de gecentraliseerde eenheidsstaat definitief de overwinning op het federalisme te doen behalen. De Staatsregeling van 1798 gaf uitdrukkelijk opdracht tot een codificatie van het burgerlijk recht en het strafrecht, en het bijbehorende procesrecht, samengebracht in één wetboek voor de hele republiek.⁴

De regering nam die opdracht zeer serieus. Zoals iedere rechtgeaarde regering wilde zij nationale wetboeken. Een commissie van twaalf personen werd ingesteld. Een vijftal leden zou zich bezighouden met de samenstelling van het wetboek van strafrecht. De leden van de commissie waren oprechte patriotten. Politiek en cultureel waren zij op Frankrijk georiënteerd, maar voor de rechtsgeleerdheid gold dat in veel mindere mate. De Nederlandse juristen hadden altijd vele goede contacten met hun Duitse collega's gehad. In de zestiende en zeventiende eeuw hadden een driehonderd Duitsers hier te lande professoraten bekleed. De leden van de commissie waren bekend met de laatste ontwikkelingen op het gebied van de codificatie in de Duitse gebieden. De werken van de Duitse juristen waren hen bekend. Van de beroemde wetgever Kleinschröd was zelfs een boek in het Nederlands vertaald.⁵ De commissieleden kenden ook de werken van Italiaanse strafrechthervormers als Beccaria⁶ en Filangieri,⁷ vaak uit Franse vertalingen; van de Franse auteurs ontmoeten wij in hun nota's herhaaldelijk Ch. L. de Montesquieu⁸ en van de Engelse schrijvers de beroemde jurist Blackstone.⁹

Door de voltallige commissie werd op basis van een nota van een van de leden, diepgaand beraadslaagd over de inrichting van het wetboek. Artikelen moesten de kern van de zaak raken en liefst uit één volzin bestaan. De commissie koos voor een stellige en beslissende stijl. Hoofdzaken gingen voor bijzaken, algemene voor bijzondere. In zoverre volgde de commissie de Franse stijl van wetgeving. Daarop echter volgden aanvullende grondbeginselen. Generale regelen van uitlegkunde, soms in de vorm van voorbeelden, behoorden daar ook bij. En zo kwam de commissie bij de wijldopige Duitse aanpak terecht. Voor het bijzonder deel, de redactie van de misdrijven, keek men naar Franstalige wetgevingsproducten. Uit aantekeningen van een der leden van de codificatiecommissie

4 Art. 28 Burgerlijke en Staatkundige grondregels, Staatsregeling voor het Bataafse volk 1798.

5 G.A. Kleinschröd, *Leerstellige ontwikkeling der grondbegrippen en grondwaarheden van het lijfstraffelijk regt*; uit het Hoogduitsch vertaald met aantekeningen, uitgegeven door mr. J. J. van Hemert, Amsterdam 1799. Kleinschröd, hoogleraar te Würzburg, schreef het *Entwurf eines peinlichen Gesetzbuch für die Kurpfalzbaierischen Staaten*, München 1802. Von Feuerbach die scherpe kritiek op het ontwerp leverde. maakte het Bayerisches Strafgezetzbuch van 1813.

6 De Italiaanse jurist C.B. de Beccaria (1738-1794) betoonde zich een bestrijder van de doodstraf en de pijnbank, en in het algemeen van de afschrikkingstheorie. Zijn *Dei Delitti e delle pene* verscheen in 1766 in een door de priester André Morellet sterk bewerkte vertaling in het Frans, met een voorwoord van Voltaire. Die uitgave werd in 1768 in het Nederlands vertaald. Zie ook: Cesare Beccaria, *Over misdaden en straffen*, ingeleid, van aantekeningen voorzien en vertaald door J.M. Michels, Antwerpen-Zwolle 1971.

7 Gaetano Filangieri (1752-1788), Napolitaans schrijver en rechtsgeleerde, behoorde tot de school der physiocraten. Zijn bekendste werk is *Scienza della legislazione* (1788-1791).

8 Charles de Secondat, baron de la Brède et de Montesquieu (1689-1755), Frans schrijver en politiek theoreticus.

9 Sir William Blackstone (1723-1780), Engels jurist en hoogleraar te Oxford. Hij schreef *Commentaries on the law of England* (1765-1769).

blijkt dat er is gediscussieerd over de ‘*délits contre la Divinité*’, die ‘*contre le souverain*’, die ‘*contre l’ordre politique*’ en die ‘*contre la justice publique*’. Omdat van de stukken van de commissieleden betrekkelijk weinig is overgebleven, is het mij niet gelukt een verband te leggen met de Franse wetgeving uit die tijd.¹⁰

Opvallend is dat wij in de overgebleven stukken vrijwel geen buitenlandse wetgeving tegenkomen. Schaarse verwijzingen naar het Pruisische Landrecht vormen een uitzondering. Men wilde kennelijk de eigen boontjes doppen. Naar mijn indruk is de commissie door het buitenland geïnspireerd, maar heeft zij buitenlandse producten van wetgeving niet gekopieerd.

In 1801 kwam de subcommissie met een eerste ontwerp. Het werd door de gehele commissie besproken en daarna omgewerkt tot het ontwerp 1804, dat in oktober van dat jaar aan de regering werd aangeboden. Het was een ontwerp geworden naar Duitse trant, breedvoerig en met talrijke leerstellige uitwijdingen. Het wetboek telde 960 artikelen. Het is juist dat aspect dat het wetsontwerp noodlottig zou worden.¹¹

De regering bood het ontwerp voor advies aan het Nationaal Gerechtshof aan. President van dat gerechtshof was J. E. Reuvens, die korte tijd deel had uitgemaakt van de criminele subcommissie, maar die functie moeten opgeven toen hij in 1799 tot minister van Justitie was benoemd.¹² Wie dacht dat hij het werk van de commissie zou steunen kwam bedrogen uit. In 1806 kwam het Nationaal Gerechtshof met zijn advies. Nederland was toen geen republiek meer, maar een koninkrijk. Koning was Lodewijk Napoleon geworden,¹³ een broer van de Franse keizer. Het advies van het hof was negatief. Van velerlei redenen was er één doorslaggevend. Het wetboek was te uitgebreid, te wijdlopig. Het was meer een leerboek dat een wetboek.

Het oordeel van het Hof was begrijpelijk. Langzamerhand was meer waardering ontstaan voor de kordate, praktische Franse stijl van wetgeving. Die stijl heeft in de negentiende eeuw meer internationaal erkenning gekregen. De wet diende alleen maar duidelijke regels te bevatten. De rol van de rechter was bescheiden. De rechter sprak slechts de woorden van de wet. Voor de wetenschap was eveneens een bescheiden plaats ingeruimd. Met man en macht werd door de regering geprobeerd het ontwerp voor een lijfstraffelijk wetboek in deze zin te veranderen, maar tevergeefs. Dat bleek een te zware taak. Om een eind aan de discussie te maken benoemde de koning een kleine commissie. Tot de leden behoorden Elout¹⁴ die een belangrijke bijdrage had geleverd aan het ontwerp van een lijf-

10 Een van de leden van de commissie was de Friese rechtsgeleerde Petrus Wierdsma (1729-1811). Bescheiden die betrekking hebben op het werk van de commissie, waaronder *Verbalen der handelingen van de commissie benoemd tot het vervaardigen van een burgerlijk en lijfstraffelijk wetboek*, bevinden zich, onder nummer F. 182, in het archief van de gemeente Leeuwarden (Historisch Centrum Leeuwarden). Voorts zijn relevant de nrs. C 1270 (catalogus bibliotheek), F 183 (memoriën van de criminele commissie over de opneming van punten in het civiele wetboek) en F 184 (ontwerp van een lijfstraffelijk wetboek).

11 O. Moorman van Kappen e.a. (red.), *De ontwerpen lijfstraffelijk wetboek 1801 en 1804*, 2 dln, Zutphen 1982.

12 J.E. Reuvens (1763-1816) Zie voor zijn levensbeschrijving C.Chr. Kok, *In dienst van het recht. Uit de geschiedenis van het Gerechtshof 's-Gravenhage en de daaraan voorafgegane hoven (1428-heden)* (Hilversum 2005), p. 77-86.

13 Lodewijk Napoleon Bonaparte (1778-1846), van 1806 tot 1810 koning van het Koninkrijk Holland.

14 C.T. Elout (1767-1861), Nederlands staatsman. Hij bekleedde belangrijke functies onder de Bataafse Republiek, het Koninkrijk Holland en het Koninkrijk der Nederlanden. In 1813 en 1815 was hij lid van de commissie die een Grondwet ontwierp.

straffelijk wetboek van 1804 en Reuvens, de voornaamste criticus van dat ontwerp.¹⁵ Reuvens heeft het wetboek in de door hem voorgestane bondige Franse stijl herschreven. Het aantal wetsartikelen werd teruggebracht van 960 tot 394. Na bewogen debatten in de Raad van State, waaraan de koning daadwerkelijk deelnam, werd het Crimineel wetboek op 31 december 1808 afgekondigd. Een Duitse bonbon in Franse verpakking, bleek als nationaal product uitstekend te voldoen. Dat was mede te danken aan het harde en folkloristische strafstelsel ervan, dat aan de vaderlandse behoeften geheel voldeed.

Dat alles neemt niet weg dat de voorkeur bleef uitgaan naar de Duitse rechtswetenschap. Ook uit Duitsland was afkomstig het denkbeeld om het nieuwe wetboek aan de jeugd ten voorbeeld te stellen door middel van een stichtelijk boekje.¹⁶ En J. M. Kemper¹⁷ hoogleraar te Leiden, gaf in zijn commentaar op het Crimineel wetboek de voorkeur aan het Pruisische wetboek van 1794 en aan het Oostenrijkse van 1804 boven de Franse wetboeken van 1791 en 1795,¹⁸ al kondigde hij tevens reeds de triomf van de Code pénal aan, waarvan een voorontwerp succes gunstig was ontvangen in Zwitserland, met name in het kanton Bern, en in een aantal kleinere Duitse staten.

Die nationale glorie duurde slechts kort. Op 1 februari 1809 ingevoerd, werd het Crimineel wetboek op 1 maart 1811 vervangen door Franse Code pénal. Nederland was inmiddels ingelijfd bij het Franse keizerrijk. De Franse keizer had al eerder tegen zijn broer, koning van 'Holland', gezegd dat een volk van nauwelijks twee miljoen zielen 'ne peut avoir une législation à part. Les Romains donnaient leurs lois à leurs alliés, pourquoi la France ne peut-elle pas adopter les siennes en Hollande.' En dat gebeurde nu.

1813-1870

Eind 1813 werd Nederland van de Fransen bevrijd. De Franse instellingen en wetgeving werden voorlopig gehandhaafd. Enige aanstoot gevende instellingen, zoals de jury, werden opgeheven. Door middel van het zogenaamde 'gesel- en worgbesluit' werden het ophangen, het wurgen en het geselen opnieuw ingevoerd. Ook de guillotine werd afgeschaft. Wel werd aanstonds aanstalten gemaakt om die op korte termijn door producten van eigen bodem te vervangen. Voor het strafrecht werd teruggegrepen op onze nationale trots, het Crimineel wetboek. Een gedrukt exemplaar daarvan werd door de procureur-generaal bij het Hoogerechtshof der Verenigde Nederlanden, A.W. Philipse,¹⁹ die met J.M. Kemper een nieuwe cri-

15 De commissie bestond uit Elout, Reuvens en P. van Musschenbroek (1764-1823).. De jurist Van Musschenbroek maakte toen deel uit van het gemeentebestuur van Utrecht.

16 O. Moorman van Kappen, 'Van Swinderens "Schulbuch der Strafgesetze unseres Vaterlandes" (1810). Zum Strafrechtsunterricht auf den Hollandischen Volksschulen zur Zeit der Spätaufklärung', in: *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, I. Philologisch-Historischen Klasse*, 1997, Göttingen 1997.

17 Joan Melchior Kemper (1776-1824), advocaat, hoogleraar en politicus, schreef een ontwerp voor een Burgerlijk Wetboek.

18 W.P.J. Pompe, *De geschiedenis der Nederlandse strafrechtswetenschap sinds de codificatie-beweging* (Amsterdam 1956), p. 244.

19 A.W. Philipse (1766-1845) was van 1813 tot 1838 Procureur-Generaal bij het Hoog Gerechtshof te Den Haag. Daarna was hij tot zijn overlijden president van de Hoge Raad.

minele subcommissie vormde, met de pen omgewerkt tot het ontwerp 1815.²⁰

De vooruitzichten waren gunstig. De Nederlanders zouden zich nog decennia kunnen warmen aan hun 'nationale' wetboek. 'Es war so schön gewesen, es hat nicht sollen sein',²¹ want in 1815 werden de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden na eeuwen herenigd om een bolwerk te vormen tegen Frankrijk. Een van de eerste overheidsmaatregelen na die vereniging was de instelling van drie commissies van juristen uit de zuidelijke gewesten om de ontwerpen voor een wetboek op de rechterlijke organisatie, het strafrecht en het handelsrecht te beoordelen. Dat zou problemen geven. Aan het eind van de achttiende eeuw waren de Zuidelijke Nederlanden door Frankrijk veroverd en in 1795 bij Frankrijk ingelijfd. Die bezetting had aan de bewoners van die gewesten aanvankelijk veel slechts, maar later veel goeds gebracht. Industrie, landbouw en handel waren tot bloei gekomen. Ook waren de Belgen betrokken geraakt bij de Franse codificatie. Zij waren aan het Franse systeem gewend geraakt, hadden er van geprofiteerd en wilden het behouden. De commissie voor de strafwetgeving had veel kritiek. Die betrof in hoofdzaak het onmenselijk karakter van het strafstelsel.

In 1827 legde de regering een nieuw ontwerp aan de Tweede Kamer voor, vergezeld van 34 vraagpunten. Het was een mengsel geworden van de Franse Code pénal en het Crimineel wetboek. De kritiek, die in hoofdzaak van de Belgische afgevaardigden kwam, richtte zich weer op de harde straffen (in het bijzonder de doodstraf), de gebrekkige redactie van het ontwerp, taalkundige problemen, het ontbreken van een systematische indeling van de straffen, en de vage delictomschrijvingen. Het ontwerp legde de nadruk op schavot- en lijfstraffen. Er was vrijwel geen ruimte voor de vrijheidsstraf. Hij was juist die straf die toen in de mode kwam. Aan nieuwe Duitse wetgeving was geen aandacht geschonken.

Aanvankelijk gaf de regering geen krimp. De kritiek op de voorwaardelijke doodstraf: het zwaaien met het zwaard boven het hoofd, pareerde zij met een even uitvoerig als vaag verhaal. Zelfvoldaan merkte de regering op dat de tegenstanders, zo zij deze redenatie eerder hadden vernomen, tot voorstanders van die straf zouden zijn geworden.

Bij de binnenlandse kritiek voegde zich die uit het buitenland. De gezaghebbende Heidelbergse hoogleraar Mittermaier (1787-1867),²² die dankzij zijn uitvoerige correspondentie met Nederlandse geleerden uitstekend op de hoogte was van de laatste ontwikkelingen op het gebied van de codificatie van het strafrecht in het Koninkrijk der Nederlanden, sabelde het wetsontwerp neer. Hij hekelde het ouderwetse strafstelsel, de hoge, voor de kleine man onbetaalbare, geldboetes, en de vrijheid die de rechter had bij de strafoplegging. Het ontwerp stond ver ten achter bij de nieuwe Duitse wetgeving.²³

20 G.A. van Hamel, *Inleiding tot de studie van het Nederlandse strafrecht* (4e druk, Amsterdam 1927), p. 78.

21 G.W. van Vierrsen Trip, *De Gelaarsde Kat, vertelling van een merkwaardige strafzaak* (Maarsen 1977), p. 97.

22 M. Wiczorrek, 'De brieven aan C.J.A. Mittermaier: een onbekende bron voor de Belgische en Nederlandse rechtsgeschiedenis van de negentiende eeuw', in: *Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden* 3,2 (2001), p. 318-321. Van de 12.000 brieven aan Mittermaier zijn er 800 afkomstig uit België en Nederland. Het ligt voor de hand dat de brieven van Haus en Nypels aan Mittermaier een rijke bron van gegevens zijn over het totstandkomen van de Code pénal Belge, die door hen werd ontworpen.

23 'Aanmerkingen op het Ontwerp van een Wetboek op het Strafrecht voor het Koninkrijk der Nederlanden, door Dr. C.J.A. Mittermaier, hoogleraar te Heidelberg', in: *Bijdragen tot rechtsgeschiedenis en wetgeving, verzameld en uitgegeven door mr. C.A. den Tex en mr. J. van Hall, derde deel voor den jare 1828* (Amsterdam 1828), p. 574-592.

In 1828 was de tegenstand zo groot geworden dat de regering besloot het ontwerp in te trekken, ook om de invoering van de andere wetboeken niet in gevaar te laten komen.

In 1830 gingen België en Nederland uiteen. In België bleven de Franse Code pénal en de Code d'instruction criminelle van kracht. Na een mislukte poging in 1834 moest België tot 1867 op de Code pénal Belge wachten. Een van de samenstellers van dat wetboek was Haus, van Duitse afkomst en hoogleraar te Gent.²⁴

In Nederland was in 1838 de Code d'instruction criminelle vervangen door een nationaal Wetboek van strafvordering, dat geheel op Franse leest was geschoeid. Een van de gevolgen was dat de invloed van de Franse doctrine en rechtspraak bleef. Wel nam die langzaam af. Dat wetboek zou tot 1926 blijven gelden. Het werd toen vervangen door een nieuw wetboek. Duitse en Engelse invloeden zijn daarin naast Franse kenbaar. Dat wetboek geldt nog steeds. Na de Tweede Wereldoorlog zouden ook Anglo-Amerikaanse opvattingen en de rechtspraak van het Europese hof voor de rechten van de mens de werking van dat wetboek beïnvloeden.

Keren wij terug tot de Code pénal. Een Nederlands ontwerp van het algemeen deel van een wetboek van strafrecht, dat in 1840 door de volksvertegenwoordiging tot wet werd verheven maar nooit werd ingevoerd, kon in de ogen van Mittermaier enige genade vinden, op het peil van de nieuwe Duitse strafwetgeving stond het niet. De kritiek richtte zich op het ouderwetse strafstelsel. Andere wetsontwerpen volgden tussen 1840 en 1870, maar zonder succes. De regering liet zich bij het opstellen van die projecten niet alleen door de Code pénal, maar ook door verschillende Duitse codificaties inspireren.²⁵

Achteraf zijn de oorzaken van deze mislukte pogingen wel duidelijk. In de landelijke politiek waren de verschillen van mening over een aantal essentiële vragen te groot. Die moesten worden opgelost wilde een nieuwe poging succes kunnen hebben. Drie problemen vroegen de aandacht: het afschaffen van de lijf- en schavotstraffen, het gevangenisstelsel en de afschaffing van de doodstraf.

Het kostte enige decennia voordat lijf- en schavotstraffen in 1854 definitief werden afgeschaft. De weg was toen vrij voor de vrijheidsstraf.

Uit de gevangenisstelsels die in de Verenigde Staten van Noord-Amerika waren ontwikkeld koos het parlement eerst voor het, minst kostbare, Auburnse stelsel ('s nachts zaten de gevangenen op cel, overdag werkten zij zwiingend in gemeenschap). Enige jaren later koos het voor het Pennsylvanische systeem van eenzame opsluiting. Dat stelsel was in Europa algemeen geaccepteerd. De eerste cellulaire gevangenis werd in 1850 in Amsterdam geopend. In België was dat reeds in 1835 gebeurd.

De afschaffing van de doodstraf liet nog op zich wachten.²⁶ Dit onderwerp bracht in Ne-

²⁴ A.G. Bosch, 'J.J. Haus en het wetboek van strafrecht', in: *Rechtskundig Weekblad* dl. XXVI (1963), kol. 849 e.v.

²⁵ C.J.A. Mittermaier, 'Der Entwurf eines Strafgesetzbuches für das Königreich der Niederlande', in: *Archiv des Criminalrechts* (1840, eerste stuk), p. 1-24. Het artikel is besproken in *Nederlandsche jaarboeken voor rechtsgeleerdheid en wetgeving* 2 (1840), p. 283-287.

²⁶ S. van Ruller, *Genade voor recht. Gratieverlening aan ter dood veroordeelden in Nederland. 1806-1870* (diss. VU, Amsterdam 1987), p. 36 en p. 275 noot 141.

derland maar ook internationaal de gemoederen heftig in beweging.²⁷ Aan het eind van de jaren zestig van de negentiende eeuw was de doodstraf in een groot aantal, vaak kleinere staten afgeschaft.²⁸ In andere landen was het onderwerp nog volop in discussie.²⁹ Nederland wilde bij dit beschavingsoffensief niet achterblijven. Na jaren van parlementaire discussie, die zoals wij zagen al in 1827 was begonnen, werd de doodstraf in 1870 afgeschaft. De Tweede Kamer mocht op rechtskundig terrein wel deskundig worden genoemd, want ruim 2/3 van de leden van de kamer bestond uit meesters in de rechten. Het gevolg was een discussie op hoog niveau maar bijkans zonder einde.³⁰ En dat terwijl de toepassing van de doodstraf na een lang, geleidelijk proces, reeds sterk was beperkt. Ook daarmee volgde Nederland een algemene tendens. In België bleef de doodstraf in de nieuwe Code pénal Belge behouden.

Zolang als de Code pénal van kracht bleef en het Wetboek van strafvordering een kopie van de Code d'instruction criminelle was, bleven de Franse jurisprudentie en de Franse dogmatiek hun kracht behouden. Dat toont ons in de jaren zestig van de negentiende eeuw A.J. van Deirse, raadsheer in het Provinciaal gerechtshof van Zeeland, die in zijn handboek, het enige in die tijd in de Nederlandse taal, eerst de Franse, dan de Duitse en tenslotte de sporadische Nederlandse literatuur vermeldt. Van de Franse schrijvers hebben Rossi³¹ en Chauveau en Hélie, van de Duitse Feuerbach,³² Mittermaier en de uit Duitsland afkomstige Gentse hoogleraar Haus invloed op hem gehad.³³ A. de Pinto,³⁴ advocaat te 's-Gravenhage en hoofdredacteur van het *Weekblad van het regt*, waarschuwde zijn lezers tegen de overdreven invloed van de Franse rechtspraak.³⁵

1870-1886

In 1870 installeerde de regering een Staatscommissie om een nieuw Wetboek van strafrecht voor Nederland op te stellen. Blijkens de bewaarde vergaderstukken heeft de Commissie zich internationaal breed georiënteerd. Met name de voorzitter beschikte over een

27 Zie ook: C.J.A. Mittermaier, *Die Todesstrafe nach dem Ergebnis der wissenschaftlichen Forschung, der Fortschritte der Gesetzgebung und der Erfahrungen*, (Heidelberg 1862).

28 Toscane, San Marino, Oldenburg, Anhalt, Bremen, Saksen, Zürich, Neuchatel, de Donauvorstendommen, Portugal, en in Amerika: Michigan, Wisconsin, Rhode-Island en Nieuw-Grenada.

29 België, Weimar, Baden, Zweden, Wurtemberg en Engeland.

30 P. Gerbenzon en N.E. Algra, *Voortgangh des Rechtes* (6e druk, Alphen aan den Rijn 1987), p. 243.

31 Pellegrino Rossi (1787- 1848). Deze rechtsgeleerde van Italiaanse afkomst was onder andere hoogleraar aan het Collège de France. In 1829 verscheen zijn *Traité de droit pénal*.

32 P.J.A. Feuerbach (1775 -1833) zette zich als hoogleraar en lid van de rechterlijke macht in Beieren in voor de bescherming van de burger tegen de overheid. Straf kan alleen maar worden opgelegd op grond van een wettelijke regeling.

33 A.J. van Deirse (1808-1867) werd in 1834 substituut-officier van justitie te Goes en in 1846 raadsheer in het provinciaal gerechtshof van Zeeland. Hij is de auteur van *De Algemeene beginselen van strafregt ontwikkeld en in verband beschouwd met de algemeene bepalingen der Nederlandsche Strafwetgeving* (Middelburg 1860).

34 A. de Pinto (1811-1878) was betrokken bij de oprichting van twee belangrijke juridische periodieken, het ook nu nog bestaande tijdschrift *Themis* en het *Weekblad van het regt*. Zijn broer A.A. de Pinto (1828-1907) was raadadviseur aan het Ministerie van Justitie. Als lid, tevens secretaris, verrichtte hij zeer belangrijk werk in de Staatscommissie die het Wetboek van Strafrecht ontwierp.

35 W.P.J. Pompe, *Geschiedenis der Nederlandse strafrechtswetenschap sinds de codificatiebeweging* (Amsterdam 1956), p. 286.

royaal gesorteerde internationale juridische bibliotheek. Het groot aantal sterk uiteenlopende codificaties dat de Commissie heeft geraadpleegd, heeft haar in staat gesteld systemen en bepalingen tegen elkaar af te wegen. Op basis daarvan construeerde zij haar eigen systematiek. Hierdoor heeft het wetboek meer een eigen gezicht gekregen, dan wanneer de Commissie zich in haar oriëntatie had beperkt of meer expliciet tegen het Franse of Duitse rechtsstelsel zou hebben aangeleund.³⁶ Dat neemt niet weg dat er een voorkeur bestond voor de moderne Duitse ontwikkelingen op het gebied van de wetgeving en speciaal voor het juist gereed gekomen Strafwetboek voor de Noord-Duitse Bond. De indeling van het eerste boek (over de algemene beginselen van het Wetboek) was overigens ontleend aan een Italiaans ontwerp uit 1870. Voor het leerstuk van de deelneming liet de commissie zich inspireren door de Code pénal Belge. Het leerstuk van de overmacht sloot aan bij de Franse Code pénal.³⁷ Bij het omschrijven van strafbare feiten sloot de Commissie aan bij de Code pénal en bij het Ontwerp voor een wetboek van strafrecht uit 1847. Ten aanzien van het strafstelsel volgde de commissie de mode. De voornaamste sanctie was de vrijheidsstraf, die voor iedereen gelijk was. Voor de geldboete was slechts een zeer bescheiden plaats ingeruimd.

Maar wat er van de buitenlandse voorbeelden ook zij, die waren ter oriëntatie en inspiratie. De Commissie en later ook de wetgever hebben er steeds naar gestreefd om nationale wetgeving te vervaardigen, dat wil zeggen gericht op de omstandigheden hier te lande. Zo kwam een laatklassiek wetboek tot stand. Het wetsontwerp zag in 1875 het licht, maar het zou nog tot 1886 duren voordat het wetboek werd ingevoerd. De Code pénal was toen hier te lande 75 jaar van kracht geweest.

Na 1886

Doordat het strafwetboek voor het Duitse rijk geheel ontleend was aan het wetboek voor de Noord Duitse Bond, dat weer aan de wieg van het Nederlandse wetboek had gestaan, is het te begrijpen dat de Duitse doctrine hier te lande veel invloed heeft gehad.³⁸ Dat geldt zeker voor de periode tot de Tweede Wereldoorlog. Tegen overdreven invloed van de Duitse strafrechtswetenschap werd gewaarschuwd vanwege 'de verwaarlozing van de kunst om klaar en helder het gedachte mede te delen'.³⁹

³⁶ A.G. Bosch, *Het ontstaan van het wetboek van strafrecht* (diss. RUL, Zwolle 1965), p. 30.

³⁷ H.H. Jescheck, 'Das niederländische Strafgesetzbuch im internationalen Zusammenhang', in: *Naar eer en geweten. Liber amicorum J. Rummelink* (Arnhem 1987), p. 220.

³⁸ Duitse commentatoren wisten de Duitse invloed bij het totstandkomen van het wetboek met onverholven genoeg te vermelden. Zie: 'Oordeel in Duitschland en in Frankrijk over het ontwerp-strafregt-75', in: *Themis, rechtskundig tijdschrift*, 38 (1877), p. 302-313. Zo roemt H. Harburger het ontwerp als 'ein leuchtendes Beispiel Germanischen Fleisses und Germanischen Grundlichkeit'. Van Franse zijde werd meer bescheiden gereageerd. P. Dareste, advocaat bij het hof van appel, merkte in een lezing voor de Société de législation comparée op: Il est intéressant de savoir que le résultat de leurs études a été de rejeter absolument le système et le plan français, pour construire une autre législation sur de nouvelles bases. [...] Elle [de Staatscommissie] a voulu faire et elle a fait une oeuvre originale.

³⁹ M.S. Pols, 'De invoering van het nieuwe strafwetboek en hare betekenis voor de strafrechtswetenschap in Nederland', in: *Tijd-*

Het nieuwe wetboek heeft met het *Tijdschrift voor Strafrecht*, opgericht in 1886, de kwijnende beoefening van de Nederlandse strafrechtswetenschap een enorme impuls gegeven. Beide, het wetboek en het *Tijdschrift* bestaan nu nog. Dat neemt niet weg dat buitenlandse invloeden, met name uit Duitsland, bleven. In 1929 werd opnieuw gewaarschuwd, nu door de Utrechtse hoogleraar Pompe,⁴⁰ tegen de overmatige invloed van de Duitse, sterk op de theorie gerichte strafrechtswetenschap op de Nederlandse. 'Hoeveel diensten ook de duitsche wetenschap aan de nederlandsche kan bewijzen, onze nationale strafrechtswetenschap kan haar taak slechts goed vervullen als ze haar zelfstandigheid geheel weet te handhaven.'⁴¹

Wij kunnen constateren dat na de invoering van het Wetboek van Strafrecht de internationale ontwikkelingen op de voet zijn gevolgd. De Union internationale de droit pénal, in 1888 opgericht, heeft een grote invloed op de humanisering van het strafrecht gehad. Deze beweging stelde zich als Nieuwe Richting ten doel verschillende wetenschappen als de sociologie, de psychologie en de psychiatrie op het strafrecht te betrekken. De oprichters van deze Union waren de Duitser Von Liszt,⁴² de Belg Prins⁴³ en de Nederlander Van Hamel.⁴⁴ Zij waren alle drie bij uitstek deskundig in het strafrecht en de criminologie en genoten een uitstekende internationale reputatie.

Opmerkelijk is dat de belangrijke veranderingen in het strafrecht van België, zoals de invoering van de voorwaardelijke veroordeling in 1888, hier te lande geen weerklank vonden.⁴⁵

Langzaam maar zeker verschoof het zwaartepunt van de vrijheidsstraf naar de vermogenssanctie. De voorwaardelijk veroordeling tot vrijheidsstraf werd in 1915 uit Frankrijk en België overgenomen, maar de regering voegde daar aan toe de aan het Engelse recht ontleende mogelijkheid van bijzondere voorwaarden.

Aangezien het verbeterend effect van de eenzame opsluiting en van de vrijheidsstraf in het algemeen schromelijk bleek te zijn overschat, voerde de regering na de Tweede Wereldoorlog een gevangenisstelsel in waarbij de nadruk op de detentie in gemeenschap lag. Om de onvoorwaardelijke vrijheidsstraf nog verder terug te drukken voerde de regering

schrijft voor strafrecht 1 (1886), p. 5-18. Tegen die Duitse invloed trok sterk van leer de Leidse hoogleraar H. van der Hoeven in zijn artikel 'Over het gebruik van Duitse werken bij de uitlegging van het Nederlandsche Wetboek van Strafrecht', in: *Rechtsgeleerd Magazijn, tijdschrift voor binnen- en buitenlandsche rechtsstudie* 5 (1886), p. 1-39.

⁴⁰ W.P.J. Pompe (1893-1968), hoogleraar in het strafrecht, het strafprocesrecht en de criminologie te Nijmegen en vervolgens te Utrecht. Pompe beijverde zich de Sociale en menswetenschappen in het strafrecht te integreren. In het kader van dit artikel is van belang zijn *Geschiedenis van de Nederlandse strafrechtswetenschap sinds de codificatiebeweging*, Amsterdam 1956.

⁴¹ W.P.J. Pompe, 'Over den invloed der duitsche strafrechtswetenschap op de nederlandsche', in: *Tijdschrift voor strafrecht* 39 (1929), p. 64.

⁴² F. von Liszt (1851-1919) was hoogleraar en politicus. Liszt zag de criminele politiek als een onderdeel van de sociale politiek.

⁴³ A. Prins (1845-1919), Belgisch rechtsgeleerde. In 1884 werd hij inspecteur-generaal van het gevangeniswezen.

⁴⁴ G.A. van Hamel (1842-1917) was van 1880 tot 1910 hoogleraar in het strafrecht en het strafprocesrecht aan de gemeenteuniversiteit van Amsterdam. In 1896 was hij medeoprichter van Pro Juventute, een vereniging voor kinderbescherming.

⁴⁵ Zo trok M.S. Pols, een van de leden van de Staatscommissie van 1870 en hoogleraar te Utrecht op een internationaal penitentiair congres te Sint Petersburg, waar hij Nederland officieel vertegenwoordigde, te velde tegen de voorwaardelijke veroordeling. Hij merkte op ' [...] qu'avec la condamnation conditionelle, on n'aurait plus que l'ombre d'un magistrat, appliquant l'ombre d'une peine à l'ombre d'un délinquant'. (S. Christaensen, *Tussen klassieke en moderne criminele politiek. Leven en beleid van Jules Lejeune* (Leuven 2004), p. 326.)

aan het eind van de jaren zeventig van de vorige eeuw naar Engels voorbeeld de *community service order* (dienstverlening) in. Die dienstverlening werd een groot succes en ontwikkelde zich tenslotte tot een hoofdstraf, de taakstraf.

Gedurende de Tweede Wereldoorlog heeft de Duitse bezetter in Duitsland gangbare theorieën in het strafrecht ingevoerd, zoals de mogelijkheid tot analogische wetsuitleg.⁴⁶ Na de oorlog werd dat teruggedraaid. Wat bleef was de speciale rechter voor economische strafzaken, maar die was er waarschijnlijk ook zonder bezetter wel gekomen.

Na de Tweede Wereldoorlog behield de Duitse strafrechtswetenschap haar invloed⁴⁷ tot in de jaren zestig, waarna die invloed geleidelijk afnam. De Nederlandse wetgever ging zich breder oriënteren en incorporeerde wat hij van zijn gading vond. In de tweede helft van de twintigste eeuw ondergingen het strafrecht en in het bijzonder het strafprocesrecht Anglo-Amerikaanse invloeden. Van steeds groter belang werden het Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden en de rechtspraak van het bij dat verdrag ingestelde Hof. Vooral met de maatstaven die dat Hof op het gebied van de strafvordering aanlegt heeft Nederland het regelmatig moeilijk. Het Verenigd Europa ontwikkelt zich tot een machtsfactor waarmee een nationale regering duchtig rekening moet houden.⁴⁸

Die moraal van dit verhaal is dat de Nederlandse wetgever zich altijd internationaal heeft georiënteerd. Maar hij heeft altijd wat hij overnam geïntegreerd in een nationale wetgeving en aangepast aan de nationale omstandigheden.

⁴⁶ Verord. no. 62/1943: 'Valt een feit niet onder de tekst doch wel onder de grondgedachte van een wettelijke strafbepaling, zo is de strafbepaling toepasselijk, indien het feit naar gezond rechtsgevoel strafwaardig is.' Zie ook: L.C. van Asch van Wijck, 'De Nederlandse rechtspraak in bezettingstijd', in: *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd*, deel I (Arnhem-Amsterdam z.j.), p. 475-516.

⁴⁷ W.P.J. Pompe, *Handboek van het Nederlandse strafrecht* (5e dr., Zwolle 1959), p. 25.

⁴⁸ A.G. Bosch, *De ontwikkeling van het strafrecht in Nederland van 1795 tot heden* (4e dr., Nijmegen 2005), p. 40.

HET ONTWERP VAN WET TOT REGELING VAN HET AUTEURSRECHT OP WERKEN VAN BEELDENE KUNST (1884)

MEER DAN KUNSTENAARS ALLEEN...

Het wetsontwerp dat in deze bijdrage centraal staat is in 1884 door de regering aan de Tweede Kamer aangeboden. Het is als een *lex specialis* te beschouwen ten opzichte van de *lex generalis*, de Auteurswet van 1881. De Auteurswet van 1881 bood auteursrechtelijke bescherming voor geschriften, maar kunstwerken werden expliciet uitgesloten van auteursrechtelijke bescherming. De regering was van mening dat kunstwerken in een afzonderlijke regeling thuishoorden. In dit artikel komt in de eerste plaats het wetsontwerp van 1884 aan de orde, maar daarnaast ook de gebeurtenissen die een belangrijke rol hebben gespeeld bij de indiening, zoals het in 1879 ingediende adres van de Haagse kunstschilder Jozef Israëls, het in 1878 gehouden Congrès International de la propriété artistique te Parijs en de vergadering van de Nederlandse Juristenvereniging in 1877.

Inleiding

Tegenwoordig is de vraag of schilderijen en tekeningen voor auteursrechtelijke bescherming in aanmerking dienen te komen niet langer een onderwerp van discussie. Zowel letterkundige als kunstwerken worden beschermd door de huidige auteurswet van 1912. Dit was lange tijd niet het geval. Toen in 1877 een wetsontwerp over het auteursrecht door de minister van Binnenlandse Zaken Heemskerk werd ingediend bij de Tweede Kamer, kwam er een discussie op gang of ook voortbrengselen van teken-, schilder- en beeldhouwkunst geschikt waren voor auteursrechtelijke bescherming. Het wetsontwerp kende aan auteurs en hun rechtverkrijgenden slechts een uitsluitend recht toe om geschriften, plaat-, en kaart- en muziek- en toneelwerken ‘door den druk gemeen te maken’ en om dramatisch-muzikale werken en toneelwerken ‘in het openbaar uit- of op te voeren’. In dit ontwerp werd voor het eerst met zoveel woorden over een ‘auteursrecht’ gesproken.¹ Uitgesloten waren de voortbrengselen van teken-, schilder- en beeldhouwkunst. De regering was hierover van mening dat een eventueel uitsluitend recht op deze werken thuis zou horen in een afzonderlijke regeling. Bepalingen voor geschriften konden niet gelden voor kunstwerken.² Hierbij verwees de regering naar de situatie in Duitsland waar naast een wet over het

¹ In de wet van 1817 werden kunstwerken slechts op een indirecte manier beschermd. Zodra een prent of gravure was gedrukt, was deze beschermd tegen nadruk. De werken die door de wet van 1817 werden beschermd waren dus de werken die drukbaar waren, zoals houtsneden, houtgravures, kopergravures, etsen, etc. Voor een uitgebreidere beschrijving van de periode voor 1877 verwijs ik naar C.J.F. Schriks [1931; jurist en oud- uitgever], *Het kopijrecht in de 16^e tot de 19^e eeuw* (Zutphen 2004) en de dissertatie van R.M. Verhoogt [1971; jurist en kunsthistoricus], *Kunst in reproductie, De reproductie van kunst in de 19^e eeuw, in het bijzonder van Ary Scheffer, Jozef Israëls en Lourens Alma-Tadema*, Amsterdam 2004 (een handelseditie is in de maak maar op dit moment nog niet beschikbaar).

² Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, zitting 1876-1877, bijlage nr. 202.

auteursrecht voor geschriften een afzonderlijke wet voor het artistiek auteursrecht bestond. De wet 'Das Urheberrecht an Schriftwerken, Abbildungen, musikalischen Compositionen und dramatischen Werke' was in 1870 in werking getreden en zes jaar later was de wet 'Das Urheberrecht an werken der bildende Künste' tot stand gekomen.

Het adres van Jozef Israëls

...zoo des kunstenaars geest vervuld is van de edelste en verhevenste inspiratien, zoo zijn hart geene andere aandrift kent dan die hem tot het schoone en ware opvoert: ook de kunstenaar, niet minder dan ieder ander auteur, in de eerste plaats aan zijn gezin behoort dat meer dan andere op de vruchten van zijnen arbeid, door studie en inspanning verkregen aanspraak heeft.

Deze literaire woorden komen uit het adres dat twintig Haagse kunstschilders³ onder leiding van Jozef Israëls⁴ in 1879 indienden bij de Tweede Kamer. Hiermee reageerden ze op het voornemen om werken van beeldende kunst uit te sluiten van auteursrechtelijke bescherming. De schilders wilden benadrukken dat ze meer dan schilders alleen waren. Ze waren daarnaast verantwoordelijk voor hun gezin en dienden voor brood op de plank te zorgen. Het standpunt van de regering was in hun ogen onbegrijpelijk. Het Duitse auteursrecht op kunstwerken werd op bijna identieke wijze geregeld als het Duitse auteursrecht op geschriften. De situatie in Duitsland gaf juist aan dat kunstwerken en geschriften in één en dezelfde auteurswet konden worden geregeld. De schilders waren van mening dat kunstwerken en geschriften nauw met elkaar waren verbonden en als voorbeeld hiervoor gaven zij de geïllustreerde werken.

Bovendien waarschuwden zij de regering dat indien kunstwerken niet auteursrechtelijk beschermd zouden worden, er een vreemde situatie zou ontstaan. Met de invoering van dit voorstel zou de wet van 1817 vervallen worden verklaard. In deze wet werden onder allerlei beperkende voorwaarden geschriften en kunstwerken beschermd tegen reproductie door middel van de pers. Er werd toen nog niet van auteursrecht gesproken, maar van *kopijregt*. Wat in de wet onder kunstwerken werd verstaan was onduidelijk. Het vervallen verklaren van de wet van 1817 zou betekenen dat de kunstenaar zich op geen enkele wettelijke bepaling meer zou kunnen beroepen om zijn creaties tegen reproductie te beschermen.

³ Degenen die het adres ondertekenden waren D.A.C. Artz, H.W. Mesdag, P. van der Velden, O. Eerelman, J. Vrolijk, B. Höpfe, J.J. van de Sande Bakhuyzen, J. Maris, J.A. Neuhuijs, F.P. ter Meulen, J. van Gorkum jr., J.M. Schmidt Crans, T. Offermans, J.H. Neuhuijs, E. Verveer, F.J. van Rossum du Chattel, H.J. van der Weele, C.L.Ph. Zilcken en J. Bosboom.

⁴ Jozef Israëls (1824-1911), Nederlandse kunstschilder, aquarellist en etsers. Hij was leerling van Kruseman en Pieneman. De kunstenaar wordt beschouwd als één van de grootste schilders van de Haagsche school. Naast de schilderkunst was Jozef Israëls ook op literair gebied actief. Hij schreef onder andere een studie over de schilder Rembrandt, die hij erg bewonderde. Zijn zoon Isaac Israëls (1865-1934) was eveneens schilder.

... dat het nu door niemand, die zich op het gebied der schilderkunst beweegt, zal kunnen worden geloofend, dat het misbruik bestaande in het met tastbare miskenning van de rechten van den auteur reproducieren van kunstwerken door fotografie, gravure, steendruk en ets, om slechts de voornaamste vormen te noemen, waarin de reproductie zich openbaart, – een misbruik, dat in de laatste jaren in Nederland een verbaazenden omvang heeft verkregen – de tusschenkomst van den wetgever niet minder noodzakelijk maakt dan waar hij optreedt om het recht van den letterkundige schrijver of den toonkunstenaar tegen krenking en inbreuk te beschermen...

Het onbeperkt namaken van werken van beeldende kunst zou in strijd zijn met zowel het belang van de kunst als het belang van de kunstenaar. In strijd met het belang van de kunst omdat door de grote hoeveelheid vervalsingen vaak de originele kenmerken van de kunstenaar niet meer werden herkend. In strijd met het belang van de kunstenaar omdat de uitgever van reproducties vaak meer voordeel genoot dan de oorspronkelijke kunstenaar, die zijn hart en ziel in zijn (unieke) werk had gestopt.

De Haagse kunstschilders deden in het adres tevens een beroep op de regering om bij de verkoop van een werk van beeldende kunst het recht van reproductie niet mee over te laten gaan. Dit standpunt was ook terug te vinden in de Duitse wet waarin was vastgelegd dat het recht op reproductie bij de oorspronkelijke kunstenaar bleef. Dit beginsel werd eveneens aangenomen door het Congrès International de la propriété artistique, dat in 1878 in Parijs tijdens de wereldtentoonstelling was gehouden. Dit congres werd bijgewoond door vooraanstaande kunstenaars en rechtsgeleerden uit verschillende landen en er werd ook een resolutie aangenomen. Men verklaarde dat het wenselijk was dat tussen Europese landen en andere overzeese landen een uniforme regeling tot stand kwam, waarin een artistiek eigendomsrecht erkend werd.⁵ Deze resolutie kan worden gezien als het begin van de totstandkoming van de Berner Conventie in 1886.

De Engelse wetgever was daarentegen van mening dat de oorspronkelijke kunstenaar het behoud van zijn recht op reproductie bij een eventuele verkoop uitdrukkelijk en schriftelijk moest bedingen. Indien het recht op reproductie mee overging op de nieuwe eigenaar moest dit eveneens uitdrukkelijk en schriftelijk gebeuren. Gebeurde dit niet dan ging het recht op reproductie zowel voor de kunstenaar als de eventuele nieuwe eigenaar verloren. Ook het Franse Hof van Cassatie had in 1842 beslist dat bij een eventuele verkoop van het kunstwerk door de kunstenaar het recht op reproductie mee overging op de nieuwe eigenaar.⁶

De kunstenaar, schrijver en jurist Carel Vosmaer⁷ steunde als één van de weinigen de actie

⁵ A.G.N. Swart, *Opmerkingen betreffende auteursrecht op werken der beeldende kunst* (diss. Leiden, 1891), p. 11.

⁶ Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal 1883-1884, bijlage nr. 166.

⁷ Carel Vosmaer (1826-1888), Nederlands schrijver, dichter, schilder, kunsthistoricus en vertaler van Homerus. Hij studeerde rechten in Leiden en promoveerde in 1851. Hij was onder andere mede-oprichter en redacteur van de tijdschriften *De Tijdstroom* (tot 1859) en *De Nederlandsche Spectator* (tot 1888). Tevens was hij redacteur van het tijdschrift *Kunstkronijk* (tot 1876). Carel Vosmaer was daarnaast ook jurist; hij studeerde rechten in Leiden en promoveerde in 1851. In 1866 werd hij benoemd tot substituut-griffier bij de Hoge Raad. Jozef Israëls was een van Vosmaers beste vrienden.

van de kunstschilders en stelde voor om in navolging van de schrijvers ook de kunstenaars het recht op reproductie te verlenen. Hij schreef hierover in de *Nederlandsche Spectator*:

Het door de haagsche kunstenaars aan de tweede kamer gerichte verzoekschrift komt mij voor de ondersteuning zeer te verdienen van ieder wien de kunst ter harte gaat. Het heeft mij verwonderd dit adres door sommige bladen te zien bestrijden. Het dunkt mij toch zeer wenschelijk dat het eigendomsrecht in al zijne uitgestrektheid niet afhangt van de bijzondere overeenkomst die een auteur met den kooper van zijn werk al of niet maakt, soms vergeet te maken of zeker genoeg te maken. Beter is het dat dit recht wettelijk geregeld zij. Een wondervreemd argument is er tegen te berde gebracht: de kunstenaar namelijk moest noch blij toe zijn, wanneer zijn werk door fotografie, gravure of steendruk wordt vermenigvuldigd, en dit zou de waarde zijner schilderij zeer doen stijgen. Vooreerst is dit de vraag niet; maar de opmerking zou zelfs kunnen gemaakt worden, dat dit in ieder geval de zaak des kunstenaars is, dat hij moet weten en beslissen of zijn werk al dan niet vermenigvuldigd moet worden. Thans moet de kunstenaar het aanzien, dat zijn werk worde vermenigvuldigd zonder dat hij mag beslissen of degen die dat doet er toe in staat is. Wil men eene vergelijking met geschreven werken, men zou kunnen aanvoeren dat, even als in de wet op het letterkundig eigendom van 1817 en het ontwerp Heemskerk, het recht van vertaling aan den schrijver voorbehouden blijft, de kunstenaar evenzeer het recht heeft op de reproductie (vertaling) van zijne werken. Thans moet de kunstenaar het lijdelijk aanzien dat zijn werk worde gereproduceerd in zeer onschoone of soms allergebrekkeligste prenten, die van zijn kunststuk niet het flauwste schijnsel weergeven. En dit gebeurt maar al te vaak ... Zoo wordt de zaak in de beschaafde landen van Europa begrepen, en Nederland alleen maakt daarop eene uitzondering. Verstoken van aandeel in de opbrengst der vertolking, moet de kunstenaar het hier rustig gedogen, dat zijn werk in vaak zeer slechte nabeeldingen worde verspreid en daardoor zijn naam, ook in het buitenland, zeer benadeeld.⁸

Het initiatief om een adres bij de Tweede Kamer in te dienen was overigens overgenomen van Duitse kunstschilders die reeds in 1866 een 'Denkschrift im Namen der Deutschen Kunstgenossenschaft' onder leiding van F.J. Kühns formuleerden. Pas in 1876 werd hun verzoek ingewilligd en kwam de eerder genoemde wet 'Das Urheberrecht an Werken der bildende Künste' tot stand.

Ook het adres van de Nederlandse kunstschilders vond in eerste instantie geen weerklank bij de Tweede Kamer. Het wetsontwerp tot regeling van het auteursrecht werd in 1881 tot wet verheven zonder dat er bepalingen ter bescherming van kunstwerken in voorkwamen. Met de inwerkingtreding van de wet kwam ook de wet van 1817 te vervallen waardoor de vreemde situatie ontstond dat kunstenaars over vrijwel geen wettelijke middelen beschikten om hun werken tegen ongewenste reproductie te beschermen. De Haagse kunstschilders had-

8 C. Vosmaer, 'Het adres der kunstenaars over het eigendomsrecht van hunne werken', *De Nederlandsche Spectator* (1879), p. 113.

den de regering hiervoor reeds gewaarschuwd in hun adres. Bovendien werden op dat moment prenten (gedrukte afbeeldingen) wel auteursrechtelijk beschermd, maar de originele werken van schilder-, teken-, graveer- en beeldhouwkunst niet. Nederland bleef het enige land in Europa dat nog geen fatsoenlijke regeling voor het auteursrecht op kunstwerken kende. Dit tot groot ongenoegen van de omringende landen die machteloos moesten toekijken hoe de werken van grote kunstenaars in Nederland onbepaald werden nagemaakt. Maar de regering bleef niet stilzitten. Op 12 februari 1884 diende minister van Binnenlandse Zaken Heemskerk⁹ een wetsontwerp tot regeling van het auteursrecht op werken der beeldende kunsten in bij de Tweede Kamer. Alvorens het wetsontwerp verder te bespreken zal ik nog even stilstaan bij de vergadering van de Nederlandse Juristenvereniging die in 1877 plaatsvond en waarin het auteursrecht van schrijvers en kunstenaars aan de orde kwam.

Vergadering van de Nederlandse Juristenvereniging

De Nederlandse Juristenvereniging behandelde in 1877 de vraag 'naar welk hoofdbeginsel de Staat de rechten van schrijvers en kunstenaars op het product van hun arbeid moest regelen?'. In de preadviezen van mr. De Ridder en mr. Fresemann Viëtor en bij de vergadering kwamen drie theorieën naar voren. De aanhangers van deze theorieën waren allen van mening dat een auteur¹⁰ een uitsluitend recht op reproductie behoorde te hebben. Alleen over de manier waarop dit bewerkstelligd moest worden verschilde men van mening. De eerste theorie kwam op het volgende neer. De auteur kwam een eigendomsrecht op de voortbrengselen van zijn geest toe en de erkenning van het eigendomsrecht bracht logischerwijs de erkenning van het auteursrecht mee. Anderen waren voorstander van het stelsel ontwikkeld door de heer Savornin Lohman. Volgens dit stelsel kwam de auteur een bijzonder recht toe op het uitsluitend exploiteren van zijn arbeid. Dit recht zou dan uit de reeds bestaande rechtsregel en rechtsbeginselen moeten voortvloeien. De twee beginselen die hij hierbij voor ogen had, waren: ten eerste, niemand mag zich zonder grond ten koste van een ander verrijken en, ten tweede, de arbeider heeft recht op het product van zijn arbeid. De derde theorie werd aangehangen door de twee preadviseurs. Zij waren van mening dat de Staat een auteursrecht in het leven moest roepen omdat gronden van algemeen belang dit vorderden.

Daar de schrijver op grond van algemeene rechtsbeginselen niet tegen nadruk zou kunnen ageren, geen uitsluitend recht zou kunnen doen gelden op de vruchten van zijn arbeid, en het wenselijk is, dat de wetgever de krenking zijner belangen te keer ga, door hem een tijdelijke monopolie te verzekeren.¹¹

⁹ Heemskerk stond ook aan de basis van het wetsontwerp dat het auteursrecht op geschriften regelde. Zijn ontwerp is later overgenomen door Modderman, sinds 1879 minister van Justitie, die in 1880 namens de regering een gewijzigd wetsontwerp indiende.

¹⁰ Met auteur wordt uitsluitend de schrijver bedoeld.

¹¹ *Handelingen der Nederlandsche Juristen-Vereeniging, met preadviezen van mr. J. Fresemann Viëtor en mr. N. de Ridder (Den Haag 1877)*, p. 48.

Met betrekking tot kunstvoorwerpen meende Fresemann Viëtor dat ze gezien hun aard niet geschikt waren om op mechanische wijze gereproduceerd te worden, waardoor er geen grond was voor een uitsluitend recht voor kunstenaars. Een schilder of een beeldhouwer zou meer geld ontvangen voor zijn werk als hij het recht van reproductie in zijn bezit had, maar er was naar zijn mening geen vrees dat zij zonder het uitsluitend recht hun passie voor de kunst zouden neerleggen. Bovendien mocht het verbod geen zelfstandige arbeid aan banden leggen en degene die een schilderij kopieerde of graveerde, oefende een eigen kunstvorm uit. Daarentegen waren grafische werken zoals gravures, litho's en foto's naar hun aard wel geschikt om mechanisch gereproduceerd te worden, waardoor prentmakers en fotografen wel in aanmerking kwamen voor juridische bescherming, weliswaar gedurende een korte termijn.

Ook De Ridder zag principiële verschillen tussen letterkundige werken en kunstwerken. Letterkundige werken verkregen juist hun waarde en bestemming door reproductie. Bij kunstwerken was dit anders, het oorspronkelijk werk had een bepaalde waarde en die was niet afhankelijk van reproductie. Met betrekking tot kunstwerken die niet aan het publicistische verkeer deelnamen (tekeningen, schilderijen en beeldhouwwerken) was De Ridder van mening dat slechts in het geval dat de verkrijging van een redelijke vergoeding voor de kunstenaar onmogelijk werd gemaakt, een bescherming door middel van een monopolie in het leven moest worden geroepen. Maar met betrekking tot kunstwerken die wel geschikt zijn om aan het mechanische verkeer deel te nemen (kaarten, prentenboeken, foto's, gravures en etsen) kwam hij tot de conclusie dat mechanische productie verboden moest worden. Verboden omdat de kunstenaar aan het werk een zodanig bestemming heeft gegeven dat hij het loon voor zijn arbeid door middel van reproductie verdiende. De zekerheid om loon te verdienen diende beschermd te worden.

De Nederlandse Juristenvereniging kwam uiteindelijk tot de conclusie dat de wetgever bij het vastleggen van de rechten van schrijvers en kunstenaars op de vruchten van hun arbeid uit diende te gaan van het denkbeeld dat op grond van het algemeen belang een recht tot reproductie bij wet geregeld diende te worden. Het recht van de schrijver of kunstenaar, op welke grond dan ook toegekend, moest binnen een bepaalde tijdsruimte worden vastgelegd. Een vaste termijn van een vooraf bepaald aantal jaren genoot de voorkeur.¹²

Het ontwerp van wet tot regeling van het auteursrecht op werken der beeldende kunsten

In de Toelichting bij het wetsvoorstel werd vermeld dat de regering het van belang achtte dat kunstenaars dezelfde rechten verkregen als de schrijvers. Bovendien was het invoeren van een auteursrechtelijke regeling noodzakelijk met het oog op bestaande en nog te sluiten verdragen.¹³ In die tijd werden er veelvuldig wederkerige verdragen gesloten en wegens

¹² *Handelingen der Nederlandsche Juristen-Vereeniging*, 1877, p. 97.

¹³ *Handelingen van de Tweede Kamer 1883/1884*, bijlage nr. 166.

die wederkerigheid diende er een behoorlijke bescherming van kunstwerken te zijn. Nederland was met Duitsland zelfs in onderhandeling over een wederkerige auteursrechtelijk bescherming en sloot op 13 mei 1884 een overeenkomst, die echter nooit werd bekrachtigd.¹⁴ Bovendien waren de onderhandelingen voor de Berner Conventie die in 1886 in werking zou treden reeds in volle gang. Het wetsontwerp was geïnspireerd op de Nederlandse auteurswet van 1881 en op de Duitse wet waarin het auteursrecht op werken van beeldende kunst geregeld werd.

Hier kom ik nog even terug op het standpunt van de regering bij de behandeling van het ontwerp van de wet van 1881. De regering gaf toen aan dat werken van beeldende kunst thuishoorden in een afzonderlijke regeling. Ter onderbouwing werd verwezen naar de Duitse situatie waar ook een afzonderlijke wet voor het artistiek auteursrecht bestond. Indien beide Duitse wetten naast elkaar worden gelegd, blijkt dat het auteursrecht voor kunstwerken op vrijwel identieke wijze werd geregeld als het auteursrecht op geschriften. Het standpunt van de regering was eerder een argument vóór een algemene auteurswet waarin zowel geschriften als werken van beeldende kunst beschermd werden. De reden van de regering om het auteursrecht op kunstwerken afzonderlijk in te voeren is dan ook waarschijnlijk eerder gelegen in de omstandigheid dat de regering wilde voorkomen dat de discussie rond een artistiek auteursrecht tot gevolg zou hebben dat er helemaal geen algemene auteursrechtregeling tot stand zou komen. Er bestond nogal wat tegenstand tegen een nieuwe auteursrechtregeling, voornamelijk van de kant van de uitgevers. De regering dacht waarschijnlijk zonder al te veel tegenstand een artistiek auteursrecht te kunnen invoeren zodra de Auteurswet van 1881 eenmaal in werking was getreden.

Het wetsontwerp kende geen nadere definitie van het begrip 'werken van beeldende kunst', dit omdat de regering de mogelijkheid wilde openhouden voor eventuele nieuwe vormen daarvan. De Memorie van Toelichting vermeldde dat onder werken van beeldende kunst in ieder geval schilderijen, tekeningen en beeldhouwwerken werden verstaan. Bouwwerken werden expliciet uitgesloten. De regering verwees hierbij naar de buitenlandse wetgeving. Zowel in het Duitse als het Engelse recht waren deze van auteursrechtelijke bescherming uitgesloten.

Een gebouw is een voorwerp van uitsluitend eigendom volgens gemeen recht, maar de daaraan bestede arbeid en kunst zijn dan ook met het lichaam van het gebouw geheel vereenzelvigd. Een afzonderlijk ideel eigendom van de aan het gebouw bestede vlijt en kunst is niet denkbaar. Wat betreft het uitwendig voorkomen, het zichtbare beeld van het gebouw, dit is, zodra het tot stand is gebracht, als het ware gemeen goed, als stad- of landgezicht wordt het beeld van het gebouw een onderwerp voor den schilder, teekenaar en fotograaf. Wat de nabootsing door de bouwkunst zelve betreft, wanneer een doelmatig ingericht woonhuis is gebouwd, wie zal dan den eigenaar van een naburig stuk gronds ten

14 J.D. Veegens, *Het auteursrecht volgens de Nederlandsche wetgeving* (Den Haag 1895), p. 48.

kwade duiden dat hij een even goed en sierlijk gebouw op zijn terrein doet verrijzen? Men kan toch niet aan een architect het monopolie verzekeren van eene bepaalde soort van woonhuizen, aan een ander dat van kerkgebouwen naar zekere bouworde, etc.¹⁵

Bouwtekeningen vielen wel onder het wetsontwerp want dat waren immers tekeningen.

Aan de kunstenaars werd het uitsluitend recht toegekend om het kunstwerk 'op oorspronkelijke grootte, op grooter of verkleinde schaal, hetzij geheel, hetzij gedeeltelijk te copieeren, na te bootsen, af te beelden en te verveelvoudigen of dit door anderen te laten doen, hetzij door middel van dezelfde of door eene andere beeldende kunst, of langs mechanischen weg'.¹⁶ Overigens was het niet toegestaan om andermans werk slaafs na te bootsen, maar men mocht wel ideeën en thema's van een ander overnemen voor zijn eigen werk. Om in aanmerking te komen voor auteursrecht diende de kunstenaar voor of uiterlijk dertig dagen na de eerste openbaarmaking een eigenhandig geschreven en door hem ondertekende beschrijving van het desbetreffende werk in te dienen bij het ministerie van Binnenlandse Zaken. Dit systeem was niet speciaal verzonnen voor werken van beeldende kunst. Het auteursrecht op geschriften werd op dezelfde manier geregistreerd, met dit verschil dat werken van beeldende kunst bij Binnenlandse Zaken werden ingeschreven, omdat de openbare kunstveilingen onder dit departement vielen. Geschriften werden aangemeld bij het ministerie van Justitie. Ook in buitenlandse wetgevingen werd gebruik gemaakt van eenzelfde soort registratiesysteem. Na de inschrijving kreeg men dan een bewijs van ontvangst. Op deze manier was het ook heel eenvoudig het moment vast te stellen waarop het kunstwerk voor het eerst geopenbaard werd. Vanaf dat moment ging ook de termijn voor de bescherming lopen. De duur van het artistiek auteursrecht was vastgesteld op vijftig jaar. Indien de kunstenaar deze termijn overleefde en hij zijn recht niet aan een ander had overgedragen, behield hij het auteursrecht levenslang. De graveur en fotograaf, die met toestemming van de oorspronkelijke kunstenaar en dus op rechtmatige wijze een werk hadden nagebootst, kregen een bijzonder maar beperkt recht op reproductie toegekend. Deze bepaling kwam overeen met het recht van vertalers in de wet van 1881 dat het auteursrecht regelde. Ook in buitenlandse wetgevingen was een dergelijke bepaling terug te vinden. Fotografen en graveurs kregen in het wetsvoorstel het auteursrecht toegekend voor de duur van tien jaar en dat was langer dan het vergelijkbare recht dat vertalers op hun vertalingen kregen.¹⁷ De reden hiervoor was dat het reproduceren van kunstwerken veel meer tijd en geld kostte dan het vertalen van geschriften. Bovendien zouden fotografen en graveurs door het instellen van deze regel gemotiveerder raken, althans dat meende de wetgever. Het wetsvoorstel bevatte ook een bepaling waarin werd geregeld wat er met het recht van reproductie gebeurde indien het kunstwerk werd verkocht en de kunstenaar hierover niets uitdrukkelijk had vastgelegd. De regering koos voor het eerder genoemde

¹⁵ Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal 1883-1884, bijlage nr. 166.

¹⁶ Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal 1883-1884, bijlage nr. 166.

¹⁷ Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal 1883-1884, bijlage nr. 166.

Duitse stelsel: de kunstenaar behield het recht op reproductie na de verkoop van een werk. Het Duitse stelsel kende ook nog een uitzondering voor portretten en portretbusten maar dit werd niet overgenomen door de Nederlandse regering.

De behandeling van het ontwerp van wet in de Tweede Kamer

Het wetsontwerp werd door de Tweede Kamer niet met grote instemming ontvangen. Veel leden waren van mening dat er niet een daadwerkelijke behoefte aan een auteursrechtelijke bescherming van kunstwerken was. Het feit dat de overige Europese landen wel een dergelijke regeling kenden maakte geen indruk.¹⁸ Als grootste bezwaar tegen een artistiek auteursrecht voerden de meeste kamerleden aan dat er een principieel verschil bestond tussen schrijvers en kunstenaars. De kunstenaar verdiende ruimschoots zijn geld – of beter: zou dat moeten kunnen – met de verkoop van het originele werk. Hun redenering was dat de waarde van het origineel juist werd vermeerderd door de reproductie ervan. Met andere woorden, de nabootser genoot voordeel door middel van het kunstwerk maar dat ging niet ten koste van het kunstwerk en de kunstenaar. De kunstenaar en zijn kunstwerk(en) werden er zelfs bekender door. Bovendien was de reproductie van geschriften een simpele machinale handeling, terwijl voor het reproduceren van kunstwerken een afzonderlijke kunstvorm was vereist, zoals etsen, graveren of fotograferen. Een artistiek auteursrecht zou de uitoefening en ontwikkeling van deze vormen van kunst beperken en belemmeren.

Een ander, en waarschijnlijk ook het meest zwaarwegende argument, was dat met de invoering van het wetsontwerp de ontwikkeling (lees: industrie) van het nabootsen in gevaar kwam en daarmee ook het algemeen Nederlands belang. In de negentiende eeuw vierde de Nederlandse handel in kunstreproducties hoogtij. De kamerleden kleedden dit argument mooi aan door te verkondigen dat het nabootsen van kunstwerken als een kunst moest worden gezien. Dit in tegenstelling tot het nadrukken van geschriften. Bij dit argument komt duidelijk de invloed van de uitgevers naar voren. Zij waren bang dat zij door het invoeren van auteursrecht op kunstwerken een groot deel van hun inkomsten zouden moeten missen.

Het laatste argument van sommige kamerleden was dat met de invoering van het artistiek auteursrecht een onacceptabele stap in de richting van de herinvoering van octrooien werd gedaan.¹⁹ Bij wet van 18 juni 1869 was juist bepaald dat voortaan geen nieuwe octrooien meer zouden worden verleend, dit teneinde de nationale industrie en nijverheid onbeperkt te kunnen laten profiteren van buitenlandse technologie. Het artistiek auteursrecht hield in dat het originele werk beschermd werd tegen reproducties door middel van andere technieken (als etsen, boetseren en fotograferen) dan waarmee het origineel gemaakt was. Met andere woorden de inhoud, de gedachte en de idee van een origineel werk werd beschermd en dit kwam

¹⁸ Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal 1884-1885, bijlage nr. 72-3.

¹⁹ Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal 1884-1885, bijlage nr. 72-3.

teveel in de buurt van de bescherming van uitvindingen. Een aantal leden ging hier zelfs zo ver in dat zij verklaarden geen onderscheid te zien in de voorgestelde auteursrechtelijke bescherming van kunstwerken en de octrooibescherming van uitvindingen.

Niet iedereen liet zich negatief uit over het ingediende voorstel. Een aantal kamerleden juichte het wetsontwerp juist toe omdat het een stap deed in de richting van de herinvoering van octrooien. Daarnaast waren kamerleden van mening dat tegenstanders van het ontwerp niet goed op de hoogte waren van de situatie waarin zich de kunst en de kunsthandel bevonden. Kunstwerken werden juist met het oog op reproductie gekocht. Grote kunsthandelaars zoals Goupil, Sedelmeier en Braun,²⁰ betaalden aanzienlijke bedragen aan kunstenaars voor hun werk om het uitsluitend recht te hebben om het te kunnen reproducteren. Deze bedragen lagen veel hoger dan wanneer zij dat recht niet kregen. Volgens deze kamerleden was auteursrechtelijke bescherming van kunstwerken absoluut noodzakelijk. Bovendien was het niet wenselijk dat Nederland met zijn wetgeving zou achterblijven op de rest van Europa.

Van een zijspoor naar een dood spoor²¹

De behandeling door de Tweede Kamer gaf de regering aanleiding om een Memorie van Antwoord met een gewijzigd wetsontwerp in te dienen. Na deze indiening bleef het een tijdje stil rond het artistieke auteursrecht. Het gewijzigd wetsontwerp werd nog een paar keer ingediend maar bleef onbehandeld. Na de kamerontbinding in 1888 verklaarde de toenmalige regering Mackay dat de veranderde politieke omstandigheden wetgevende arbeid van meer dringende aard eisten.²² Anders gezegd: de auteursrechtelijke bescherming van kunstwerken werd politiek niet interessant genoeg bevonden. Met als gevolg dat in Europa Nederland en Turkije de enige landen waren, waar kunstenaars nagenoeg geen bijzondere bescherming van hun maaksels kenden. Ondertussen was in 1886 de Berner Conventie tot stand gekomen en hoewel Nederland intensief was betrokken bij de voorbereidingen, trad het niet onmiddellijk toe. Dit tot grote ontsteltenis van de gehele kunstwereld in binnen- en buitenland. De Amsterdamse kunstenaarsvereniging Arti et

²⁰ Dit waren de belangrijkste kunsthandelaars van de 19^e eeuw. Het Haagse filiaal van Goupil & Cie was van de oom van Vincent van Gogh, Vincent van Gogh ("oom Cent"). Hij was ooit begonnen met een kleine winkel, maar die liep zo goed dat hij werd overgenomen door de Franse galerie- en uitgeefketen Goupil & Cie. Goupil was gespecialiseerd in schilderijen, maar ook in de productie en verkoop van reproducties. De oom van Vincent van Gogh werd vennoot van deze grote onderneming. Vincent van Gogh heeft een aantal jaren bij zijn oom in de kunsthandel gewerkt.

²¹ J.J.C. Kabel, *Beeldende kunst en auteursrecht*, in: *Kunst en beleid in Nederland* 5, Amsterdam 1991, p. 67 e.v.

²² Gedoeld wordt hier op sociale wetgeving. Gedurende het kabinet Mackay (1888-1891) kwamen de Schoolwet en de Arbeidswet tot stand. De schoolwet van 1889, 'Wet-Mackay', hield een wijziging van de Lager Onderwijswet in, de positie van het lager onderwijs werd verbeterd. Bijzondere lagere scholen konden door deze wet subsidie krijgen volgens dezelfde maatstaven als voor openbare scholen golden. In de wet was ook verplichte schoolgeldheffing voor gemeentescholen opgenomen waardoor bijzondere scholen een betere concurrentiepositie kregen ten opzichte van openbare scholen. De Arbeidswet van 1889 (n.a.v. parlementaire enquête naar toestand in fabrieken bracht minister Ruijs van Burenbroek deze wet tot stand). In deze wet was verbod voor kinderarbeid opgenomen en regelgeving met betrekking tot arbeid door jeugdigen (tot 16 jaar) en vrouwen. Ook werd arbeidsinspectie ingesteld die naleving van deze wet moest controleren.

Amicitiae nam in 1904 het initiatief om een adres te richten aan Hare Majesteit De Koningin. Zij drong er op aan het auteursrecht op werken van beeldende kunst wettelijk vast te leggen en zij bracht het voorstel van wet van 1884 in herinnering dat in de vergetelheid leek te zijn geraakt. De vereniging vond het onbegrijpelijk dat Nederland niet in navolging van nagenoeg alle beschaafde Europese landen de Berner Conventie had ondertekend.²³

Dit adres kreeg grote instemming bij de overige kunstverenigingen die Nederland rijk was. Ook in het buitenland bleef de onwilligheid van Nederland niet onopgemerkt. Door de Belgische Justitie werd beslag gelegd op een grote partij in Nederland vervaardigde reproducties van Belgische werken. In een krant werd hierover bericht:

Nederland, dat in zake van wetgeving zulke prachtige hervormingen heeft ingevoerd, heeft nog altijd geene wet die den kunsteigendom beschermt; men mag daar vrij en ongestoord ieders werken nabootsen zonder eenige straffelijke of burgerlijke belemmering te vrezen te hebben; en dit niet alleen voor wat het namaken van vreemde kunstvoortbrengselen betreft, maar ook voor wat aangaat het nabootsen van de kunstwerken hunner eigen landgenoten. Wij doen een beroep aan het goevernement uit het Noorden, dat ze eindelijk tot de Conventie van Bern, die den kunsteigendom beschermt, zou toetreden: Diefstal mag onder geen vorm hoegenaamd gedoogd worden.²⁴

Onder grote internationale druk trad uiteindelijk ook Nederland toe tot de Berner Conventie en kwam op 23 september 1912 een auteurswet tot stand waarin zowel geschriften als werken van beeldende kunst beschermd werden. De auteursrechtjurist De Beaufort en geestelijk vader van de wet van 1912 verwoordde deze juridische stap als 'de overgang van de trekschuit naar automobiel'.²⁵ Bij het inwerkingtreden van de auteurswet bleek het wetsontwerp van 1884 toch nog van enige nut te zijn geweest want nagenoeg alle bepalingen uit het wetsontwerp waren terug te vinden in de algemene auteurswet van 1912. Deze wet is overigens, behoudens enkele wetswijzigingen, nog steeds van kracht in Nederland.²⁶

Conclusie

Het wetsontwerp van 1884 dat het auteursrecht voor beeldende kunst regelde, is een nogal onbekend, maar interessant onderdeel van de geschiedenis van het auteursrecht in Nederland. In 1881 kwam met veel moeite een algemene auteurswet tot stand. Werken van beel-

²³ *Kamper Courant* 1904, donderdag 15 september.

²⁴ Onbekend krantenartikel afkomstig uit het archief van de Amsterdamse kunstenaarsvereniging *Arti et Amicitiae*.

²⁵ H.L. de Beaufort, *Het auteursrecht in het Nederlandsche en internationale recht* (diss.; Utrecht 1909).

²⁶ De meest recente wetswijziging van de auteurswet van 1912 is de wet van 6 juli 2004 'Uitvoering richtlijn auteursrecht en naburige rechten in de informatiemaatschappij' (*Staatsblad* 2004, 336). Deze wetswijziging heeft plaatsgevonden ter uitvoering van richtlijn nr. 2001/29/EG van het Europees Parlement en de Raad van de Europese Unie van 22 juni 2001 betreffende de harmonisatie van bepaalde aspecten van het auteursrecht en de naburige rechten in de informatiemaatschappij (PbEG L 167). De genoemde wet is inmiddels met ingang van 1 september 2004 in werking getreden (*Staatsblad* 2004, 409 en 410).

dende kunst werden expliciet uitgesloten van auteursrechtelijke bescherming. Zelfs een adres van twintig Haagse kunstschilders onder leiding van Jozef Israëls heeft hieraan niets kunnen veranderen. De regering verwees hierbij naar de Duitse wetgeving waar voor werken van beeldende kunst een afzonderlijke regeling bestond. Bij vergelijking van beide Duitse wetten blijkt echter dat daarin het auteursrecht op kunstwerken op identieke wijze was geregeld als het auteursrecht op geschriften. De beide Duitse wetten zouden dus juist een argument vóór het invoeren van auteursrecht op geschriften en op werken van beeldende kunst in één en dezelfde wet geweest kunnen zijn. Om te voorkomen dat de discussie rond het artistiek auteursrecht tot gevolg zou hebben dat er helemaal geen algemene auteurswet tot stand zou komen, heeft de regering er waarschijnlijk voor gekozen om het auteursrecht voor kunstwerken in een afzonderlijke regeling vast te leggen. De regering diende dan ook vrij snel na de inwerkingtreding van de wet van 1881 het wetsontwerp auteursrecht voor werken van beeldende kunst in bij de Tweede Kamer. De invloed van de wet van 1881 en de Duitse auteurswet voor werken van beeldende kunst was duidelijk terug te vinden in het wetsontwerp. Bij de behandeling van het wetsvoorstel in de Tweede Kamer bleek dat de meeste kamerleden toch een principiële verschil zagen tussen schrijvers en kunstenaars. Een kunstenaar verdiende zijn geld met de verkoop van het originele kunstwerk, de waarde van het origineel werd juist vermeerderd door de reproductie ervan. Een aantal kamerleden was voorts van mening dat het reproduceren van kunstwerken een kunstvorm op zich was. Dit in tegenstelling tot de reproductie van geschriften, wat volgens hen slechts een simpele machinale handeling was. Daarnaast waren er kamerleden die vonden dat door het invoeren van een artistiek auteursrecht de Nederlandse handel in kunstproducties gevaar liep. Tot slot stelden kamerleden zich op het standpunt dat met de invoering van een artistiek auteursrecht een onacceptabele stap in de richting van de herinvoering van octrooien werd gedaan. Niet iedereen liet zich negatief uit over het ingediende voorstel, een aantal kamerleden juichte zelfs het wetsontwerp toe. Maar dit bleek niet voldoende te zijn, want het wetsontwerp werd op een zijspoor gezet, wat uiteindelijk een dood spoor bleek te zijn. Pas in 1912 kreeg Nederland een auteurswet waarin zowel geschriften als kunstwerken bescherming kregen en ontwikkelde Nederland zich ook in dit opzicht van trekschuit tot automobiel, om met De Beaufort te spreken.

27 In het voorjaar van 2006 zal onder de redactie van de studietoelichting Geschiedenis van het Auteursrecht (een subcommissie van de Vereniging voor Auteursrecht) een boek verschijnen over de parlementaire geschiedenis van de wet van 1881 en het wetsontwerp van 1884. Deze gezamenlijke uitgave van Walburg Pers en Kluwer zal de tweede titel zijn in de reeks 'Meesters in de Rechtsgechiedenis'. De auteur dankt haar medeleden van deze studietoelichting voor hun commentaar op eerdere versies van dit artikel.

NEDERLANDSE JURISTEN EN HET STREVEN NAAR WERELDRECHT EN WERELDVREDE IN DE EERSTE HELFT VAN DE TWINTIGSTE EEUW

1 Inleiding

Aan de vooravond van de twintigste eeuw bestond er in Nederland een groot optimisme: de nieuwe eeuw zou er een worden van voorspoed en vooruitgang voor iedereen op de wereld. *Le monde marche*, zoals een van de grootste Nederlandse beoefenaren van het internationaal privaatrecht, T.M.C. Asser (1838-1913), zei. Naar de vaste overtuiging van menig Nederlands jurist groeide er langzaam maar zeker een recht dat de mensen niet als Nederlander, Duitser, Engels- of Fransman bond maar als lid van de mensheid. Het mag dan ook geen verbazing wekken dat nieuwe wereldtalen als het Volapuk (1879) en Esperanto (1887) in Nederland vele enthousiaste sprekers kenden. In navolging van de taal zou de wereld eens een recht aanschouwen dat haar zou omvatten ‘als een golfstroom, die de gansche aarde rondgaat om in zichzelf weder te keeren, of als een netwerk dat de gansche wereld omspant’.¹ Dit optimisme was overigens niet tot Nederlanders beperkt. De Italiaanse humanist en vrijmetselaar Ludovico Settembrini, de leermeester van Hans Castorp, een van de hoofdpersonen in Thomas Manns Bildungsroman *De Toverberg*, hield zijn leerling voor dat de mensheid uit de duisternis, vrees en haat kwam, ‘doch langs lichtende wegen bewoog zij zich voorwaarts en omhoog naar een uiteindelijke toestand van sympathie, van innerlijke helderheid, van goedheid en geluk (...)’ Settembrini was daarom ook lid van de Internationale Bond ter Organisatie van de Vooruitgang. Volgens deze Bond was de diepste natuurlijke behoefte van de mensheid haar eigen vervolmaking, die onder meer bereikt kon worden door de afschaffing van de strijd tussen de volkeren en de oorlog door middel van de ontwikkeling van het internationale recht.²

Ondanks het feit dat het Nederlandse recht in de loop van de negentiende eeuw was vastgelegd in nationale wetboeken, leefde een sterk internationaal gevoel onder de Nederlandse juristen. De privaatrechtsbeoefenaren richtten zich niet alleen door middel van rechtsvergelijking op het recht van de omringende landen, maar zij namen ook tal van initiatieven om tot een eenvormig wereldrecht en een eenmaking van het internationaal privaatrecht te komen. Daarnaast streefden de volkenrechtsjuristen vanuit de gedachte van de eenheid van de mensheid naar wereldvrede, internationale samenwerking en geschillenbeslechting. Op de ideeën van beide groepen juristen ga ik achtereenvolgens in.

¹ H.J. Hamaker, *De organisatie der menscheid* (1890), in: *Verspreide Geschriften*, VI (Haarlem 1912), p. 102.

² Thomas Mann, *De Toverberg*, vertaald door Pé Hawinkels (11e dr.; Amsterdam-Antwerpen 2000), p. 202-203, p. 317. Zie voor een sfeertekening bijv. ook Geert Mak, *De eeuw van mijn vader* (Amsterdam 1999), hoofdstuk 1 en 2.

2 Nederlandse privaatrechtsjuristen over wereldrecht

Later dan elders in Europa, pas in de laatste decennia van de negentiende eeuw, was in Nederland de industrialisatie dankzij de komst van onder andere de electriciteit op gang gekomen. Het gevolg van de economische groei was dat het grensoverschrijdend handelsverkeer snel in intensiteit toenam. De eerste verdragen waren inmiddels tot stand gekomen om de internationale uitwisseling van personen, goederen en diensten in goede banen te leiden, zoals op het gebied van de telecommunicatie (overzeese telegraafkabels), post, spoorwegvervoer, industriële eigendom en ongelukken op zee en dergelijke.

Het is de reeds genoemde Asser, advocaat, hoogleraar te Amsterdam en diplomaat, geweest die niet alleen in Nederland of in Europa maar zelfs in de wereld aan de wieg heeft gestaan van de beweging die streefde naar eenheid van recht. Hij was samen met Gustave Rolin-Jacquemyns (1835-1902) en John Westlake (1828-1913) oprichter van de *Revue de droit international et de législation comparée* (1869) en het *Institut de droit International* (1873). Hij heeft een groot deel van zijn leven gewijd aan het tot stand brengen van verdragen die gericht waren op codificatie van rechtsregels voor problemen van internationaal privaatrecht. Namens Nederland was hij eveneens aanwezig op de Eerste Haagse Vredesconferentie van 1899 als uitvloeisel waarvan het Permanente Hof van Internationale Arbitrage zou worden opgericht. Dit was een scheidsgerecht, dat ter bereiking van een vreedzame wereldorde gericht was op conflictenbeslechting tussen staten. Asser werd lid van het in Nederland gevestigde Hof, hoewel hij niet veel affiniteit met het internationale vredesstreven voelde. Hij vond het enigszins cynisch dat hij juist voor zijn bijdrage aan de wereldvrede uiteindelijk de Nobel-prijs heeft gekregen en niet voor zijn streven naar een wereldrecht, in het bijzonder de codificatie van het internationaal privaatrecht.³ De pragmaticus Asser heeft nauwelijks een theoretische onderbouwing gegeven van zijn ideeën over een vormig wereldrecht. Hiervoor moeten we bij enkele tijdgenoten zijn.

Het centrale begrip in de beschouwingen van de meeste privaatrechtsjuristen over het creëren van een wereldrecht was *mensheid*. Het toenemende handelsverkeer, het gezamenlijke belang en de groter wordende beschaving hadden volgens een van de belangrijkste beoefenaren van het Nederlandse privaatrecht, de Utrechtse hoogleraar W.L.P.A. Molengraaff (1857-1931), het besef tot ontwikkeling gebracht dat de mensheid niet bestond uit een verzameling van afzonderlijke en op zichzelf staande rechtsgemeenschappen, maar dat zij één rechtsgemeenschap vormde.⁴ Weliswaar verwachtte hij dat het nationaliteitsgevoel en het beginsel van de soevereiniteit van de nationale staten obstakels zouden vormen op de weg naar een recht voor de gehele mensheid, maar het denkbeeld van een wereldrecht wenste hij niet los te laten. Hij was wel realistisch genoeg om te beseffen dat op korte

³ Zie G.J.W. Steenhoff, *De wetenschap van het Internationaal Privaatrecht in Nederland tussen 1862 en 1962* (Zwolle 1994), passim; J.W. Westenberg, 'Tobias Michael Carel Asser (1838-1913). Een pragmatisch jurist', in: J.C.H. Blom e.a. (red.), *Een brandpunt van geleerdheid in de hoofdstad* (Hilversum-Amsterdam 1992), p. 61 e.v.

⁴ W.L.P.A. Molengraaff, 'De dageraad van het wereldrecht', in: *Molengraaff bundel* (Zwolle 1978), p. 720.

termijn slechts succes viel te boeken door samenwerking van – zoals hij dat noemde – nauw verwante staten, dat wil zeggen staten wier rechtssysteem terugging op gelijksoortige sociale opvattingen en politieke inzichten. Naar de mening van Molengraaff was van de rechtsgebieden het internationaal privaatrecht het terrein bij uitstek waarop een poging tot eenmaking diende te worden beproefd. Onophoudelijk vonden immers grensoverschrijdende transacties plaats en ontstonden er internationale rechtsverhoudingen. Naar Molengraaffs inschatting zou een codificatie van het internationaal privaatrecht de politieke eierzucht van de grote mogendheden niet doden, evenmin de strijd van de economische belangen beslechten of de mededinging op de wereldmarkt temperen, maar de rechtszekerheid zou worden bevestigd, het wereldverkeer worden vergemakkelijkt en het besef van de eenheid van de menselijke maatschappij en van de rechtsgemeenschap van de volkeren worden versterkt.⁵

Molengraaff stond niet alleen in zijn opvattingen. Een vergelijkbare zienswijze was eveneens aan te treffen bij de Amsterdamse hoogleraar D. Josephus Jitta (1854-1925).⁶ Josephus Jitta zag als grondslag van het internationaal privaatrecht de rechtsgemeenschap van het menselijk geslacht. Godsdienstig gevoel, zedelijkheid, wetenschap en kunst zijn gemeen bezit van de mensheid, niet van een volk of staat. Voor het recht is het niet anders. Uit het internationale maatschappelijke leven van de mensheid waren naar zijn mening de beginse-len af te leiden die de grondslag dienden te vormen van het gehele internationale recht.⁷

Molengraaff kreeg bijval van twee andere Utrechtse hoogleraren: H.J. Hamaker (1844-1911) en J.Ph. Suijling (1869-1962). Hamaker verdedigde vermoedelijk het radicaalste standpunt. Prachtige vergezichten zag hij voor het recht geopend, als maar niet het volk of de staat als uitgangspunt werd genomen, maar de mens. Wie immers het organisme van de mensheid wilde beschrijven, moest haar niet voorstellen als een vereniging van afzonderlijke en zelfstandige samenlevingen, maar als één maatschappij die zich over de gehele aarde uitstreckte. Wij waren dan ook niet Nederlanders, Fransen en Duitsers en daarom mensen, maar allereerst onmiddellijk mensen. Indien de mensheid werd beschouwd als één maatschappij, dan liet zich een recht denken op eenzelfde grondslag voor de gehele beschaafde wereld. De maatschappij was immers primair: de rechtsbegrippen werden voortgebracht door de waarneming van de maatschappij en de handelwijze van de mensen. Een regering die het aan haar toevertrouwde deel van de wereld slecht beheerde, schond niet alleen een plicht tegenover haar onderdanen, maar eveneens tegenover de gehele mensheid. Voor de oplossing van een dergelijk conflict was Hamaker van mening dat een wereldgerecht uitkomst kon bieden. Overigens zag hij dit voorrecht van geschillenbeslechting door een wereldgerecht niet graag toegepast op het gedrag van ‘wilde en onbe-

5 Molengraaff, ‘De dageraad van het wereldrecht’, p. 737.

6 Zie over zijn opvattingen en die van de nog te noemen privaatrechtsjuristen Steenhoff, *De wetenschap van het Internationaal Privaatrecht*, p. 120 e.v.

7 Steenhoff, *De wetenschap van het Internationaal Privaatrecht*, p. 129 e.v. Zie D. Josephus Jitta, *De wederopbouw van het internationale recht op den grondslag van eene rechtsgemeenschap van het menselijk geslacht* (Haarlem 1919), p. 1 e.v. in welk boek hij zijn theorie ook toepaste op het internationale publiekrecht.

schaafde' volkeren: ten opzichte van hen gold het beginsel van non-interventie niet en hadden de regeringen van de beschaafde volkeren het recht om in te grijpen. Het invoeren van een eenvormig wereldprivaatrecht stuitte voornamelijk naar Hamakers opvatting af op het feit dat het maatschappelijke leven niet overal op aarde gelijk was en daarom kon het privaatrecht, dat het beeld was van de maatschappij, niet overal hetzelfde zijn. Dit behoefde echter niet te beletten dat voor sommige rechtsverhoudingen, die door of ten gevolge van de internationale handel in het leven werden geroepen, zoals de wissel, het bevrachtingscontract of de avariërgrosse, wel een eenvormig recht tot stand kwam.⁸

Met als uitgangspunt de eenheid van het menselijk geslacht moest volgens Hamaker het internationaal privaatrecht 'elke ademhaling, elke hartklopping van het internationale leven volgen en beschermen'. In vrede en veiligheid levende volkeren moesten overgaan tot erkenning over en weer van elkaars recht. Rechtspraak naar vreemd recht was niet abnormaal, maar natuurlijk en noodzakelijk. De rechter is de handhaver van het recht, onverschillig waar in de beschaafde wereld het zijn oorsprong heeft. Eenheid op het gebied van het internationaal privaatrecht was naar zijn mening van 'levensbelang'.⁹

Suijling stond sceptischer dan Molengraaff, Josephus Jitta en Hamaker tegenover de eenheid van het menselijke geslacht. Het gebouw van het wereldrecht kon niet op deze wankelende basis worden opgetrokken. Er was geen andere grondslag voor een wereldrecht denkbaar dan het nationale recht van elke staat. Een vreemde wet heeft voor een nationale soevereïen geen gezag, zolang hij haar niet tot de zijne heeft gemaakt. De staten zullen daarom de handen ineen moeten slaan en om die reden was het opstellen van een enkel uniform privaatrecht te hoog gegrepen. Een mooie opstap naar een uniform privaatrecht zou eendrachtige samenwerking zijn op het gebied van het internationaal privaatrecht. Suijling dacht hierbij bijvoorbeeld aan de instelling van een permanent internationaal scheidsrecht voor vragen van internationaal privaatrecht, maar de tijd was zijns inziens op de korte termijn daarvoor nog niet rijp. Wel verwachtte hij heil van de instelling van een internationaal executiehof op basis van een executieverdrag, een hof dat zich buigt over de uitvoering van nationale vonnissen gewezen in internationale verhoudingen.¹⁰

Parallel aan de pleidooien voor de vorming van een wereldrecht groeide de belangstelling voor het natuurrecht, een rechtsstelsel dat de pretentie heeft eeuwige en onveranderlijke beginselen te bevatten voor alle mensen in de wereld. Het enthousiasme voor een ideaal recht, een 'hogere' recht dat waarlijk een universeel recht van de mensheid was waaraan het positieve recht kon worden getoetst, kenmerkte het optimisme in Nederland.¹¹ Het

⁸ H.J. Hamaker, *De organisatie der mensheid*, p. 101 e.v., p. 106, p. 112 e.v., p. 117-118. Over Hamaker: G.C.J.J. van den Bergh en C.J.H. Jansen, 'Hendrik Jacob Hamaker: de jurist tegenover het moderne denken', in: L. Dorsman (red.), *Beroep op de wetenschap. Utrechtse geleerden tussen universiteit en samenleving 1850-1940* (Utrecht 1999), p. 105 e.v.

⁹ *Verspreide Geschriften*, VI, p. 18, p. 145 e.v.

¹⁰ J.Ph. Suijling, *Het wereldverkeer in het privaatrecht* (Haarlem 1911), p. 31 e.v. Vgl. voor zijn visie eveneens: J.Ph. Suijling, *The Hague Paëce conferences of 1899 and 1907*, Den Haag 1910. Suijling is evenals de Groninger hoogleraar J. Kusters (1874-1951) een vertegenwoordiger van een nationale opvatting van het internationaal privaatrecht.

¹¹ G.E. Langemeijer, *De wijsbegeerte des rechts en de encyclopedie van het recht sedert 1880* (Amsterdam 1963), p. 73-79; J. Coert, *Algemeene rechtsbeginselen en de praktijk*, in: *Rechtsgeleerd Magazijn* 1921, p. 179 e.v.; W. van der Vlugt, R. Stammler, *De Gids* 1926-I, p. 173-200.

werk van Franse en Duitse juristen over een zogenaamde herleving van het natuurrecht vormde een belangrijke inspiratiebron voor de Nederlandse rechtsgeleerden.¹² Suijling en Hamaker zagen echter weinig heil in 'het' natuurrecht als wereldrecht. De kritiek was er weliswaar nimmer in geslaagd de juridische wereld geheel te zuiveren van de natuurrechtelijke giststof, wat pleitte voor de taaiheid van de natuurrechtelijke leer. Maar de natuurrechtelijke beginselen vormden in hun ogen een te zwak fundament voor de opbouw van een uniform internationaal privaatrecht, laat staan een eenvormig wereldrecht. Het natuurrecht als algemeen mensheidsrecht had nooit vaste voet aan de grond gekregen in de internationale praktijk. Suijling voegde daaraan nog toe dat een opwelling van een menselijke deugd nog geen bron van recht is. Hij, Hamaker en Molengraaff afficheerden zich als aanhangers van het (empirisch) positivisme. Zij hadden gemeen dat volgens hen kennis slechts gebaseerd kon zijn op ervaring en zintuigelijke waarneming en niet op vage noties of idealen van recht en rechtvaardigheid.¹³

Onderkennen de Nederlandse juristen dan geen enkel probleem bij de vorming van een wereldrecht? Toch wel. Het gedrag van grote mogendheden als Engeland en Frankrijk baarde zorgen. De Engelsen waren imperialisten. Zij onderwierpen met geweld, in strijd met de regels van het internationale recht, de Zuid-Afrikaanse Boeren aan hun heerschappij. In Frankrijk was de naleving van het recht soms eveneens ver te zoeken. Op Frans grondgebied had zich namelijk juist een proces afgespeeld dat als schokkend voor het algemene rechtsgevoel en als een klap in het gezicht van de gehele mensheid werd ervaren, te weten de onterechte veroordeling van de joodse officier Alfred Dreyfus wegens spionage. De Nederlandse Juristen-Vereniging koos openlijk partij voor de Dreyfusards, de ijveraars voor revisie van de veroordeling van Dreyfus. Het ere-lid van de Juristenvereniging, A.A. de Pinto (1828-1907), wijdde een boek in twee delen aan de affaire: *Het proces Dreyfus getoetst aan wet en recht*.¹⁴ Dit proces ademde niet bepaald de gedachte van de menselijke eenheid en universele rechtsgemeenschap uit.

Ook meer in concreto, op het gebied van het internationaal privaatrecht, was er kritiek op het Franse recht. Met name de artikelen 11 en 13 Code civil lagen onder vuur. Uit deze bepalingen werd afgeleid dat vreemdelingen in Frankrijk in beginsel niet dezelfde burgerlijke rechten genoten als de Fransen (tenzij er sprake was van wederkerigheid op grond van een verdrag). Naar de opvatting van de Franse wetgever bestond er dus geen rechtsgemeenschap tussen Franse burgers en vreemdelingen. Molengraaff noemde art. 11 Cc een barbaars voorschrift, waaraan de samenleving en het tegenwoordige mensenverkeer zijn ontgroeid.¹⁵ Hij hield de Fransen het Nederlandse art. 9 Wet Algemene Bepalingen voor

12 R. Saleilles, 'Ecole historique et droit naturel d'après quelques ouvrages récents', in *Revue trimestrielle de droit civil* 1902, p. 80 e.v.; J. Charmont, *La renaissance de droit naturel* (Montpellier 1910); E. Jung, *Das Problem des natürlichen Rechts* (Leipzig 1912); voorts het werk van R. Stammler.

13 Suijling, *Het wereldverkeer in het privaatrecht*, p. 8-9; Hamaker, *De organisatie der mensheid*, p. 106 e.v. Zie C.J.H. Jansen, 'J.Ph. Suijling (1869-1962)', in: C.J.H. Jansen, J.M. Smits en L.C. Winkel (red.), *16 juristen en hun filosofische inspiratie* (Nijmegen 2004), p. 31 e.v.

14 J.H.A. Lokin en C.J.H. Jansen, *Tussen droom en daad* (Zwolle 1995), p. 9-10; J.C.M. Leijten, 'De bierkaai met succes bevochten. De Pinto en de zaak Dreyfus, na honderd jaar nader beschouwd', in: *RM Themis* 1998, p. 143 e.v.

15 Molengraaff, *De dageraad van het wereldrecht*, p. 716. Art. 11 Cc: L'étranger jouira en France des mêmes droits civils que ceux qui

waarin simpelweg werd bepaald dat het burgerlijk recht van het Koninkrijk hetzelfde is voor vreemdelingen als voor Nederlanders.

3 Nederlandse volkenrechtbeoefenaren over eenheid van de mensheid

De vermeerdering van de gemeenschappelijke belangen van staten door de toename van het handelsverkeer in de laatste decennia van de negentiende eeuw leidde volgens de Nederlandse volkenrechtsjuristen onmiskenbaar tot een ongekende vlucht van het volkenrecht.¹⁶ Privaatrechtsjuristen propageerden een wereldrecht op grond van de eenheid van de mensheid. Vergelijkbare pleidooien voor de ontwikkeling van een wereldrecht trof men ook aan bij juristen uit de (internationaal) publiekrechtelijke hoek, zoals de Leidse hoogleraar in het koloniale staats- en administratief recht en het adatrecht van Nederlands-Indië C. van Vollenhoven (1874-1933), de Utrechtse hoogleraar in de staathuishoudkunde J. baron D'Aulnis de Bourouill (1850-1930), zijn collega voor het staats- en volkenrecht J. de Louter (1847-1932) en de Leidse hoogleraar J.P.A. François (1889-1978). D'Aulnis waarschuwde in zijn afscheidsrede uit 1917 voor het opkomende nationalisme in de Verenigde Staten, Rusland, Duitsland en het Verenigd Koninkrijk. Het imperialisme van laatstgenoemd land zou kunnen uitlopen op een economische ramp. Hij zag vrijhandel en wereldburgerschap als de grootste bijdragen aan de wereldvrede.¹⁷

De Louter was minder optimistisch, hoewel hij hoog opgaf over de vooruitgang in het internationale rechtsbestel. Volgens hem verbond het volkenrecht twee factoren: de souvereiniteit van staten en de eenheid van de mensheid. De grondslag van de staat voerde hij terug op de redelijke en zedelijke natuur van de mens, zonder overigens uit te gaan van een natuurrecht (De Louter was een overtuigd positivist). Staten waren geen abstracte grootheden, maar groepen van mensen met een redelijke en zedelijke aanleg. In de zedelijke natuur van de mens ging een rechtsgevoel schuil dat zich in een rechtsovertuiging openbaarde. Die overtuiging kon zich manifesteren als rechtsscheppende kracht. De kiem van het volkenrecht lag dus in de natuur van de mens. De tijd was echter nog lang niet rijp voor een verplichte arbitrage voor internationale geschillen of een internationale politiemacht.¹⁸ François zag het volkenrecht als een recht dat geldt voor de volkerengemeen-

sont ou seront accordés aux Français par les traités de la nation à laquelle cet étranger appartiendra. De chauvinistische houding van de Franse rechter in ipr-zaken op het gebied van het personen- en familierecht werd door Kolléwijn aan de kaak gesteld als oortuiging van het nationaliteitsbeginsel. Steenhoff, *De wetenschap van het Internationaal Privaatrecht*, p. 252 e.v.

¹⁶ Zie bijv. W.J.M. van Eysinga, *De studie van het internationale recht* (Leiden 1912), p. 8-9; A.A.H. Struycken, 'Nationalisme en internationalisme', *Verzamelde Werken*, II (Arnhem 1925), p. 83 e.v.

¹⁷ C. van Vollenhoven, *Omtrek en inhoud van het internationale recht* (1898). T.M.C. Asser betuigde in W. 1898/7236 zijn instemming met deze gedachte van Van Vollenhoven. J. d'Aulnis de Bourouill, *De staathuishoudkunde in verband met den wereldoorlog* (1917). Zie A. van den Berg en C.K.F. Nieuwenburg, 'D'Aulnis de Bourouill tussen wetenschap en kunst', in: Dorsman (red.), *Beroep op de wetenschap*, p. 89 e.v. (p. 100-102). Zie eveneens F.M. van Asbeck, *Onderzoek naar den juridischen wereldbouw* (Amsterdam 1916): wereldvrede door wereldrecht.

¹⁸ J. de Louter, *Het stellig volkenrecht*, I ('s-Gravenhage 1910), p. 6 e.v. De Louter was overigens evenals Van Vollenhoven een specialist op het gebied van het Indonesische staatsrecht en het adatrecht. Zie C.G. Roelofsens, 'Jan de Louter 1847-1932. Een typisch negentiende-eeuwse figuur', in: G.C.J.J. van den Bergh, J.E. Spruit en M. van de Vrugt (red.), *Rechtsgeleerd Utrecht* (Zutphen-Linshoten 1986), p. 103 e.v.

schap in de culturele ontwikkelingsfase waarin die zich bevindt. De regels die deze gemeenschap normeren, wortelden ook volgens hem in de zedelijke natuur van de mens. Het statelijk recht was onderdeel van de volkenrechtsorde. Boven de nationale orde verheef zich derhalve het recht van de internationale gemeenschap.¹⁹ Zowel De Louter als François zochten de fundering van het volkenrecht uiteindelijk dus in de redelijke en zedelijke mensheid.

In kringen van de Nederlandse beoefenaren van het volkenrecht bestond aan het begin van de twintigste eeuw een oprechte belangstelling voor internationale vrede en veiligheid. Zij werd mede gevoed door het feit dat Den Haag, zetel van de regering van een sinds lang neutraal land dat in de personen van Hugo de Groot (1583-1645) en Cornelis van Bijnkershoek (1673-1743) de bakermat vormde van het moderne volkenrecht, vaak onderdak bood aan internationale bijeenkomsten en binnen de internationale beweging Nederlandse juristen (zoals Asser, A.F. de Savornin Lohmann (1837-1924), B.C.J. Loder (1849-1935) en Kosters) een vooraanstaande rol speelden. Met name de Vredesconferenties van 1899 en 1907 hebben de Nederlandse diplomatie een goede reputatie bezorgd in de internationale wereld. De belangrijkste uitkomst van deze conferenties was de oprichting van een Permanent Hof van Internationale Arbitrage dat tot het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog een stabiliserende invloed heeft kunnen uitoefenen in een aantal interstatelijke conflicten.²⁰

4 Het vertrouwen in wereldrecht en -vrede geschokt door de Eerste Wereldoorlog

Het vertrouwen in het tot stand brengen van een uniform wereldrecht kreeg bijna de nekslag door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. De voorzitter van de Nederlandse Juristen-Vereeniging sprak namens velen, toen hij in 1915 bij de opening van de jaarvergadering zich afvroeg of de juristen zich niet overgaven aan zelfbedrog. Loonde het nog de moeite aandacht en kracht te wijden aan rechtsontwikkeling? Het was niet alleen het volkenrecht dat door de vlammen van de wereldbrand dreigde te worden verteerd. Ook het privaatrecht zag hij in velerlei opzicht gekrenkt, evenals het constitutionele recht. 'En dan zullen wij, Nederlandsche juristen, het bestaan, zij het niet met denzelfden lust en dezelfde uitbundigheid, toch met dezelfde ernst als steeds voortarbeiden aan rechtshervorming en wetsverbetering.' Ondanks de verbroken samenwerking van de volkeren en in weerwil van de schrijnende rechtsmiskenningen moesten de juristen echter blijven geloven in de majesteit van het recht en hun zorg blijven richten op zijn bescherming en ontwikkeling.²¹

¹⁹ J.P.A. François, *Handboek van het volkenrecht*, I (Zwolle 1931), p. 19 e.v. Zie ook Van Eysinga, *De studie van het internationale recht*, p. 21: 'de waarheid, dat wat van twee staten uitgaat, het in rechtskracht wint van wat slechts één staat wrocht, dat het recht der kleinere statengroep gebroken wordt door het recht der wereldgemeenschap.'

²⁰ Een korte eigentijdse weergave van de resultaten van deze conferenties in Suijling, *The Hague Peace conferences of 1899 and 1907* en François, *Handboek van het volkenrecht*, I en II.

²¹ J. Oppenheim, in: *Handelingen van de Nederlandsche Juristen-Vereeniging 1915-II*, p. 2-3.

Ook beoefenaren van het internationale privaatrecht zagen een gemeenschappelijk recht verder weg dan ooit. De internationale gemeenschap was aan flarden geschoten. Of op deze ruïne nog een wereldrecht viel te bouwen, was ernstig betwijfelbaar. Suijling constateerde kort na het uitbreken van de oorlog dat een recht dat uit de overeenstemming van de staten of uit het rechtsbewustzijn van de mensheid wordt geboren, niet tot de wereld van de rechtsverschijnselen behoorde. 'Zijne autoriteit reikt niet verder dan de studeerkamers, waarin het geloof aan zijne kracht is geboren.' Hij was in zoverre verheugd dat de oorlogvoerende mogendheden de goede smaak hadden getoond niet met arbitrage te sollen. Een reis naar Den Haag, de zetel van het Permanente Hof van Internationale Arbitrage, was naar zijn mening ook tevergeefs geweest, want ook het scherpste vernuft had de partijen niet tot elkaar kunnen brengen.²² Van Vollenhoven schreef in 1918 badinerend: 'En intusschen galmen de enthousiasten van een internationalen vrede, dat men het zoo heerlijk ver begint te brengen, want dat telegraaf, telefoon, stoomwezen, toerisme, gemeenschappelijke vogelbescherming en gemeenschappelijke druifluisbestrijding de gansche menschheid aaneensolderen tot één volk met één welvaartsdoel en één cultuur.'²³ Na de Eerste Wereldoorlog is verder gewerkt aan de codificatie van het internationaal privaatrecht; de grondslag werd echter op een enkele uitzondering na niet meer gezocht in de eenheid van het menselijk geslacht.

Het geschokte vertrouwen in het internationale recht bracht eveneens mee dat het in het Verdrag van Versailles van 28 juni 1919 opgenomen voorstel tot oprichting van een Volkenbond en een Permanent Hof van Internationale Justitie door de Nederlandse beoefenaren van het volkenrecht niet met gejuich werd ontvangen. Van Vollenhoven was opnieuw de cynische vertolker van dit gevoel: 'doch bitter schaarsch, haast bij name te tellen, zijn de enthousiasten.' Hij weet dit gevoel onder meer aan de omstandigheid dat aan de redactie van het verdrag tot oprichting van de Volkenbond minder zorg was besteed dan aan de eerste de beste plaatselijke verordening van Broek-in-Waterland. De voorstellen ten aanzien van het Permanente Hof werden als volstrekt ontoereikend afgeschilderd.²⁴ Niet alleen technisch-juridisch was er kritiek. Ook de overwegende invloed van de overwinnaars van de Eerste Wereldoorlog binnen de organen van de Volkenbond werd verworpen. Het geheel wekte daardoor de schijn een politiek wapen te zijn in handen van de grote mogendheden die uit waren op de versterking van hun machtspositie. Het instituut van de Volkenbond belichaamde echter een belofte die niet zo maar versmaad mocht worden. Door gemis aan eenheid en solidariteit hadden de neutrale landen gedurende de oorlog al veel bedorven voor zichzelf en de mensheid en zij werden daarom opgeroepen tot strijd voor een *werkelijke* Volkenbond, opdat de mensheid in staat zou zijn onder de zegening van een op recht berustende vrede zich weer op te heffen uit de poel van materiële en morele el-

²² Vgl. J.Ph. Suijling in zijn bespreking van het proefschrift van J. Offerhaus in *W.* 1918/10252 en J.Ph. Suijling, *Volkenrecht en politiek* (Utrecht 1915), p. 8.

²³ C. van Vollenhoven, *De drie treden van het volkenrecht* ('s-Gravenhage 1918), p. 49.

²⁴ C. van Vollenhoven, 'De Volkenbond en wij', in: *Verspreide Geschriften*, II ('s-Gravenhage 1934), p. 526, 528 en 534; A.A.H. Struycken, 'Het ontwerp van den volkenbond', in: *Verzamelde Werken*, III (Arnhem 1926), p. 1 e.v.

lende waarin zij was gezonken.²⁵ In schrill contrast tot de vroegere vreugdevolle reacties naar aanleiding van succesvolle internationale initiatieven sprak Struycken over een koude stemming bij het gehele volk ten aanzien van de Nederlandse toetreding tot de Volkenbond: de grote menigte liet de oprichting van de Volkenbond volkomen onberoerd. Het geloof in de gedachte dat een nieuwe, betere wereld door de Volkenbond voor de zo zwaar beproefde mensheid zou worden geopend, kon niemand zich eigen maken.²⁶

Deze onverschilligheid maakte later zelfs plaats voor woede bij sommige Nederlandse juristen. Een van de felste reacties kwam van de reeds genoemde Utrechtse hoogleraar De Louter in een kort essay onder de weinig verhullende titel *Rechtsontaarding*. Hij laakte de Vrede van Versailles. Het verdrag getuigde zijns inziens niet alleen van een redeloze en meedogenloze hardvochtigheid, maar ook van een bittere haat en een diep wantrouwen. Het trof de overwonnen vijand niet alleen in zijn politieke en economische belangen maar eveneens in zijn eer en levensbeginselen. Het Vredesverdrag van Versailles was zo tot een bron van ellende geworden. Met name de Franse houding stond garant voor niets anders dan onheil en bracht bovendien een flagrante schending van het volkenrecht mee in plaats van de verwezenlijking van een rechtvaardige vrede. Het enige land dat redding kon brengen, was naar de mening van De Louter de Verenigde Staten, dat door eigen belang, plichtsbesef en kredietverlening gedreven werd tot medewerking aan de wederopbouw van Europa. Het was zaak een internationale geest te kweken, die de enig mogelijke grondslag kon vormen van een internationale rechtsgemeenschap. Indien een dergelijke geest niet werd nagestreefd, zou de wereldrust niet terugkeren, aldus luidden de waarschuwendende woorden van De Louter.²⁷ Hij kon op het moment van het neerschrijven van deze woorden niet bevroeden hoezeer hij gelijk zou krijgen.

5 Slotopmerkingen

Het optimistische geloof van Nederlandse juristen in een vooruitgang van het recht, die uiteindelijk zou resulteren in het ontstaan van een wereldrecht, lijkt geïnspireerd door een van de grondleggers van de sociologie, Herbert Spencer (1820-1903). Hij zag als zijn voornaamste taak het ordenen van de maatschappelijke verschijnselen aan de hand van het dynamische beginsel van de werkelijkheid: de wet van de ontwikkeling. Samenlevingen zijn onderworpen aan de biologische wetten van aanpassing aan de natuurlijke omstandigheden en natuurlijke selectie. Terwijl Spencer op grond van zijn methode uitkwam bij het centraal stellen van het individu tegenover de gemeenschap en de samenleving beschouwde als het geheel van contracten tussen individuen, zagen Molengraaff, Hamaker

25 'De Volkenbond, W. 1919/10369. Zie ook de beschouwingen van Struycken bij het ontstaan van de volkenbond in *Verzamelde Werken*, III, p. 7 e.v.

26 A.A.H. Struycken, 'Nederland en de volkenbond', in: *Verzamelde Werken*, III, p. 173.

27 J. de Louter, *Rechtsontaarding*. Een protest, 's-Gravenhage 1923, p. 13, p. 25 e.v.

en anderen het menselijke geslacht evolueren in een wereldomvattende eenheid van de menselijke maatschappij, een rechtsgemeenschap van volkeren en een wereldrecht.²⁸

Na de Eerste Wereldoorlog is de hoop op een eenvormig wereldrecht voor de gehele mensheid bij de Nederlandse juristen vervluchtigd. De internationale blijmoedigheid was verdwenen. Het nationaliteitsbeginsel en het imperialisme hadden overwonnen. Ondanks het feit dat Den Haag de twee hoogste rechterlijke organen van de internationale wereld, het Permanente Hof van Internationale Arbitrage en het Permanente Hof van Internationale Justitie, huisvestte, heerste er in Nederland scepsis of deze twee instellingen veel konden bijdragen aan de waarborging van een duurzame internationale vrede en veiligheid. Geleidelijk aan ebde in de jaren dertig dit nationale wantrouwen weg en won de internationale gedachte weer aan kracht. Dit was mede de verdienste van individuele personen, zoals Loder, lid van de Nederlandse Hoge Raad, maar van 1922 tot 1930 tevens lid van het Permanente Hof van Internationale Justitie en van 1922 tot 1924 zijn eerste president. In Den Haag werd vanaf 1925 door middel van internationale conferenties weer verder gewerkt aan de unificatie van het internationale privaatrecht op basis van verdragen.

De houding ten opzichte van de Volkenbond zou in de jaren dertig veranderen.²⁹ Met grote waardering werd in Nederland kennis genomen van de oprichting van Unidroit, het Institut International pour l'Unification du Droit, in 1926 onder auspiciën van de Volkenbond. De Leidse hoogleraar in het burgerlijk recht E.M. Meijers zou binnen Unidroit een belangrijke rol spelen bij het opstellen van internationale regelgeving, een voorbode van zijn rol als nationale wetgever, waarbij hij zowel in inhoudelijk opzicht als qua werkwijze gebruik heeft gemaakt van zijn Unidroit-ervaringen.³⁰ Het belang van de Volkenbond als internationale organisatie werd erkend. In het begin van de jaren dertig resulteerde dat in de aanstelling van een privaattoecent in het volkenbondsrecht aan de Universiteit van Amsterdam.³¹ De Nederlandse juristen bleven – zoals altijd – de ontwikkelingen in het Duitse en de Franse privaatrecht nauwgezet volgen. Langzaam maar zeker echter maakte de gerichtheid op het Franse recht plaats voor die op het Anglo-Amerikaanse privaatrecht, dat reeds vanaf het einde van de negentiende eeuw in de belangstelling stond bij juristen als Hamaker, Molengraaff en Meijers. Het duurde toen echter niet lang meer, of de bevrijding moest daadwerkelijk van Amerika en Groot-Brittannië komen. De hoop op een rechtvaardig wereldrecht voor de gehele mensheid werd door het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog de bodem ingeslagen.³²

²⁸ Vgl. voor de invloed van Spencer: S. Dudink, *Deugdzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1901* (Amsterdam 1997), p. 231 e.v. Zie voor de rol van de evolutieër in het moderne debat over een Europees privaatrecht: J.M. Smits, 'De missing link in het debat over unificatie van privaatrecht: het evolutionair perspectief', in: NTBR 2003, p. 241 e.v.

²⁹ Vgl. D.J. de Geer, J.J. Vorrink, J.P.A. François, *De toekomst van den Volkenbond: redevoeringen (...) van de Vereniging voor Volkenbond en Vrede* (1938).

³⁰ V.J.A. Sütó, 'De invloed van Meijers' rechtsvergelijkende expertise op zijn toelichting bij het Ontwerp van Volmacht 1954', in: C.J.H. Jansen en M. van de Vrugt (red.), *Recht en geschiedenis* (Nijmegen 1999), p. 177 e.v.; V.J.A. Sütó, *Nieuw Vermogensrecht en rechtsvergelijking-reconstructie van een wetgevingsproces (1947-1961)* (Den Haag 2004), p. 49 e.v.

³¹ Te weten E. van Raalte. De titel van zijn oratie luidde: *De Volkenbond en de Verenigde Staten van Europa* ('s-Gravenhage 1931).

³² De tekst van deze bijdrage is voorgedragen als lezing. Een deel is gepubliceerd onder de titel: C.J.H. Jansen, 'Internationalisme, droit mondial et règlement international de conflits à la veille du twintigste siècle aux Pays-Bas', in: D. Breillat & E.C. Copens (ed.), *Les Cours Internationales* (Nijmegen 2002), p. 49-60.

DE KUNSTSCHILDER REIMOND KIMPE EN DE BIJZONDERE RECHTSPLEGING

Deze bijdrage verscheen eerder, namelijk op 19 mei 2001, in de *Provinciale Zeeuwse Courant*. Aanleiding vormde de geruchtmakende aankoop van een schilderij door het Rijksmuseum Amsterdam, waarover dadelijk meer. Dat is inmiddels geen nieuws meer. Met het stuk werd echter tevens beoogd de aandacht te vestigen op iets anders, namelijk op de grote mogelijkheden en rijke inhoud van het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) dat een paar maanden daarvoor van het ministerie van Justitie naar het Nationaal Archief – toen nog Algemeen Rijksarchief – was overgebracht. Onder de honderdduizenden dossiers van ‘foute’ Nederlanders die dit reusachtige archief bevat, bevindt zich een groot aantal dat een fascinerende kijk biedt op de jaren veertig van de vorige eeuw. Dat wil zeggen, niet alleen op de oorlogsjaren, maar ook op de eerste jaren na de bevrijding.¹

Een voorbeeld van zo’n dossier vol interessante, soms onverwachte details, relaties, gebeurtenissen en opinies, is dat van de Middelburgse kunstschilder van Vlaamse origine Reimond Kimpe (1885-1970).² Het stuk in de PZC is inmiddels niet meer eenvoudig te vinden. Daarom wordt het hier met aanvullingen, correcties en uitbreidingen nogmaals opgenomen.

Verdachte vreemdeling

Eind 1999 was Kimpe in de *Provinciale Zeeuwse Courant* nog genoemd als een van de kandidaten voor de verkiezing van de ‘Zeeuw van de Eeuw’,³ maar ruim een jaar later ging de aankoop van een schilderij van zijn hand door de gemeente Middelburg niet door vanwege zijn oorlogsverleden. Dit schilderij uit het begin van de oorlog, waarop de ruïne van het Middelburgse stadhuis is afgebeeld, zou NSB-lid Kimpe volgens de berichten naar alle waarschijnlijkheid aan NSB-leider Mussert hebben verkocht. Middelburg zag van de aankoop ervan af, en dat terwijl een ander doek van Kimpe met hetzelfde onderwerp reeds lang in het stadhuis van Middelburg hing. Het Rijksmuseum Amsterdam kocht het doek

¹ Zie ook S. Faber en G. Donker, *Bijzonder Gewoon. Het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (1944-2000) en de 'lichte gevallen'*, 2^e dr. [Haarlem] 2001.

² Nationaal Archief, CABR, inv.nr. 111664 (Procureur-Fiscaal Den Bosch, 28606). Zie ook CABR 95084 (Politieke Recherche Afdeling Middelburg, 62A).

³ Annie M.G. Schmidt zou het worden.

⁴ Zie <http://www.rijksmuseum.nl/collectie/zoeken/asset.jsp?id=SK-A-4966&lang=nl> (5-12-2005). Vgl. het advies van de Raad voor Cultuur van 5 juli 2004 (<http://www.cultuur.nl/files/pdf/adviezen/rvc981.pdf>, 5-12-2005).

wel.⁴ Wie was de maker van dit schilderij en welke nadere gegevens over hem biedt het CABR?

De Belg Reimond Kimpe had toen hij zich na de Eerste Wereldoorlog in Zeeland vestigde al een bewogen leven achter de rug. In 1918 werd hij als Vlaams activist ter dood veroordeeld en week hij uit naar Nederland.⁵ De meeste van zijn medestanders zochten hun toevlucht in Duitsland, wat in 1945 door Kimpe naar voren werd gebracht om aannemelijk te maken dat hij niet tot de Duitsgezinde activisten behoorde.

Kimpe, die te Gent zijn diploma waterbouwkunde had behaald, was na zijn aankomst in Nederland werkzaam in de wegebouw. In Middelburg ontwikkelde hij zich tot een gerespecteerd kunstenaar en werd hij bestuurslid van de Zeeuwse stichting 'Het Kunstmuseum'. Politiek actief was hij naar eigen zeggen niet meer. Veel zou dat ook niet hebben uitgehaald, want de meeste Nederlanders konden zich, vond Kimpe, niet in de toestand van Vlamingen verplaatsen. Een uitzondering vormden enkele vrienden, onder wie een zekere mr. Tichelman (Terneuzen) en de toenmalige minister van Justitie P.S. Gerbrandy. De laatste was kort voor mei 1940 nog langs geweest. Onder het genot van een kop koffie bespraken zij toen in hotel De Burg 'als vrienden de toekomst'. Gerbrandy kocht in die tijd twee schilderijen. Het ene ging in mei 1940 verloren, de levering van het andere kon wegens het vertrek van de regering naar Londen geen doorgang vinden. Voor Kimpe had het uitbreken van de oorlog tot gevolg dat hij als verdachte vreemdeling werd aangehouden en gedurende ruim een week in fort Ellewoutsdijk werd geïnterneerd.

Lid van de NSB

Of zijn voorgeschiedenis en eventuele uitlatingen tot deze internering hebben geleid, dan wel of er sprake was, zoals Kimpe zelf stelde, van een persoonlijke wraakactie, konden we niet vaststellen. Wel dat de meidagen van '40 ook voor hem niet gemakkelijk zijn geweest. Zijn gevangenschap, het verlies van zijn atelier, materialen en een deel van zijn oeuvre maakten hem depressief en verbitterd. Na enkele maanden meldde hij zich aan als lid van de NSB. Volgens een arts was dit niet gebeurd onder invloed van de 'zenuwaandoening' die Kimpe in Ellewoutsdijk had opgelopen. Behalve rancune speelde een rol dat de NSB de enige partij was die de door Kimpe aangehangen Groot-Nederlandse gedachte officieel beled. Er was wel enige druk op hem uitgeoefend en hij had pas toegegeven nadat op papier was komen te staan dat hij in de partij geen enkele activiteit zou ontplooien. In zijn omgeving bleef dit NSB-lidmaatschap onbekend, en de Middelburgse notabelen probeerden hem weer aan het werk te krijgen.

5 Over dit deel van het leven van Kimpe zou een afzonderlijke studie te schrijven zijn. We geven slechts een paar willekeurig gekozen verwijzingen: <http://www.zombrec.be/Leesgroep%20%22Activisme%22/slottekstTrustboekREV2..doc>; <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn1/minnaert>; <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn1/domela>; <http://studio2000.nl/redesign/naam/naamlijst/Kimp.R.html> (alle 5-12-2005).

In die eerste maanden produceerde Kimpe slechts drie doeken, waarvan er twee het verwoeste stadhuis tot onderwerp hadden. Uit de stukken wordt niet expliciet duidelijk of Kimpe met deze schilderijen een specifieke boodschap heeft willen uitdragen. Wel bracht hij in zijn verweerschriften na de oorlog naar voren dat hij zich nooit Nationaal-Socialist had gevoeld en dat zijn werken daarvan de stille getuigen waren. Als ‘artiest [...] vertegenwoordigde’ hij Walcheren in de musea van Antwerpen, Parijs, Batavia en in vele particuliere collecties. Zijn kunst wilde hij belangeloos ter dienste stellen van de gemeenschap, bijvoorbeeld door het vastleggen van ‘historisch waardevolle toestanden’ op Walcheren. ‘Ik heb Walcheren gediend en verheerlijkt in al zijn schoonheid’. Van belang is in dit verband ook dat hij het ene ‘verwoeste stadhuis’ (I) vermoedelijk niet eigener beweging maar in opdracht van burgemeester Van Walré de Bordes gemaakt heeft. Het andere (II) is inderdaad door Mussert in het najaar van 1940 gekocht. Dat staat vast. Kimpe zelf deed hierover na de oorlog helemaal niet geheimzinnig, waarschijnlijk omdat hij daarin nog steeds helemaal geen kwaad zag. Voor hem ging hier om iets heel anders: aan het eind van de jaren twintig zou hij onder de directie van Mussert, toen hoofdingenieur van de Waterstaat in Utrecht, een groot verlies geleden hebben als aannemer van de betonweg Bilthoven-Soestdijk, en Mussert wilde dat met de aankoop van dit schilderij ‘moreel’ goedmaken.

‘Entartete Kunst’

Na een aantal maanden hervond Kimpe zijn werkkraft, maar de afzet van zijn werk stagneerde, omdat het niet strookte met de kunstopvattingen van de bezetter. Van Kimpe’s expressionisme moesten de Duitsers en hun Nederlandse trawanten weinig hebben. Een collega-kunstschilder uit Den Haag schreef in een – in het Duits vertaalde – recensie: ‘Wir haben einen realistischeren, starrereren Blick für die Dinge’ en hij had dan ook grote moeite met een schilderij van Kimpe waarop een aantal schepen voorkwam waarvan de vlaggen en vaantjes niet zoals mocht worden verwacht één kant op waaiden! Een Duitse cultuur-ambtenaar, W.K.E. Münzer, liet zich in Den Haag over het werk van Kimpe in een aantal brieven nog scherper uit: de schilder gaf aan de mensen op zijn schilderijen negroïde trekken en hun haar was zo zwart dat men wel moest aannemen dat het Zeeuwse volk overwegend Spaans bloed bezat. In plaats van ogen als meren (‘See-Augen’) schilderde hij spleetogen (‘Schlitzaugen’), en dat terwijl er nauwelijks een provincie te vinden was ‘in der sich die Germanischen Menschen so rein gehalten haben wie hier’. Münzer had hem reeds lang gewaarschuwd, maar Kimpe bleef ‘eigenwillig und dickköpfig’ op zijn weg voortgaan, mede omdat een aantal internationaal ingestelde Nederlanders, onder wie de burgemeester van Middelburg, een ander oordeel over het rassenvraagstuk had. Uiteindelijk moest Kimpe, die niet met zijn ‘entartete Kunst’ wilde stoppen, Zeeland in 1942 voorgoed verlaten, maar al na drie maanden kreeg hij toestemming daar terug te keren.

Deze gang van zaken bracht Kimpe dubbele teleurstelling: hij voelde zich miskend én hij

liep het grote geld mis. In Kimpe's eigen woorden: van de hoogconjunctuur, een gouden tijd, waarvan door velen, ook eersterangsartiesten als Jan Sluyters en Pyke Koch, reusachtig was genoten, kon hij niet profiteren. Dat dubbele leidde ook tot tegenstrijdige uitspraken. In een van de verhoren is er sprake van dat de verkoop van een schilderij aan Seyss-Inquart afsprong op het feit dat zij het niet over de prijs eens konden worden, maar in een verweerschrift zegt Kimpe later dat hij ondanks mogelijke nadelige gevolgen een bod van Seyss-Inquart afwees vanwege de vijandige houding van de bezetter, en dat terwijl van anderen 'veel, gul en duur' werd gekocht.

Voorwaardelijk buiten vervolging gesteld

In november 1944, enkele dagen na de bevrijding van Zeeland, werd Kimpe aangehouden. Ruim een jaar lang zat hij vast in een kamp bij Rilland-Bath en – wegens ziekte – in het voormalige militaire hospitaal in Middelburg. Zelf vond hij dat hij als intellectueel en artiest hierdoor dubbel zwaar werd getroffen. In deze geest schreef ook zijn vrouw tal van brieven. Middelburgse kunstliefhebbers bleven achter hem staan, ook nadat zijn NSB-lidmaatschap bekend was geworden. In brieven en getuigenverklaringen vroegen zij om begrip en vrijlating. Een aantal van hen vond dat deze 'begenadigde' voor deze 'misstap' veel te hard werd aangepakt. Sommigen zeiden vergoelijkend dat Belgen over principekwesties nu eenmaal gemakkelijker heen stappen dan 'Hollanders', terwijl één kunstminnaar zelfs schande sprak van de 'ongerechtvaardigde Duitse strafmethode' die hier werd gebruikt.

Begin februari 1946 werd Kimpe, nog steeds in afwachting van berechting, in vrijheid gesteld. Wel volgde nog een maand huisarrest en stond zijn post onder censuur. Pas in de laatste maanden van 1946 werd zijn zaak behandeld, niet door een Tribunaal, maar, zoals met velen gebeurde, door een speciale ambtenaar van het openbaar ministerie, een zogeheten officier-fiscaal. Op 7 november werd Kimpe voorwaardelijk buiten vervolging gesteld. Hij moest zich als *ware* hij een goed Nederlander gedragen (de geursiveerde woorden voegde men toe omdat hij de Belgische nationaliteit bezat) en kreeg een boete van f 2.500. Dat was geen gering bedrag voor die tijd. Ook daarachter gaan weer interessante bijzonderheden schuil. Kimpe was een welgesteld man: zijn vermogen werd getaxeerd op f 75.000. Aanvankelijk was het de bedoeling dat hij daarvan f 15.000 zou afdragen. Kimpe bracht een tweetal bezwaren in. Om te beginnen achtte hij de 118 schilderijen die tijdens zijn detentie onder beheer waren gesteld te hoog getaxeerd. Deze schilderijen, waaronder '1 schilderij toebehorend aan prof. mr. P.S. Gerbrandy, minister-president van Nederland', waren opgeslagen in het Zeeuwse rijksarchief. De waarde ervan werd bepaald op f 22.416. Dat zouden ze, dacht Kimpe, 'in deze slechter wordende tijden' niet opbrengen. Nog belangrijker was voor hem het feit dat het merendeel van zijn vermogen tot stand was gekomen doordat hij door toedoen van de Duitsers van de Belgische regering vele tienduizenden guldens aan schadevergoeding en uitkeringen had ontvangen. Hij had hierom niet

gevraagd en voelde zich moreel verplicht het ontvangene met rente (in totaal 700.000 Belgische francs) terug te geven, maar dat was hem nog niet gelukt. Het Nederlands Beheersinstituut (in samenwerking met de fiscus) stelde hem voor de keus: óf zijn schuld aan België zou voor de berekening van vermogensheffing niet meegeteld zou worden, maar dan zou het Beheersinstituut met Kimpe's geld de Belgische regering tevreden stellen, óf Kimpe moest over de volle f 75.000 vermogensheffing betalen (in totaal f 2.875 over 1945 en 1946) maar dan wel zelf de zaak met België afdoen. Bovendien werd de boete teruggebracht tot de genoemde f 2.500. Kimpe koos voor het laatste. Hij nam dus het risico dat hij vanuit België alsnog met een vordering zou worden geconfronteerd. Het is ons niet bekend hoe groot dit risico op dat moment was en hoe deze kwestie uiteindelijk voor Kimpe is uitgekapt.

Meer verguisd dan geprezen

Niet alles is uit het CABR-dossier duidelijk geworden, maar dit in elk geval wél: eenstemmigheid over Kimpe's doen en laten was er na de oorlog beslist niet. Veel discussie was er over het NSB-lidmaatschap van Kimpe (een buitenlander) en zijn pogingen om daar weer van af te komen, hetgeen pas lukte in 1943. En dan hebben we de meest negatieve uitlatingen over hem nog maar weggelaten, omdat ze afkomstig waren van een landgenoot en medeverdachte met wie Kimpe zwaar gebrouilleerd was geraakt. Deze beweerde bijvoorbeeld dat Kimpe na zijn vrijlating in mei 1940 de eerder genoemde burgemeester van Middelburg eens flink onder handen had genomen en dat deze vervolgens 'uit schrik' een schilderij ('Verwoest stadhuis' I dus) had gekocht.

Heeft Middelburg er goed aan gedaan 'Verwoest stadhuis' II niet te kopen? Dat zal pas ten volle duidelijk zijn als het Amsterdamse Rijksmuseum dat doek niet alleen ophangt, maar ook het verhaal erbij vertelt van de maker die als kunstenaar én als mens, bij zijn leven en na zijn dood, per saldo meer verguisd dan geprezen werd. Iemand die in wezen weinig goed kon doen. Dan toch maar zijn schilderijen voor zich laten spreken, en het verhaal vergeten?

LIJST VAN PUBLICATIES VAN PROF.DR. T.J. VEEN (1943-2005)*

Gebruikte afkortingen

BMGN: Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden

NJB: Nederlands Juristenblad

RMTh: Rechtsgeleerd Magazijn Themis

TvR: Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis

ZSS.RA: Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung

1. 'Twee brieven van Perizonius', in: *Hermeneus* 38 (1966[-1967]), p. 6-23.
2. Mello Brunsema, *Oratio pro nova juridicae facultatis Groningae instituta praelectione habita ad vi Julij A.S. MDXCVI*. De tekst van het handschrift in facsimile uitgegeven met een inleiding van T.J. Veen en een vertaling van F. Akkerman, T.J. Veen en A.G. Westerbrink, Groningen 1967 (=Mededelingen van het rechtshistorisch instituut [der] Rijksuniversiteit Groningen, nr. 6); 68 pp.
3. P.W.A. Immink, *De wording van staat en soevereiniteit in de middeleeuwen [collegedictaat]*, 2e herziene en vermeerderde druk [bewerkt door P. Gerbenzon en T.J. Veen, met 'Ter Inleiding en Verantwoording' van T.J. Veen en een necrologie van H.J. Scheltema], Groningen 1969 (=Mededelingen van het rechtshistorisch instituut [der] Rijksuniversiteit Groningen, nr. 3); XX + 126 pp.
4. 'Frisia non cantat. Clarum inde Frisium nomen', in: *Fryslân Oerein!*, jan. 1970, p. 3-18.
5. [Bespreking van:] P.W.A. Immink, *Vrijheid en recht*, Groningen 1967, in: *It Beaken* 32 (1970), p. 49-53.
6. *Wrottersean. Bibliografie van de geschriften van Prof.Mr. P. Gerbenzon* verzorgd door C.J. van Heel, A.L. Hempenius, B.S. Hempenius-Van Dijk, T.J. Veen en J.A.C.J. van de Wouw, z.p. en z.j. [Groningen 1970]; 28 pp.
7. 'Een transformatie van het begrip Fries recht', in: *TvR* 38 (1970), p. 565-570.
8. 'De beste staat: een quaestio politica bij Huber en Spinoza', in: *BMGN* 88 (1973), p. 38-51.
9. [Bespreking van:] J.K.Oudendijk, *Status and extent of adjacent waters*, Leiden 1970, in: *BMGN* 88 (1973), p. 490-492.
10. 'Huber en Spinoza over de beste staat', in: *Handelingen van het tweëëndertigste Nederlands filologencongres gehouden te Utrecht op woensdag 5, donderdag 6 en vrijdag 7 april 1972*, Amsterdam 1974, p. 314-316.
11. [Bespreking van:] Th.J. Meijer (ed.), *Album Promotorum Academiae Franekerensis (1591-1811)*, Franeker [1972], in: *BMGN* 89 (1974), p. 426-428.
12. 'Vrijheid en Recht. Filosofie en Geschiedenis. Over het wetenschappelijk werk van Prof. Mr. P.W.A. Immink (1908-1965)', in: *Vrijheid en Recht, Opstellen aangeboden aan Prof. Mr. E.H. s'Jacob ter gelegenheid van zijn aftreden als hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen*, Zwolle 1975, p. 301-317.
13. 'Bibliografie van de geschriften van Prof.Mr.E.H. s'Jacob', in: *Vrijheid en Recht, Opstellen aangeboden aan Prof.Mr. E.H. s'Jacob ter gelegenheid van zijn aftreden als hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Groningen*, Zwolle 1975, p. 387-394.
14. *Recht en nut, Studiën over en naar aanleiding van Ulrik Huber (1636-1694)* (mit ausführlicher deutscher Zusammenfassung), diss. jur. Groningen, Zwolle 1976, XIV + 404 pp.
15. [Bespreking van:] B.W. Siemens, *Dijkrechten en zijlvesten*, Groningen 1974, in: *NJB* 52 (1977), p. 80.

* Dit is de bibliografie die door Theo Veen zelf is vervaardigd. Zie het begin van het In memoriam in deze aflevering. (Sjoerd Faber)

16. [Bespreking van:] Verslagen en Mededelingen [van de] Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht, deel XIV, no. 2, Bussum 1975, in: NJB 52 (1977), p. 83.
17. [Bespreking van:] P.W.A. Immink, L'évolution de la liberté et de la peine dans les régions non féodalisées situées entre le Vlie et l'Ems, Leeuwarden 1975, in: NJB 52 (1977), p. 359-360.
18. [Bespreking van:] Horst Denzer, Moralphilosophie und Naturrecht bei Samuel Pufendorf. Eine geistes- und wissenschaftsgeschichtliche Untersuchung zur Geburt des Naturrechts aus der Praktischen Philosophie, München 1972, in: Tijdschrift voor Geschiedenis 90 (1977), p. 263-264.
19. *Ulrici Huberi Oratio [III] Quâ disseritur: Quamobrem jus publicum olim in Academiâ nostra professione publicâ non sit honoratum. Habita domi ipsius, ante primam Collationem Doctrinae De Jure Civitatis cum Politica Prid. Non. Maj. MDCLXXXII. Ulrik Huber, Redevoering waarin wordt uiteengezet Waarom vroeger het publiekrecht aan onze Academie niet met een professoraat vereerd is. Gehouden te zijnen huize, voorafgaande aan de eerste vergelijking van de wetenschap van het staatsrecht met de staatkunde op 6 mei 1682.* Vertaald door F. Akkerman, T.J. Veen en A.G. Westerbrink. Geannoteerd, ingeleid en van een bijlage voorzien door T.J. Veen, Zwolle 1978; X + 67 pp.
20. 'Naturrecht und Praktische Philosophie', in: TvR 46 (1978), p. 151-160.
21. [Bespreking van:] C.J. Friedrich, Johannes Althusius und sein Werk im Rahmen der Entwicklung der Theorie von der Politik, Berlin 1975, in: TvR 46 (1978), p. 179-184.
22. [Bespreking van:] A. Postma, De mislukte pogingen tussen 1874 en 1889 tot verbetering en uitbreiding van de Kinderwet-Van Houten, Deventer 1977, in: NJB 53 (1978), p. 656.
23. 'Frysk yn it rjochtsforkear', in: De Stienien Man 34 (1978), nr. 13, p. 3-9.
24. [Bespreking van:] W.J. Buma and W. Ebel unter Mitwirkung von M. Tragter-Schubert (Hrsg.), Westerbauersches Recht I. Jus Municipale Frisonum (=Altfriesische Rechtsquellen, Texte und Uebersetzungen, Band 6), Göttingen 1977, in: NJB 54 (1979), p. 124.
25. [Bespreking van:] Eckart Pick, Mainzer Reichsstaatsrecht, Inhalt und Methode, Ein Beitrag zum Jus Publicum an der Universität Mainz im 18. Jahrhundert (=Recht und Geschichte, Band 7), Wiesbaden 1977, in: TvR 47 (1979), p. 72-77.
26. 'Een Fundgrube voor de historische wetenschap: de Althusius-Bibliographie', in: BMGN 94 (1979), p. 89-96.
27. [Bespreking van:] F. Akkerman, Spinoza's tekort aan woorden. Humanistische aspecten van zijn schrijverschap (=Mededelingen vanwege het Spinozahuis, 36), Leiden 1977, in: BMGN 94 (1979), p. 164-165.
28. [Bespreking van:] Christiaan M.G. ten Raa, Consilium Nr. 105 van Nicolaas Everaerts (=Mededelingen van het Juridisch Instituut van de Erasmus-Universiteit Rotterdam), in: NJB 54 (1979), p. 579-580.
29. [Bespreking van:] Spinoza, Briefwisseling, vertaald uit het Latijn en uitgegeven naar de bronnen als mede van een inleiding en van verklarende en tekstkritische aantekeningen voorzien door F. Akkerman, H.G. Hubbeling [en] A.G. Westerbrink, Amsterdam 1977, in: BMGN 94 (1979), p. 300-302.
30. [Bespreking van:] O. Vries (ed.), Oudfriese Oorkonden, vierde deel (=Oudfriese Taal- en Rechtsbronnen, XIV), 's-Gravenhage 1977, in: NJB 54 (1979), p. 964.
31. [Bespreking van:] Diethelm Klippel, Politische Freiheit und Freiheitsrechte im deutschen Naturrecht des 18. Jahrhunderts (Rechts- und Staatswissenschaftliche Veröffentlichungen der Görres-Gesellschaft, Neue Folge, Heft 23), Paderborn 1976, in: TvR 47 (1979), p. 370-375.
32. [Bespreking van:] Karl Mommsen, Katalog der Basler juristischen Disputationen 1558-1818 aus dem Nachlass herausgegeben von Werner Kundert (Ius Commune: Sonderhefte, Texte und Monographien, 9), Frankfurt am Main 1978, in: TvR 48 (1980), p. 186-193.
33. [Bespreking van:] W.J. Buma and W. Ebel unter Mitwirkung von M. Tragter-Schubert (Hrsg.), Westerbauersches Recht I. Jus Municipale Frisonum, (=Altfriesische Rechtsquellen, Texte und Uebersetzungen, 6), Göttingen 1977, in: BMGN 95 (1980), p. 396-399 [uitvoeriger versie van nr. 24].
34. [Bespreking van:] R.E.O. Ekkart, Franeker Professorenportretten. Iconografie van de professoren aan de Academie en het Rijksatheneum te Franeker 1585-1843, Franeker 1977, in: BMGN 95 (1980), p. 149-155.
35. [Bespreking van:] P.Gerbenzon/N.E.Algra, Voortgangh des Rechtes. De ontwikkeling van het Neder-

- landse recht tegen de achtergrond van de Westeuropese cultuur, 5e herziene druk, Alphen aan den Rijn 1979, in: *NJB* 55 (1980), p. 1043-1044.
36. [Bespreking van:] A.C. 't Hart, *Recht en staat in het denken van Giambattista Vico*, Alphen aan den Rijn 1979, in: *Nederlands Tijdschrift voor Rechtsfilosofie en Rechtstheorie* 10 (1981), p. 81-90.
37. [Bespreking van:] C.J. Friedrich, *Johannes Althusius und sein Werk im Rahmen der Entwicklung der Theorie von der Politik*, Berlin 1975, in: *BMGN* 96 (1981), p. 103-105.
38. [Aankondiging van:] Jon Wetlesen, *The Sage and the Way. Spinoza's Ethics of Freedom (=Philosophia Perennis: Spinoza's Philosophy and its Relevance, IV)*, Assen 1979, in: *BMGN* 96 (1981), p. 431-432.
39. Pieter Gerbenzon, Caspar J. van Heel, Barendina S. Hempenius-Van Dijk, Theo J. Veen [and] Johannes A.C.J. van de Wouw (ed.), 'Allegationes Phalempinianaee. Documents bearing on two Early Thirteenth Century Lawsuits', in: *TvR* 49 (1981), p. 251-285.
40. [Bespreking van:] B.H. Stolte jr., *Henrik Brenkman (1681-1736), Jurist and Classicist. A Chapter from the History of Roman Law as Part of the Classical Tradition*, diss. Utrecht, Groningen 1981, in: *NJB* 57 (1982), p. 233-234.
41. 'Van Vranck tot Kluit. Theorieën over de legitimatie van de soevereiniteit der Staten Provinciaal (1587-1795)', in: *Freonen om ds. J.J. Kalma hinne. Stúdzjes, meast oer Fryslân, foar syn fifensantichste jierdei*, Ljouwert [=Leeuwarden] (1982), p. 302-324.
42. 'Rechtsgeleerdheid en filologie in de achttiende eeuw: over Henrik Brenkman (1681-1736)', in: *RMTh* 1982, afl. 4, p. 378-386.
43. [Bespreking van:] G.C.J.J. van den Bergh, *Geleerd recht. Een geschiedenis van de Europese rechtswetenschap in vogelvlucht*, Deventer 1980, in: *NJB* 57 (1982), p. 907-908.
44. 'De legitimatie van de soevereiniteit der Staten bij Huber en Kluit', in: *BMGN* 97 (1982), p. 185-215.
45. [Aankondiging van:] M. Stolleis (ed.), *Staatsdenker im 17. und 18. Jahrhundert. Reichspublizistik, Politik, Naturrecht, Frankfurt am Main 1977*, in: *BMGN* 98 (1983), p. 134-135.
46. [Bespreking van:] *Aan het volk van Nederland. Het democratisch manifest van Joan Derk van der Capellen tot den Pol 1781*, ingeleid door W.F. Wertheim en A.H. Wertheim-Gijse Weenink, Weesp 1981, in: *NJB* 58 (1983), p. 347-348.
47. [Bespreking, in samenwerking met E.B. Pechler, van:] *Aan het volk van Nederland. Het democratisch manifest van Joan Derk van der Capellen tot den Pol 1781*, ingeleid door W.F. Wertheim en A.H. Wertheim-Gijse Weenink, Weesp 1981, in: *RMTh* 1983, afl. 3, p. 284-291.
48. [Aankondiging van:] John Finnis, *Natural Law and Natural Rights*, Oxford 1980, in: *Theoretische Geschiedenis* 10 (1983), p. 241.
49. [Bespreking van:] *Bronnen van de Nederlandse codificatie [sinds 1798, III:] Personen- en familierecht 1798-1820 door Heleen C. Gall met een bijlage Rechtspersonen 1798-1820 door Frédérique M. Huussen-de Groot (=Werken der Stichting tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandse recht, no. 6)*, Zutphen 1981, in: *RMTh* 1983, afl. 5, p. 495-501.
50. [Bespreking van:] P.G. Aalbers, *Het einde van de horigheid in Twente en Oost-Gelderland 1795-1850*, Zutphen 1979, in: *NJB* 59 (1984), p. 18-19.
51. [Bespreking van:] Folkert Postma, *Viglius van Aytta als humanist en diplomaat (1507-1549)*, Zutphen 1983, in: *NJB* 59 (1984), p. 83-84.
52. [Bespreking van:] J.Ph. de Monté ver Loren, *Hoofdlijnen uit de geschiedenis der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse Omwenteling*, 6e druk, bewerkt door J.E. Spruit, Deventer 1982, in: *NJB* 59 (1984), p. 362.
53. 'Princeps legibus solutus', in: *Theoretische Geschiedenis* 11 (1984), p. 83-89.
54. [Aankondiging van:] Albert de Lange, *J.H. Gunning jr. en het Spinoza-standbeeld*, Leiden 1982, in: *BMGN* 99 (1984), p. 143-144.
55. 'Ratio status en arcana imperii', in: *TvR* 52 (1984), p. 151-159.
56. [Bespreking van:] J. Ph. de Monté ver Loren, *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse Omwenteling*, 6e druk, bewerkt door J.E. Spruit, Deventer 1982, in: *TvR* 52 (1984), p. 190-193 [uitgebreidere versie van nummer 52].

57. [Aankondiging van:] Tijdschrift voor de studie van de Verlichting, 6 (1978), in: BMGN 99 (1984), p. 526-527.
58. [Aankondiging van:] Hubert Vandenbossche, Adriaan Koerbagh en Spinoza, Leiden 1978, in: BMGN 99 (1984), p. 527-528.
59. [Bespreking van:] W. Riphagen, J.Th. de Smidt, en H.J. van Eikema Hommes, Hugo de Groot 1583-1645. Symposium gehouden te Amsterdam op 18 februari 1983, Zwolle 1983, in: *Nederlands Tijdschrift voor Rechtsfilosofi en Rechtstheorie* 14 (1985), p. 87-89.
60. [Bespreking van:] O. Schutte (ed.), *Het Album Promotorum van de Academie te Harderwijk, Zutphen 1980* [en van:] J. van den Boom en A. Driessen (edd.), *Voorlopige lijst van studenten van de Kwartierlijke Academie te Nijmegen 1655-1679*, Nijmegen 1983, in: BMGN 100 (1985), p. 287-289.
61. 'De lege regia, Opmerkingen over de interdependentie van geschiedbeschouwing, politieke theorie en interpretatie van Romeins recht bij Ulrik Huber', in: G.Th. Jensma, F.R.H. Smit [en] F. Westra (edd.), *Universiteit te Franeker 1585-1811, Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool*, Leeuwarden 1985, p. 321-334.
62. 'Interpretations of Inst.1,2,6, D.1,4,1 and D.1,3,31: Huber's historical, juridical, and political-theoretical reflections on the *lex regia*', in: *TvR* 53 (1985), p. 357-377 [uitgebreidere Engelse versie van het vorige nummer].
63. 'Harderwijkse promoti en Nijmeegse studenten', in: P.L.Nève en E.C.C. Coppens (edd.), *Sine invidia communico. Opstellen aangeboden aan Prof.Dr. A.J. de Groot*, Nijmegen 1985, p. 243-272, ongewijzigd herdrukt in de tweede, vermeerderde druk van dit boek (Nijmegen 1987), p. 229-253 [uitvoeriger versie van nummer 60].
64. 'Wensen, prioriteiten en verwachtingen', in: *NJB* 60 (1985), p. 1351-1352.
65. 'Disputationes Huberianae. Beschouwingen over de samenhang van onderwijs en onderzoek in het wetenschappelijk werk van Ulrik Huber (1636-1694), in verband met een schatting van het aantal door hem gepresideerde oefendisputaties', in: *It Beaken* 47 (1985), p. 236-237.
66. T.J. Veen en P.C. Kop met medewerking van C.H.N. Kwanten (edd.), *Zestig Juristen, Bijdragen tot een beeld van de geschiedenis der Nederlandse rechtswetenschap*, Zwolle 1987 [VIII + 435 pp.], met bijdragen van Veen op p. 1-90 ('Inleiding'), p. 104-109 ('Viglius (Zuichemius) ab Aytta (1507-1577)'), p. 110-112 ('Dominicus Arumaeus (1579-1637)': bewerking van de Duitse tekst van B. Pahlmann), p. 120-129 ('Ulrik Huber (1636-1694)'), p. 155-159 ('Frederik Adolf van der Marck (1719-1800)'), p. 403-408 ('Petrus Wernerus Adam Immink (1908-1965)'), p. 409-413 ('Herman Frederik Wilhelm David Fischer (1909-1964)'), p. 414-420 ('Julius Christiaan van Oven (1881-1963)').
67. '65 Vrouwelijke Juristen?', in: *NJB* 62 (1987), p. 1227.
68. 'Quod principi placuit, legis habet vigorem', in: J.E. Spruit [en] M. van de Vrugt (edd.), *Brocardica in honorem G.C.J.J. van den Bergh, 22 studies over oude rechtsspreuken*, Deventer 1987, p. 107-110.
69. [Bespreking van:] G.C.J.J. van den Bergh, *The Life and Work of Gerard Noodt (1647-1725)*, Dutch Legal Scholarship between Humanism and Enlightenment, Oxford 1988 in: *RMTb* 1989, p. 357-366.
70. [Bespreking van:] Werner Kundert, *Katalog der Helmstedter juristischen Disputationen, Programme und Reden 1574-1810 (= Repertorien zur Erforschung der frühen Neuzeit, Bd. 8, Wiesbaden 1984)*, in: *TvR* 57 (1989), p. 201-206.
71. [Bespreking van:] Dieter Wyduckel, *Ius Publicum, Grundlagen und Entwicklung des öffentlichen Rechts und der deutschen Staatsrechtswissenschaft (=Schriften zum öffentlichen Recht, Bd. 471, Berlin 1984)*, in: *TvR* 57 (1989), p. 194-196.
72. [Bespreking van:] C.M.G. ten Raa, *Geldswaarde-schommelingen, nominalisme en geldlening. De Grote Raad van Mechelen en Nicolaas Everaerts over privaatrechtelijke geschillen bij geldswaarde-schommelingen (eind 15e – begin 16e eeuw). Het probleem van het nominalisme bij geldleningen in de volgende eeuwen. Mark=Mark van de Hoge Raad der Nederlanden (1931) (=Mededelingen van het Juridisch Instituut van de EUR, nr. 24, Rotterdam, februari 1984)*, in: *TvR* 57 (1989), p. 196-200.
73. 'Ius publicum universale pari fere passu cum politica ambulat, Ulrik Huber quaestio iuris en de quaestio utilitatis bij de studie van staat en politieke gemeenschap', in: C.W. Maris, A.M. Bos, A. Hoekema [en]

- T. van Peijpe (edd.), *Recht, rechtvaardigheid en doelmatigheid, Bundel verschenen ter gelegenheid van het 350-jarig bestaan van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Universiteit van Amsterdam (=Wetenschappelijke Reeks [van de] Faculteit der Rechtsgeleerdheid [van de] Universiteit van Amsterdam [zonder nummer], Arnhem en Deventer 1990)*, p. 59-89.
74. 'Laus Senectutis, of: Het verstand komt met de jaren', in: *NJB* 65 (1990), p. 1713-1717.
 75. 'De studio iuris recte instituendo', in: *Alibi* 21, nr. 3 (februari 1991), p. 18.
 76. 'Exercitii causa. Een reglement en een vraag', in: *NJB* 66 (1991), afl. 13, p. 534-535.
 77. 'Studiosus sine studio sus est: visitatie van een juridische faculteit', in: *NJB* 66 (1991), afl. 13, p. 572-580.
 78. [Bespreking van:] P.P. Schmidt, *Catalogus Oude drukken in de bibliotheek van de Hoge Raad der Nederlanden (Zwolle, 1988)*, in: *TvR* 59 (1991), p. 197-198.
 79. 'De Leidse juridische faculteit: rise of trendsetter?', in: *NJB* 66 (1991), afl. 27, p. 1091-1092.
 80. 'Van Apeldoorn en het Romeinse recht', in: *NJB* 66 (1991), afl. 41, p. 1654-1660.
 81. "'Heb dank, Hooggeachte Professor, heb veel dank uit naam van de Nederlandse juristen': over leven en werk van Eduard Maurits Meijers (1880-1954)", in: *Ars Aequi* 40 (1991), afl. 12, p. 1059-1077.
 82. 'Van marktschreeuwers, schenders en dolle honden', in: *NJB* 66 (1991), afl. 44, p. 1805-1806.
 83. J.C.H. Blom, P.H.D. Leupen, P. de Rooy, T.J. Veen [en] L. Kooijmans (ed.), *Een brandpunt van geleerdheid in de hoofdstad. De Universiteit van Amsterdam rond 1900 in vijftien portretten* (Hilversum, Amsterdam 1992)
 84. 'Reactie', in: *Weekblad voor Privaatrecht, Notariaat en Registratie* 123 (1992), nr. 6052 (6-13 juni 1992), p. 413-414.
 85. [Bespreking von:] M.J.A.M. Ahsmann, *Collegia en colleges, Juridisch onderwijs aan de Leidse universiteit 1575-1630, in het bijzonder het disputeren*, diss. Leiden (Groningen, 1990), in: *ZSS. RA* 109 (1992), S. 708-714.
 86. 'Een merkwaardige sinjeur: over H.J. Scheltema (1906-1981)', in: *NJB* 67 (1992), afl. 44, p. 1497-1501.
 87. 'Ook dat is wetgeving: naar aanleiding van een herinnering', in: *NJB* 67 (1992), afl. 45/46, p. 1573-1574.
 88. "'All men are equal but some are more equal than others': over een karikatuur van de Verlichting", in: *Recht en kritiek* 19 (1993), afl. 1, p. 78-85.
 89. C.J.H. Jansen, E. Poortinga, [en] T.J. Veen (ed.), *Twaalf bijdragen tot de studie van de rechtsgeschiedenis van de negentiende eeuw*, Amsterdam: Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Universiteit van Amsterdam, 1993, VII + 188 pp.
 90. 'Cornelis van Vollenhoven over onze nationale staatsrechtsstudie', in: *TvR* 61 (1993), p. 411-434.
 91. [Bespreking von:] C.J.H. Jansen, Van Kemper tot Hamaker, *Een onderzoek naar de encyclopedie van het recht in de negentiende eeuw*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1990, in: *Ius Commune* 20 (1993), p. 498-499.
 92. 'Over 'life, liberty and the pursuit of happiness': een reactie', in: *Recht en kritiek* 19 (1993), p. 412-415.
 93. *De Staten-Generaal vertegenwoordigen het gehele Nederlandse volk. De leden stemmen zonder last. Interpretaties van twee grondwetsartikelen (= Ars Aequi Cahiers Rechtsvergelijking en Rechtsgeschiedenis, deel 1; Nijmegen: Ars Aequi Libri, 1994). 109 pp.; 2e druk: 2000. 122 pp.*
 94. [Aankondiging van:] Govaert van den Bergh, Chris Lorenz, Roel Pieterman (ed.), *Het recht van de geschiedenis. Historische dimensies in sociaal-wetenschappelijk onderzoek van het recht*, 's-Gravenhage: VUGA Uitgeverij b.v. 1993, in: *NJB* 69 (1994), afl. 20, p. 693.
 95. 'Historische kritiek. Opmerkingen naar aanleiding van een recente publikatie', in: *TvR* 62 (1994), afl. 2, p. 175-183.
 96. [Bespreking von:] N.E. Algra, *Zeventien keuren en vierentwintig landrechten*, tweede druk, Doorn: Graal B.V. [1992], in: *TvR* 62 (1994), afl. 2, p. 199-200.
 97. 'Juridische mythologie', in: *NJB* 70 (1995), p. 665-666.
 98. 'De vernietiging van een beeld', in: *Collecties. Jaarboek 1995 van de Universiteit van Amsterdam (Amsterdam, 1995)*, p. 25-26.
 99. 'Academische vrijheid: enkele opmerkingen ter inleiding', in: J.C.H. Blom, A.J. Kox en T.J. Veen (ed.), *Academische vrijheid*. (Amsterdam: Vossiuspers AUP, 1995), p. 1-8.
 100. Paul Koschaker, *Europa en het Romeinse recht, Nederlandse editie verzorgd door Theo Veen op basis van een*

- vertaling van Sylvia Ankum, Yvette Ankum, Frank Soetermeer en Theo Veen (Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink) 1995. XXI + 378 pp.; 2e druk (Deventer: W.E.J. Tjeenk Willink) 1997; XXI + 379 pp.; 3e druk (Deventer: W.E.J. Tjeenk Willink) 2000; XXV + 405 pp.
- 100a. 'Inleiding op de te bestuderen literatuur' en vertaling van een tekst van Ulrik Huber, in: *Werkboek rechtsge-schiedenis 1995-1996*, Universiteit van Amsterdam, Faculteit der Rechtsgeleerdheid [1995], p. 7-13, resp. p. 34-38; 1996-1997 [1996], p. 7-13, resp. 36-41, in welke editie ook (met C.M. Cappon) een vertaling van een tekst van Savigny (p. 51-56).
- 100b. 'Inleiding op de te bestuderen literatuur'; vertaling van een tekst van Ulrik Huber; medewerking aan de vertaling van een tekst van Savigny, in: *Werkboek rechtsge-schiedenis 1996-1997*, Universiteit van Amsterdam, Faculteit der Rechtsgeleerdheid [1996], p. 7-13, resp. p. 36-41 en p. 51-56.
101. Met dank aan Du Perron. Over terminologie, begripsvorming en het vermijden van anachronistische redeneringen in het rechtshistorisch bedrijf, UvA (Zwolle, 1996). VIII + 34 pp.
102. 'Juridische mythologie, vervolg: cum laude' en 'Juridische mythologie (3): over beroemde Nederlandse rechtsgeleerden, ofwel: Stolleis' choice', in: NJB 71, afl. 15 (12 april 1996), p. 562-563.
- 102a. 'Wie is er ziek, zwak en misselijk – nu en in 2000?', in: *Alibi* 26, nummer 4 (april 1996), p. 12.
103. [Bespreking van:] Jan Brabers, De Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Katholieke Universiteit Nijmegen 1923-1982, diss. Nijmegen (= Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut nr. 33). Nijmegen: Gerard Noodt Instituut, 1994, in: *TvR* 64 (1996), afl. 2, p. 267-275.
104. 'Over eclecticisch gebruik van Scholtens Algemeen Deel', in: E. Lissenberg, P.W. Brouwer, F. Jacobs [en] E. Poortinga (red.), *De actualiteit van Paul Scholten* (Nijmegen: Ars Aequi Libri, 1996), p. 55-56.
105. [Bespreking van:] E.O.H.P. Florijn, Ontstaan en ontwikkeling van het nieuwe Burgerlijk wetboek, diss. RU Limburg (Maastricht: Universitaire Pers Maastricht, 2e druk, 1996) in: *Recht en kritiek* 22, afl. 4 (1996), p. 414-418.
106. 'Algemeen staatsrecht of politieke wetenschap? Een onder Ulrik Huber verdedigde oefendisputatie over de soevereiniteit (1664)', in: *It Beaken* 58 (1996), nûmer 4, p. 161-167.
- 106a. Twee bijdragen in: *Dagschrift 365 jaar Universiteit van Amsterdam* (Amsterdam: Vossiuspers AUP, 1997), p. 245, resp. p. 297-298.
107. [Redactie van,] Voorwoord en 'Exercitia Huberiana', in: *Secundum datur! Negen studies en een laudatio aange-boden aan Hans Ankum* (Amsterdam: Cabeljauwpers, 1997), p. VII en p. 127-161.
108. 'Stadsrecht of stadskeur? Een terminologische opmerking', in: *Verslagen en Mededelingen [van de] Stichting tot uitgaaf der Bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht*, Nieuwe Reeks 9 (1997), p. 121-125.
109. 'Een leeftijd later: enkele aantekeningen ter inleiding, aanvulling en verantwoording', in: E.O.G. Haitsma Mulier, C.L. Heesakkers, P.J. Knegtmans, A.J. Kox en T.J. Veen (ed.), *Athenaeum Illustre. Elf studies over de Amsterdamse Doorluchtige School 1632-1877* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1997), p. 11-34.
110. "'Ongezonde kost'. L.J. van Apeldoorn over de rechtsgeleerdheid onder Cras en zijn voorgangers', in: E.O.G. Haitsma Mulier, C.L. Heesakkers, P.J. Knegtmans, A.J. Kox en T.J. Veen (ed.), *Athenaeum Illustre. Elf studies over de Amsterdamse Doorluchtige School 1632-1877* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1997), p. 255-284.
111. 'Cui Bono? Enkele beschouwingen naar aanleiding van de dissertatie van Arthur Salomons', in: NJB 72 (1997), afl. 43 (28 november), p. 1997-1999
112. 'Schuld en boete. Verkennende beschouwingen over het rechtskarakter van de pecuniaire sancties in het Haarlemse stadsrecht (1245)', in: B.C.M. Jacobs en E.C. Coppens (ed.), *Een Rijk Gerecht. Opstellen aangeboden aan prof. mr. P.L. Nève* [= Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut, nr. 41] (Nijmegen, 1998), p. 457-519.
113. 'Twee eeuwen nobile officium: de Nederlandse advocatuur 1798-1998' [Bespreking van: E.W.A. Hensen, Twee eeuwen advocatuur in Nederland 1798-1998 (Deventer, 1998)], in: NJB 73 (1998), p. 1959-1962.
- 113a. 'Inleidende hoofdstukken 19de en 20ste-eeuwse rechtsge-schiedenis' (bevat ook een bewerking van de

- sub 100b genoemde 'Inleiding op de te bestuderen literatuur'), in: *Rechtsgeschiedenis. Inleidende hoofdstukken 1998-1999* [Amsterdam: Faculteit der Rechtsgeleerdheid, 1999], p. 63-216.
- 113b. Column Paludanus, in: *De Poort. Facultaire Mededelingen* [van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de UvA]:
 'Verhuizen?', in: nr. 1 (januari 1999), p. 4-5.
 'Planningsleed: drie keer Meijers en het jaar 2000', in: nr. 3 (maart/april? 1999).
 'Lot met Viagra', in: nr. 5 (september 1999), p. 9.
 'Onderwijsperikelen: Paul Scholten over Hugo de Groot en R.S. over Buijs',¹ in: nr. 6 (oktober 1999), p. 10 en 14.
 'Herinneringen', in: nr. 7 (november 1999), p. 11.
 'Professorale problemen', in: nr. 8 (december 1999), p. 7.
 'Iedereen professor (en andere dromen)'.
 'Bekentenis'.
 'Postmodern, sociale cohesie en c-flut'
 [In deze opsomming ontbrekende gegevens waren niet tijdig te achterhalen, -sf]
- 113c. [Ingezonden: Brief aan] Prof.Dr. Harm Pinkster, in: *De Poort* nr. 9 (februari 2000).
114. 'De bewerking van een kaartsysteem: over een monument voor de Franeker Academie' [Bespreking van: F. Postma & J. van Sluis, Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker 1585-1843 (Leeuwarden, 1995)], in: *It Beaken* 60 (1998), nr. 2, p. 142-163.
115. (met Joke de Vries) 'De leerstoel voor oud-vaderlands recht aan de Universiteit van Amsterdam, 1877-1921', in: *Verslagen en Mededelingen* [van de] Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud Vaderlandse Recht, Nieuwe reeks 10 (1999), p. 6-44.
116. 'Feest in Beverwijk', in: *Verslagen en Mededelingen* [van de] Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud Vaderlandse Recht, Nieuwe Reeks 10 (1999), p. 181-189.
117. [Bespreking van:] O. Moorman van Kappen [en] E.C. Coppens, ed., *De Bataafse Omwenteling en het Recht. Acta van het rechtshistorisch colloquium over de betekenis van de Bataafse Revolutie (1795) voor de rechtsontwikkeling in Nederland (Utrecht-Nijmegen, 29 en 30 mei 1995) (= Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut, nr. 39, Nijmegen 1997)*, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 112 (1999), p. 291-293.
- 117a. (Anoniem:) *Pro Memorie* [redactionele inleiding], in: *Pro Memorie* 1 (1999), p. 1-2.
118. 'Observationes tumultuariae novissimae', 1-8, in: *Pro Memorie* 1 (1999), p. 148-152.
 1. Observationes tumultuariae (p. 148).
 2. Een leerstoel voor Zuid-Afrikaans recht (p. 148-149).
 3. Een parmantige resolutie? (p. 149).
 4. I.H. Gosses en de rechtsgeschiedenis (p. 149-150)
 5. Cicero over de jeugd? (p. 150).
 6. Onderwijsperikelen (1): Paul Scholten over Hugo de Groot en R.S. over Buijs (p. 150-152).
 7. Tekst en context (1): over 'invloed' (p. 152).
 8. Protest tegen de 'oliefaculteit'? (p. 152).
119. [Bespreking van:] Peter Hofland met medewerking van Bert Hesp, Leden van de Raad. *De Amsterdamse gemeenteraad 1814-1941* (Publicaties van het Gemeentearchief Amsterdam), Amsterdam: Stichting H.J. Duyvisfonds, 1999, in: *Pro Memorie* 1 (1999), 177-179.
120. [Bespreking van:] I.J. Gallin, *Rechtsetzung ist Machtsetzung. Die deutsche Rechtsetzung in den Niederlanden 1940-1945*, diss. Universiteit van Amsterdam (Europäische Hochschulschriften, Reihe 2, Rechtswissenschaft; Band 2736), Frankfurt am Main (etc.): Peter Lang, 1999; [II+] 217 pp. [Met samenvatting in het Nederlands: p. 201-204], in: *Pro Memorie* 1 (1999), p. 179-181.

1 Vrijwel gelijk aan: 118. 'Observationes tumultuariae novissimae', nr. 6.

121. Bespreking van:] Peter R. Boomsma, Kneppeelfreed. Gevecht om de taal met wapenstok en waterkanon (Franeker: Uitgeverij Van Wijnen, 1998), in: *Pro Memorie* 1 (1999), p. 182-184.
122. [Bespreking van:] G.F.M. van der Tang, Grondwetsbegrip en grondwetsidee [Deventer:] Gouda Quint, 1998, in: *Pro Memorie* 1 (1999), p. 184-187.
123. [Bespreking van:] E.C. Coppens (red.), Honoris Causa. Opstellen aangeboden aan prof.mr. O. Moorman van Kappen ter gelegenheid van zijn vijfentwintigjarig jubileum als hoogleraar aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Katholieke Universiteit Nijmegen (= Rechtshistorische Reeks van het Gerard Noodt Instituut, 42, Nijmegen 1999), in: *Pro Memorie* 1 (1999), p. 187-188.
124. [Bespreking van:] Dirk Heirbaut en Daniël Lambrecht (red.), Van oud en nieuw recht. Handelingen van het XVde Belgisch-Nederlands Rechtshistorisch Congres, Universiteit Gent, 16 en 17 april 1998 (Gandaius. Ontmoetingen met recht, 1). Antwerpen: Kluwer Rechtswetenschappen België, 1998, in: *Pro Memorie* 1 (1999), p. 188-189.
125. [Aankondiging van:] Paulus Scholten, Schadevergoeding buiten overeenkomst en onrechtmatige daad. [Fotomechanische herdruk van het op 25-5-1899 aan de UvA verdedigde proefschrift ter verkrijging van de graad van doctor in de rechtswetenschap, van een verantwoording (p. 155 sqq.) voorzien door N.F. van Manen en R.H. Stutterheim]. Amsterdam: Scheltema en Holkema's Boekhandel, 1899. [Herdruk:] Paul Scholten Instituut [van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Universiteit van Amsterdam], 1999, in: *Pro Memorie* 1 (1999), p. 190.
126. 'Ganze Bibliotheken werden zu Makulatur': over de juridische top 5 van het laatste millennium', in: *NJB* 74 (1999), afl. 45 (17 december), p. 2150-2155.
- 126a. [Opinie over Paul Scholten] in: *Mr. Het magazine voor juristen* 3e jrg. nr. 1 (februari 2000), p. 60.
127. [Bespreking van:] G.F.M. van der Tang, Grondwetsbegrip en grondwetsidee [Deventer:] Gouda Quint, 1998, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 113 (2000), p. 69-72.
- 127a. 'Redactioneel', in: *Pro Memorie* 2 (2000), afl. 1, p. 1-2.
128. 'Observationes tumultuariæ novissimæ', nrs. 9-18, in: *Pro Memorie* 2 (2000), afl. 1, p. 145-158.
 9. Academische correspondentie (p. 145)
 10. Grieks voor juristen? (p. 147)
 11. Langemeijer over Meijers (p. 148)
 12. Herinneringen: over oral history (p. 148)
 13. Klikspaan, de praetor, de professor en – in een voetnoot – de academische vuilnisbak (p. 149)
 14. Halbertsma over Vink (p. 152)
 15. Hora est (p. 153)
 16. Ranzige mystiek? Over de kennelijke onvervangbaarheid van Van Apeldoorns Inleiding (p. 154)
 17. De uitspraak van het tribunaal te Amsterdam in de zaak tegen Lambertus Johannes van Apeldoorn (dossier no. 5708; uitspraak 4 november 1947; fiat executie 5 februari 1948) (p. 156)
 18. Hoe lang nog? (p. 158)
- 128a. Verslag van het Curatorium van de bijzondere leerstoel oud-vaderlands recht aan de UvA, in: *Pro Memorie* 2 (2000), afl. 1, p. 171.
129. 'In memoriam mr.dr. K. de Vries (1917-1999)', in: *Pro Memorie* 2 (2000), afl. 1, p. 172-173.
130. 'In memoriam prof.dr. W.J. Buma (1910-1999)', in: *Pro Memorie* 2 (2000), afl. 1, p. 174-175.
131. [Bespreking van:] Christiaan ten Raa, Waarom 2000. Hoezo 2001? Zoetermeer: Protocol BV, 1999 en Guus J. den Besten, Een nieuw millenium! Hoezo een probleem? Geschiedenis van de kalender en het jaartal, Den Haag: Biblion Uitgeverij, 1999, in: *Pro Memorie* 2 (2000), afl. 1, p. 195-196.
132. [Aankondiging van:] L. van Heijningen, De bevruchtende kus. Recht- en kromspraak door de eeuwen heen, in: *Pro Memorie* 2 (2000), afl. 1, p. 196.
133. [Bespreking van:] Henri van der Zee, 's-Heeren slaaf. Het dramatische leven van Jacobus Capitein, Amsterdam: Uitgeverij Balans, 2000, in: *Pro Memorie* 2 (2000), afl. 1, p. 214-216.
134. [Bespreking van:] J.Th. de Smidt, Old Law Books from the Libraries of the 'Raad van Justitie' (High Court) and J.N. van Dessin (South African Library), Leiden: Grafaria, 1998, in: *Pro Memorie* 2 (2000), afl. 1, p. 216-217.

135. [Bespreking van:] C.J.H. Jansen [en] M. van de Vrugt (red.), *Recht en geschiedenis. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis van de negentiende en twintigste eeuw*, Studiedag Utrecht 1997, Nijmegen: Ars Aequi Libri [1999], in: *Pro Memorie* 2 (2000), afl. 1, p. 219-220.
136. *120 jaar Verslagen en Medede(l)ingen. Algemeen Register met een inleiding* (Hilversum: Verloren, 2000), 64 pp.
137. 'Observationes tumultuariae novissimae', nr. 19, in: *Pro Memorie* 2 (2000), afl. 2, p. 386-387.
138. 'Quousque tandem? Twee onder Ulrik Huber verdedigde oefendisputaties (1664 en 1665)', in: *It Beaken* 62 (2000), afl. 4, p. 235-244.
139. [Bespreking van:] J.H.A. Lokin, C.J.H. Jansen, F. Brandsma, *Het Rooms-Friese recht. De civiele rechtspraak van het Hof van Friesland in de 17e en 18e eeuw* (Hilversum: Verloren / Leeuwarden: Ryksargyf, 1999), in: *It Beaken* 62 (2000), afl. 4, p. 270-277.
140. [Bespreking van:] O. Vries, B.S. Hempenius-van Dijk, P. Nieuwland, P. Baks, *De Heeren van den Raede. Biografieën en groepsportret van de raadsheren van het Hof van Friesland, 1499-1811* (Hilversum: Verloren; Leeuwarden: Ryksargyf, 1999), in: *TvR* 69 (2001), p. 168-172.
- 140a. 'Redactioneel', in: *Pro Memorie* 3 (2001), afl. 1, p. 1-2.
141. 'Observationes tumultuariae novissimae', nrs. 20-25, in: *Pro Memorie* 3 (2001), afl. 1, p. 147-156.
20. *Posteris: de vertaling van een opdracht* (p. 147)
21. *Huberiana nonnulla (1): de Huber-collecties in het rijksarchief in Friesland* (p. 147)
22. *Huberiana nonnulla (2): twee brieven van Ulrik Huber aan zijn vader (Utrecht, 13 maart en 21 april 1655)* (p. 148)
23. *Huberiana nonnulla (3): over de 'zuiverheid' van de politica* (p. 153)
142. [Bespreking van:] E.H. Kossmann, *Political Thought in the Dutch Republic. Three Studies* (Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks, deel 179), Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, 2000, in: *Pro Memorie* 3 (2001), afl. 1, p. 182-183.
143. [Bespreking van:] *De testimonii. The testimony of Aethiopians, Chinese and other Pagans as well as of the Hottentots inhabiting the Cape of Good Hope, likewise about the Complaints of East Indian Slaves. A thesis presented to the University of Leiden in 1770 for the Degree of Doctor of Both Laws by Gijsbert Hemmy. Edited and translated from the Latin by Margaret Hewett, Cape Town 1998*, in: *Pro Memorie* 3 (2001), afl. 1, p. 185-188.
144. [Bespreking van:] Jan Drentje, Thorbecke, *Nederland en Europa. Het vrijste volk der wereld*, Zwolle: Waanders, 1998, in: *Pro Memorie* 3 (2001), afl. 1, p. 190-191.
145. 'Het volk, de leden van de maatschappij en de ingezetenen van de Bataafse Republiek. Opmerkingen over het democratisch gehalte van de Bataafse Staatsregeling van 1798', in: O. Moorman van Kappen en E.C. Coppens (red.), *De Staatsregeling voor het Bataafsche Volk van 1798. Opstellen opgedragen aan de nagedachtenis van Dr. Mr. L. de Gou. Tevens acta van het rechtshistorische colloquium over de betekenis van deze staatsregeling voor de rechtsontwikkeling in Nederland (Utrecht-Nijmegen, 11 en 12 December 1998)* (Nijmegen 2001), p. 9-33.
- 145a. 'Redactioneel', in: *Pro Memorie* 3 (2001), afl. 2, p. 193-194.
- 145b. 'Rechtsgeleerde boeken uit Zuid-Afrika', in: *Pro Memorie* 3 (2001), afl. 2, p. 329.
146. 'Observationes tumultuariae novissimae', nrs 24-27, in: *Pro Memorie* 3 (2001), afl. 2, p. 322-326.
24. *Een onder Ulrik Huber verdedigde historisch-politieke disputatie over Keizer Augustus (1663)* (p. 322)
25. *Gerezen wit: over twee dichtende juristen en hun uitgeverij* (p. 322-324)
26. *Een vreemde man, en die ons vreemd ontviel* (p. 324)
27. *Mr. Jan Gualtherus Christiaan Joosting (Purmerend, 17 april 1866-Velp (Gld.), 18 april 1944): archivaris, uitgever van rechtsbronnen en privatdocent oud-vaderlands recht* (p. 324-326)
147. [Bespreking van:] Ariadne Schmidt, *Overleven na de dood. Weduwen in Leiden in de Gouden Eeuw*, diss. UvA, Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker, 2001, in: *Pro Memorie* 3 (2001), afl. 2, p. 348.
148. 'En voor berisping is hier ruime stof'. *Over codificatie van het burgerlijk recht, legistische rechtsbeschouwing en herziening van het Nederlandse privaatrecht in de 19de en de 20ste eeuw* (Stichting tot uitgaaf der bronnen van het

- Oud-Vaderlandse Recht (OVR) / Amsterdam: Cabeljauwpers, 2001; Bijlage bij *Pro Memorie* 3.2 (2001)), 128 pp.
149. [met S. Faber en D. Heirbaut] Rechtshistorici uit de Lage Landen (4): interview met H. van der Linden, in: *Pro Memorie* 4 (2002), afl. 1, p. 3-22.
150. 'Elias Wigeri over het procesrecht als deel van de academische rechtenstudie (1772)', in: *Pro Memorie* 4 (2002), afl. 1, p. 87-129.
151. [Bespreking van:] Dirk Heirbaut, Europese juristen en oud recht. Gent: Academia Press [2000], in: *Pro Memorie* 4 (2002), afl. 1, p. 200-202.
152. [Bespreking van:] W.G.M. Cerutti, Het Haarlemse stadhuis. Hart van de Stad, in: *Pro Memorie* 4 (2002), afl. 1, p. 219-221.
153. [Aankondigingen van:]
 – 'Millennium-nummer' [van het] Tijdschrift voor Privaatrecht, in *Pro Memorie* 4 (2002), afl. 1, p. 221.
 – 'Leo Polak nummer' [van] Geschiedenis van de Wijsbegeerte in Nederland. Documentatieblad van de Werkgroep Sassen, in: *Pro Memorie* 4 (2002), afl. 1, p. 221-222.
 – 'Kantongerechten in Fryslân' [Themanummer van] Fryslân. Nieuwsblad voor geschiedenis en cultuur 8, nr. 1 in: *Pro Memorie* 4 (2002), afl. 1, p. 222.
 – de website van drs M.H.H. Engels: www.mpaginae.myweb.nl, in: *Pro Memorie* 4 (2002), afl. 1, p. 222-223.
154. Bodenstein in Amsterdam, in: *Summa Eloquentia. Essays in honour of Margaret Hewett* (Fundamina, Editio specialis, 2002), p. 247-254.
155. De hete herfst 1866 en andere grepen uit de correspondentie van K.J.A. Mittermaier, in: *Aan Wil Besteed. Bundel opstellen aangeboden op 22 mei 2003 aan prof.mr. W.G.Ph.E. Wedekind ter gelegenheid van zijn vijfenzestigste verjaardag op 26 mei 2002*, Deventer: Kluwer, 2003, p. 525-537.
156. [Bespreking van:] Govaert C.J.J. van den Bergh, Die holländische elegante Schule. Ein Beitrag zur Geschichte von Humanismus und Rechtswissenschaft in den Niederlanden 1500-1800 (Ius Commune. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Europäische Rechtsgeschichte, Sonderheft 148; Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 2002) in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 116 (2003), p. 124-126.
157. [met Dirk Heirbaut] Rechtshistorici uit de Lage Landen (5): interview met R. Feenstra, in: *Pro Memorie* 5 (2003), afl. 1, p. 3-38.
158. De kwestie Mijer, de motie Keuchenius, de ontbinding van de Tweede Kamer en het ministerschap als springplank. Enkele aantekeningen over en naar aanleiding van een parlementaire cause célèbre, in: *Pro Memorie* 5 (2003), afl. 1, p. 158-176.
159. 'Observationes tumultuariae novissimae', in: *Pro Memorie* 5 (2003), afl. 1, p. 81-87.
 28. Amsterdamse prijsvragen.
160. [Bespreking van:] Rena van den Berg (ed.), *Summa eloquentia Essays in honour of Margaret Hewett*, in *Pro Memorie* 5 (2003) afl. 1, p. 191.
161. [Bespreking van:] Govaert C.J.J. van den Bergh, Die holländische elegante Schule. Ein Beitrag zur Geschichte von Humanismus und Rechtswissenschaft in den Niederlanden 1500-1800 (Ius Commune. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Europäische Rechtsgeschichte, Sonderheft 148; Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 2002) in: *Pro Memorie* 5 (2003) afl. 1, p. 202-205.
162. 'Huber, Ulrik (1636-94)' en 'Pestel, Friedrich Wilhelm von (1724-1805)', in *Wiep van Bunge e.a. (edd.), The Dictionary of Seventeenth and Eighteenth-Century Dutch Philosophers* (Bristol: Thoemmes Press, 2003), I, p. 457-460 resp. II, p. 786-787.
163. 'Observationes tumultuariae novissimae', nrs 29-33, in: *Pro Memorie* 5 (2003), afl. 2, p. 410-423
 29. De aan Robert Feenstra toegekende penning: over een foute illustratie bij de observatie over 'Amsterdamse prijsvragen' (p. 410-411)
 30. Promoveren op stellingen (p. 411-413)
 31. Stellingen ter bevestiging van het doctoraat in de rechtswetenschap: schertsstellingen bij de promotiediners van Mr. D.P.C. de Hoop Scheffer (1918) en Mr. H.T. Asser (1919) (p. 414-417)
 32. Twee brieven van L.J. van Apeldoorn (1886-1979) aan J. Donner (1891-1981) (p. 417-420)

33. Het vertrek van mr. J. Donner uit de Hoge Raad (februari – maart 1944): Leijten versus De Ruiter (p. 421-423)
164. [Bespreking van:] J.E. Spruit, *Cunabula iuris*. Elementen van het Romeinse privaatrecht, tweede druk, J.E. Spruit, Metopen. Verzamelde essays over het Romeinse recht en zijn geschiedenis [en] A.C. Zijderveld, In de schatkamers van het recht. Een sociologische verkenning van het Corpus iuris civilis, in: *Pro Memorie* 5 (2003) afl. 2, p. 434-435.
165. [Bespreking van:] R. Feenstra, Vergelding en vergoeding. Enkele grepen uit de geschiedenis van de onrechtmatige daad, in: *Pro Memorie* 5 (2003) afl. 2, p. 435-436
166. Algemeen Register op de jaargangen 1-5 (1999-2003), in: *Pro Memorie* 5.2. (2003), p. 438-447 (voortgezet op het internet met jaargang 6 en jaargang 7.1)
167. Woord Vooraf in: Theo Veen, Chris Coppens, Gretha Donker en Sjoerd Faber, *Prominenten kijken om*. Achttien rechtsgeleerden uit de Lage Landen over leven, werk en recht (= *Pro Memorie* 6 (2004)), p. V-VIII.
168. [met Paul Nève], 'J.Th. de Smidt: interview met een organisator van grote projecten', in: *Prominenten kijken om* = *Pro Memorie* 6.1-2 (2004), p. 312-330
169. 'Redactioneel', in: *Pro Memorie* 7 (2005) afl. 1, p. 1-2.

RECENSIES

Jan Kuys, *Kerkelijke organisatie in het middeleeuwse bisdom Utrecht*. Nijmegen: Valkhof Pers, 2004. 293 p. ISBN 90 5625 172 4, €25.

Nog in 1995 bewees de ongewijzigde (fotografische) herdruk van het standaardwerk van W. Nolet en P.C. Boeren, *Kerkelijke instellingen in de Middeleeuwen* (Amsterdam 1951), dat bij Nederlandse historici de behoefte bestaat aan een naslagwerk over kerkelijke instellingen. Dit standaardwerk was het resultaat van de bewerking tot een boek door dr. P.C. Boeren van het lessenpakket 'kerkelijke instellingen', zoals ingevuld in de jaren 1920-1939 aan de Archiefschool in Den Haag door priester Willem Nolet. Reeds in 1951 lokte dit boek verdeelde kritiek uit. Uitgebreid maar mild gaat dr. Jan Kuys op deze kritiek in, onder meer door erop te wijzen dat de benadering door beide auteurs van het begrip 'kerkelijke instellingen', hoe ruim ook door hen opgevat, in 1950 minder populair was geworden bij historici en rechtshistorici. Toch wijst Kuys erop dat zowel kerkgeschiedenis als religieuze geschiedenis druk beoefend bleven in de tweede helft der twintigste eeuw (blijkens een artikel uit 1994 van P.H.D. Leupen), maar dat overzichtsstudies zoals die van Nolet en Boeren ontbraken. Zelf heeft dr. Kuys onderzoek verricht naar het godsdienstig leven in de middeleeuwse Noordelijke Nederlanden (*Trajecta* 7 (1998)), en heeft hij het bisdom Utrecht voorgesteld in een Duits overzichtswerk over de bisdommen van het Heilige Roomse Rijk (2003; zie het hier besproken werk, p. 41).

Terecht laakt de auteur het euvel dat studies van middeleeuwse kerkelijke instellingen al te vaak van hedendaagse wereldlijke grenzen uitgaan, zodat de historische kerkelijke grenzen onderbelicht of miskend blijven (p. 28-29; p. 30 noot 18). Zelf bepaalt hij het ruimtelijk kader van zijn boek als 'het middeleeuwse bisdom Utrecht' (p. 29). Een kaart van de aartsdiakonaten van het bisdom Utrecht, naar studies van H.J.B. Mulders en C. Dekker (p. 12), fungeert dan ook als geografisch en bestuurlijk baken, duidelijk om een reeds in 1951 opgemerkt manco op te vullen (p. 24-25). Die kaart legt het kader van Kuys' boek inderdaad vast in de ruimte. In de tijd echter had de auteur de (kerk)historicus die het bisdom Utrecht wenst te bestuderen iets kunnen meedelen over de opeenvolgende in dit bisdom gehanteerde jaarstijlen, te weten Kerststijl (tot het einde van de 12de eeuw), Paasstijl, weerom Kerststijl (provinciaal concilie van Keulen, 1310, 9-11 maart; in bisdom Utrecht ingevoerd op 5 mei 1310, zodat het jaar 1311

zou ingaan met Kerstmis 1310 binnen wat voortaan de *stilus traiectensis* zou heten). Zie hierover de bekende werken van R. Fruin (1934), H. Grotefend, Eg. I. Strubbe & L. Voet (1960). Een korte vermelding van dit besluit had kunnen worden ingelast op p. 113-114, in de paragraaf over het bijeenroepen en leiden door de bisschop van diocesane synodes.

Het boek telt tien hoofdstukken, vertrekkende van 'de parochiekerk' en eindigend met 'religieuze orden'. De stof is systematisch geordend om de opbouw van de kerkelijke organisatie en de verhoudingen tussen de verschillende instellingen duidelijk te maken (p. 32). De onderliggende idee is dat vertrokken wordt van de laagste vorm van de kerkelijke hiërarchie, de parochiekerk (p. 43-85), waarna de hogere niveaus besproken worden, te weten de bisschop (p. 86-105), de metropoliet/aartsbisschop (p. 162-170) en de paus (p. 171-209), om af te sluiten met kerkelijke instellingen die niet geheel in genoemde hiërarchie inpassen: de seculiere kapittels (p. 210-244) en de religieuze orden (p. 245-279). Dit suggereert een opdeling in zes hoofdstukken, maar het bisschoppelijk niveau is behandeld over vijf hoofdstukken (de bisschop; bisschoppelijke rechten (p. 106-120); de wijbisschop en de vicaris-generaal (p. 121-127); de aartsdiaken (p. 128-149), en officialaat en notariaat (p. 150-161)). Drie bijlagen sluiten het boek af (chronologische lijst van bisschoppen van Utrecht tot en met 1559, p. 275-276; lijst van seculiere kapittels, p. 277-280; stadia in kanonikaat en prebende bij het kapittel van Oudmunster gedurende de late Middeleeuwen, p. 281-282), alsook een zakenregister (p. 283-292).

De auteur heeft zich bijzonder veel moeite getroost om over de variëteit aan kerkelijke instellingen en onderwerpen die hij voorstelt niet enkel zelf de relevante literatuur door te nemen en in zijn exposé te verwerken, maar bovendien in het uitgebreide voetnotenapparaat en in de doorlopend aan de paragrafen toegevoegde blokken 'Literatuur' mee te delen. Soms last hij eigen bevindingen in, zoals de vaststelling dat over de deelname van Utrechtse bisschoppen aan provinciale synodes in de 13de eeuw en later gegevens ontbreken (p. 169, al. 1), of nog een poging om een overzicht te bieden van abdijen in het bisdom Utrecht waarvoor pauselijke *servitia* verschuldigd waren (p. 193, n. 60: aan de hand van Post en Hoberg). Op zoek naar nog onopgeloste vragen uit de Nederlandse kerkgeschiedenis, zal de aandachtige lezer de auteur dankbaar zijn voor het aanstippen van nog uit te spitten onderzoeksvelden, zoals de verbreiding van raadskapellen in het bisdom Utrecht (p. 46, al.

4), het exemptiewezen in de Nederlanden (p. 107, al. 2), de invloed van het conciliarisme (p. 173, al. 2), de gedelegeerde pauselijke rechter (p. 185, al. 2 en n. 33), het optreden van pauselijke conservatoren in het bisdom Utrecht (p. 187, al. 1), een nieuwe uniforme inventarisatie van de seculiere kapittels in het bisdom Utrecht (p. 217 § 4, al. 1), de statuten van de kapittels buiten de stad Utrecht (p. 220 § 5, 5.1 al. 3), de regelingen van de residentie in kapittels (p. 225, al. 4), naleving van residentieplicht in kapittels (p. 227, al. 3), kapittelimmunititeiten in het bisdom buiten de stad Utrecht (p. 242, al. 1).

Zelfvertrouwd met de werking van de instellingen van bisschop en officiaal in het bisdom Doornik (12de-15de eeuw), valt mij binnen de stad Utrecht het bestaan van vijf seculiere kapittels op, waarvan één fungeert als kathedraal kapittel. Immers, in het bisdom Doornik is er binnen de stad Doornik slechts één kapittel (het kathedrale Onze-Lieve-Vrouwekapittel). Met de aartsdiaken van Doornik bereikte bisschop Jan Buchiau (1262-1267) een compromis in 1266, waarbij de jurisdictie van de aartsdiaken scherp omljnd werd. In 1336 werd de rechtbank van de aartsdiaken van Doornik volledig opgeslorpt in die van de officiaal, tegen een jaarlijkse vergoeding van 250 lb. tours, te betalen door de zegelaar van de officialiteit.

Een enkel spatje op een anderszins smetteloos handboek, dat ongetwijfeld groot succes zal oogsten, zie ik in het hanteren van de wending 'Filips van Bourgondië' om zowel hertog Filips de Goede (1419-1467) (p. 102-103; p. 173), als de bisschop van Utrecht die van 1514 tot 1527 resideerde aan te duiden (p. 114; p. 127). Nochtans hanteert de auteur (p. 56) wel degelijk, zelfs zonder de toevoeging 'hertog' 'Filips de Goede'. De wending 'hertog Filips van Bourgondië' is ongebruikelijk, en zou, theoretisch, ook kunnen slaan op Filips de Stoute (1363-1404).

Ten slotte verdient de Uitgeverij Valkhof Pers een grote pluim voor een aangename lay-out en uiterst verzorgde presentatie.

Gent Monique Vleeschouwers-Van Melkebeek

J.C.M. Cox, *Repertorium van de stadsrechten in Nederland, 'quod vulgariter statreghte nuncupatur'*. Werken der stichting tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandse recht, nr. 33. Den Haag: VNG uitgeverij 2005. 304 p. ISBN 90 322 7983 1, € 37,50.

Joost Cox is onstuitbaar. Nadat hij eerst een boekje over het Alkmaarse stadsrecht heeft gepubliceerd, heeft de gemeentesecretaris van Alkmaar nu een repertorium van de stadsrechten in Nederland het licht laten zien. En Cox is nog niet klaar; hij heeft een website geopend (www.stadsrechten.nl), geeft links en rechts lezingen (wanneer een stad weer eens zoveel jaar bestaat) en schrijft een proefschrift waarin hij vergelijkend stadsrechtonderzoek doet.

Cox' repertorium is een naslagwerk (hij noemt het zelf een 'stadsrechtenencyclopedie'), waarin een alfabetische opsomming wordt gegeven van alle 220 Nederlandse steden met stadsrecht 'van Aardenburg tot Zwolle' in de periode van 1068 tot 1825. De weergave van een aantal essentiële gegevens per stad is heel overzichtelijk: de auteur heeft iedere stad één pagina gegeven, waarop hij begint met de tegenwoordige plaatsnaam, de datering van het stadsrecht (of de oudste vermelding als 'stad' in de bronnen) en de naam van de verlener van het stadsrecht. Vervolgens komt er een beschrijving waarin onder andere de oudst vermelde naam van de nederzetting en kort de ontwikkeling van de stad wordt beschreven, dan volgt de mededeling op welke stad de genoemde stad hoofdvaart had, wat het oudst bewaarde zegel van de stad is en vervolgens sluit de auteur af met de belangrijkste literatuur die over de stad en het stadsrecht is verschenen.

De wijze waarop Cox te werk is gegaan bij het verzamelen van zijn gegevens is uniek en eigentijds: hij heeft vrijwel alle rijks-, provinciale, regionale en gemeentelijke archieven in Nederland een brief geschreven waarin hij door middel van een zestal vragen in feite alle relevante informatie kreeg over een stad met stadsrecht. Een snellere en betere methode is er volgens mij niet. Wat ik erg positief vind is dat het repertorium in een latere fase (over circa twee jaar) gepubliceerd zal worden op de website van Cox. Dan kan iedereen er lekker naar toe 'surfen' (of 'googlen' wanneer men het webadres niet meer weet) en het document doorzoeken. Dit soort initiatieven zouden meer genomen moeten worden.

Soms maakt Cox wel eens een klein foutje in zijn beschrijving van een stadsrecht. Zo viel mij bijvoorbeeld op dat hij 's-Gravenzande op grond van het twintig artikelen tellende stadsrecht van 1246 rekent tot de Leuvense-Bossche-Haarlemse stadsrechtfamilie, terwijl juist dit stadsrecht hier niet toe behoort (maar wel het 'valse' aan Haarlem ontleende stadsrecht van 's-Gravenzande, door Kruisheer gedateerd

tussen 1239 en 1247; zie *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, Dl. 2, nr. 720). Verder zegt Cox bijvoorbeeld dat het Haarlemse stadsrecht vrijwel geheel is overgenomen van het stadsrecht van 's-Hertogenbosch, terwijl dit maar voor tweederde het geval is (en voor het overige deel vooral aan een Zeeuws stadsrecht, waarschijnlijk Middelburg). Ik kan de auteur deze missertjes echter niet euvel duiden. Inhoudelijk is het nu eenmaal ondoenlijk om alles gelezen te hebben en te weten over elk van de 220 Nederlandse stadsrechten. Een ieder die in de geschiedenis van een stadsrecht van een specifieke stad wil duiken, zal dankbaar gebruik maken van de literatuurverwijzingen die Cox geeft en komt er dan vanzelf wel achter welke eigenaardigheden de auteur over het hoofd heeft gezien.

Voorafgaand aan het repertorium heeft Cox een vrij uitvoerige inleiding geschreven, waarin hij een en ander mededeelt over het begrip 'stad', 'stadsrecht', het stadszegel, de stadsrechtsfamilies en de criteria die hij heeft aangelegd op grond waarvan hij een plaats wel of niet heeft opgenomen in zijn repertorium. Hij hanteert ruime criteria. Cox heeft bijvoorbeeld ook steden opgenomen waarvan geen stadsrechtsoorkonde is overgeleverd (de stad Groningen bijvoorbeeld), maar die wel als 'stad' worden aangeduid in de bronnen en die duidelijke stedelijke kenmerken vertonen door de aanwezigheid van burgemeesters, stadsmuren en stadszegels. Naar de letter genomen behoren deze steden zonder stadsrecht natuurlijk niet thuis in een *Repertorium van de stadsrechten in Nederland*, maar Cox zegt mijns inziens terecht: 'Door deze "ruime" benadering wint het repertorium aan informatieve waarde, aangezien van een zeer groot aantal plaatsen kan worden gezien of (een aantal van) de genoemde criteria van toepassing zijn' (p. 32).

In de bijlagen tenslotte zijn prachtige lijsten opgenomen van bronnenpublicaties en literatuur die zijn verschenen met betrekking tot steden en stadsrechten. Het mooist zijn echter wel de kaarten waarop per provincie de namen van de steden met stadsrecht staan aangegeven inclusief het jaar van de stadsrechtverlening. Cox kan trots zijn op dit fraai vormgegeven, gebonden en van een harde kaft voorziene repertorium.

Haarlem

C.L. Hoogewerf

Karel E.M. Bongenaar, *De ontwikkeling van het zelfbesturend landschap in Nederlandsch-Indië 1855-1942*. Zutphen: Walburg Pers, [z.j.]. 856 p. ISBN 90-5730-267-50.

De in maart 1999 overleden classicus en jurist Karel E.M. Bongenaar heeft in de laatste tien jaar van zijn leven gewerkt aan een proefschrift: een omvangrijke studie over de ontwikkeling van de juridische positie van de zelfbesturende landschappen in Nederlands-Indië. Kort voor zijn overlijden had hij het manuscript voltooid dat nu, persklaar gemaakt door mr. Albert Dekker, in boekvorm is verschenen. Het onderhavige, lijvige boek behandelt de ontwikkeling van het zelfbesturend landschap in Nederlands-Indië in de periode 1855-1942. Het boek had het eerste deel moeten worden van een uit drie delen opgebouwde studie. Bongenaar had het plan opgevat om in een tweede deel de geschiedenis te beschrijven van de zelfbesturende landschappen tijdens de Japanse bezetting (1942-1945) en de Indonesische revolutie (1945-1949), en in een derde deel in te gaan op de spoedige politieke en juridische ineenstorting van het zelfbesturende landschap binnen de in 1950 ontstane eenheidsstaat Indonesië. De schrijver heeft helaas geen tijd van leven gehad om het tweede en derde deel van zijn studie te schrijven. Wel had hij al een grote hoeveelheid materiaal verzameld voor het tweede deel. Het eerste deel van zijn studie is echter al indrukwekkend genoeg.

Wat Bongenaar in dit eerste deel heeft geschreven is, hij benadrukt het zelf, geen geschiedenis van het ontstaan en de ontwikkeling van de zelfbesturende landschappen. Hij beperkt zich tot een beschouwing van de ontwikkeling van hun juridische positie en van hun juridische relatie tot de koloniale centrale regering en de door deze regering geleide staat Nederlands-Indië, en wenst zo een doorlopende staatsrechtelijke geschiedenis van het zelfbesturende landschap te schrijven. Hij heeft deze beschouwing onderverdeeld in drie hoofdstukken. Het eerste hoofdstuk, *De eerste autonome rechtsgemeenschappen*, behandelt de negentiende eeuw, en dan met name het zogenaamde lange contract en het rechtskarakter ervan. Het tweede hoofdstuk, *Zelfbestuur en koloniale overheid in de twintigste eeuw*, gaat over de omslag in het koloniale beleid aan het begin van de twintigste eeuw en over de korte verklaringen en de elkaar opvolgende, door het koloniale gouvernement vastgestelde zelfbestuursregelen. Het derde hoofdstuk ten

slotte, *De overgebleven lange contracten*, handelt over de weinige zelfbesturende landschappen waarvoor in de twintigste eeuw de oude contractvorm (het lange contract) niet is vervangen door een korte verklaring.

In het voorgaande komen verschillende termen aan de orde die vragen om verheldering: het 'lange contract', de 'korte verklaring', 'zelfbestuursregelen', en natuurlijk bovenal de centrale term uit het boek, 'zelfbesturend landschap'. Het ligt voor de hand om met een uitleg van die laatste term te beginnen, en vervolgens in te gaan op de betekenis van de overige drie termen.

Het grondgebied van Nederlands-Indië is, in de door Bongenaar behandelde periode, te verdelen in enerzijds gebied dat onder rechtstreeks Nederlands bestuur staat (dit gebied wordt ook wel gouvernementsgebied genoemd), en anderzijds gebied dat niet onder rechtstreeks Nederlands bestuur staat, waar inheemse vorsten en volken een min of meer uitgebreid recht van zelfbestuur bezitten. Nederlands-Indië is aldus een staatkundig complex van gebieden die alleen onder Nederlands gezag staan en van gebieden van inlandse rechtsgemeenschappen. Deze laatste gebieden, geregeerd door eigen vorsten of hoofden van eigen inheemse instellingen, dragen de naam van 'zelfbesturende landschappen' of, kortweg, 'landschappen'. In de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw stond op Java minder dan 10 % van het grondgebied onder inheems zelfbestuur, en stond in de buitengewesten (alle eilanden van de Indonesische archipel behalve Java) iets meer dan de helft van het grondgebied onder inheems zelfbestuur. Daarbij moet worden benadrukt dat de landschappen, niettegenstaande het zelfbestuur dat ze maakte tot inheemse territoriale rechtsgemeenschappen met eigen rechtskarakter, onder Nederlands oppergezag stonden en deel uitmaakten van Nederlands-Indië. De gevolgen hiervan blijken uit de overeenkomsten die in de loop der jaren zijn gesloten tussen Nederland en de landschappen, ter regeling van de staatkundige verhouding van Nederland tot de landschappen.

In de tweede helft van de negentiende eeuw namen deze overeenkomsten de vorm aan van zogenaamde 'lange contracten'. Deze contracten bevatten de erkenning door de zelfbestuurder dat zijn gebied deel uitmaakte van het Nederlands-Indische gebied en dat zijn landschap onder Nederlandse opperheerschappij stond. Daarnaast werden in deze contracten

de wederzijdse rechten en verplichtingen gedetailleerd beschreven en opgesomd, wat met zich meebracht dat de inhoud van de lange contracten per landschap verschillend was. Als de gelegenheid zich voordeed – bijvoorbeeld wanneer een nieuwe zelfbestuurder in functie trad – maakte Nederland over het algemeen van de mogelijkheid gebruik om het contract aan te passen, en wel steeds met de bedoeling om de Nederlandse bevoegdheden te verruimen.

In 1898 is Nederland ertoe overgegaan om de lange contracten zoveel mogelijk te vervangen door zogenaamde 'korte verklaringen', die voor alle landschappen (vrijwel) gelijkkluidend waren. Dit heeft ertoe geleid dat er in de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw tegenover ruim 260 korte verklaringen minder dan 20 lange contracten stonden. In de korte verklaring erkende de zelfbestuurder als voorheen dat het landschap deel uitmaakte van Nederlands-Indië en onder Nederlandse opperheerschappij staat. Daarnaast verklaarde hij – en dit is het voornaamste verschil met de 'lange contracten' – dat hij alle regelingen en bevelen door of vanwege de Nederlands-Indische regering (een Nederlands overheidsorgaan) ten aanzien van het landschap gegeven of te geven, zou nakomen. Dit gaf de Nederlands-Indische regering, en daarmee Nederland, een in beginsel onbegrensde macht om in te grijpen in de inwendige ordening van het landschap, een macht die ze op basis van de 'lange contracten' niet bezat.

Om deze onbegrensde macht in te perken, heeft de Nederlands-Indische regering in 1919 in aanvulling op de korte verklaring de zogenaamde 'Zelfbestuursregelen 1919' vastgesteld. Deze zijn in 1927 ingetrokken en in datzelfde jaar vervangen door de 'Zelfbestuursregelen 1927'. Deze laatste zijn op hun beurt in 1938 ingetrokken en in datzelfde jaar vervangen door de 'Zelfbestuursregelen 1938'. In de Zelfbestuursregelen werd aangegeven welke bevoegdheden aan de zelfbesturen werden gelaten. Heel in het kort kwamen deze drie zelfbeperkende regelingen erop neer dat de inrichting van het landschapsbestuur werd beheerst door het inheemse adatrecht, dat de bestuursopvolging werd bepaald door de Nederlands-Indische regering, en dat het bestuur en de regeling van de aangelegenheden die het landschap betroffen, behoudens uitzonderingen werden overgelaten aan het landschap, zij het onder 'leiding' van Nederlandse organen. In de praktijk bleef maar heel weinig over van het zelfbestuur van de landschappen: de lijst uitzonderingen – onderwerpen onttrokken aan de bevoegd-

heden van het zelfbestuur – werd in de achtereenvolgende Zelfbestuursregelen steeds langer, en de Nederlandse organen maakten ruim gebruik van hun bevoegdheid om leiding te geven.

Zoals opgemerkt was er in de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw ook nog een klein aantal landschappen waarop een lang contract van toepassing was. De positie van deze landschappen verschilde in de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw niet of nauwelijks van de overige landschappen: de inhoud van de lange contracten werd meer en meer gelijkgesteld aan de redactie van de Zelfbestuursregelen. Ook voor deze landschappen bleef daardoor in de praktijk maar heel weinig over van zelfbestuur. Uiteindelijk kan dan ook worden geconcludeerd dat in de loop van de door Bongenaar behandelde jaren 1855-1942 het onderscheid tussen gouvernementsgebied enerzijds en landschap anderzijds steeds minder om het lijf had.

Met voorgaande weergave van de betekenis van de termen ‘zelfbesturend landschap’, ‘lang contract’, ‘korte verklaring’ en ‘zelfbestuursregelen’, is tegelijk in een notendop de inhoud van Bongenaars boek weergegeven. Vanzelfsprekend doet het voorgaande

geen recht aan de rijkdom van dit boek, dat vrijwel elke kwestie behandelt die in het kader van de zelfbesturende landschappen ook zou kunnen worden behandeld en alleen daarom al moet het als standaardwerk worden beschouwd. Dat op details in het boek valt af te dingen, doet daaraan niets af. Zo wekt het bijvoorbeeld enige bevreemding dat Colijn in het boek wordt genoemd als iemand die aan de wieg van de ethische politiek heeft gestaan (zie pagina 265): die rol lijkt mij eerder weggelegd voor mensen als de journalist Brooshoof en de jurist en parlementariër Van Deventer. Daarnaast kan erop worden gewezen dat het boek – dat omvangrijk is en op zeer veel details ingaat – voor de lezer niet altijd even toegankelijk is: korte overzichten van de hoofdlijnen van de ontwikkeling, bijvoorbeeld aan het eind van elk hoofdstuk, zouden het boek mogelijk ten goede zijn gekomen en nog beter hebben gemaakt dan het al is. Dit doet echter niets af aan het feit dat, het zij nogmaals opgemerkt, dit boek een standaardwerk is en waarschijnlijk het laatste woord (letterlijk en figuurlijk) over het erin behandelde onderwerp gesproken heeft.

Diemen

Nick Efthymiou

SIGNALEMENTEN

Kok, Gerechtshof Den Haag

Bij zijn aftreden als president van het Gerechtshof van Den Haag beloofde mr. G.Chr. Kok de geschiedenis van het Hof en Gerechtshof in boekvorm te publiceren. Het resultaat van die belofte is verschenen bij uitgeverij Verloren: *In dienst van het recht. Uit de geschiedenis van het Gerechtshof 's-Gravenhage en de daaraan voorafgegane hoven (1428-heden)*, Hilversum 2005, 352 p. Het werd een rijk geïllustreerde publicatie, waarin de geschiedenis wordt gepresenteerd aan de hand van de beschrijving van het optreden van een twintigtal juristen die het Hof hebben geleid of er deel van hebben uitgemaakt. Het geheel wordt gecompleteerd met chronologische lijsten van aan de hoven verbonden functionarissen en alfabetische lijsten, waarin van deze functionarissen ook enkele biografische gegevens werden opgenomen.

ECC

Van de Mortel, Heusden

Bij de uitgeverij ZHC in Tilburg is verschenen het proefschrift van H. van de Mortel, *Criminaliteit, rechtspleging en straf in het Hollandse drostambt Heusden, 1615-1714*, Tilburg 2005, 296 p. De stadsarchivaris van Roermond brengt in dit boek een analyse van de geregistreerde criminaliteit in het drostambt. De auteur schetst eerst het bestuurlijk en administratief kader waarin het ambt georganiseerd is. Daarna schetst hij de opsporing, de vervolging en de bestraffing van de delicten. Dit doet hij niet uitsluitend formeel-juridisch, hij plaatst de criminaliteit ook in haar maatschappelijk en economisch kader.

ECC

Van den Bergh, Bibliografie

Kort vóór zijn overlijden heeft de betreunde prof. mr. Govaert C.J.J. van den Bergh in eigen beheer een *Bibliografie* uitgegeven van zijn wetenschappelijke productie. De indrukwekkende lijst van publicaties wordt voorafgegaan door een persoonlijk getuigenis en tegelijk een terugblik op de rechtsgeschiedenis als wetenschappelijke discipline: een zeer waardig testament – in al zijn eenvoud. De toegang tot de lijst van publicaties wordt vergemakkelijkt door een kort register van zaken. Het boekje wordt afgesloten met een kort curriculum vitae van de auteur.

ECC

Gehlen en Nève, Het Notariaat in de Lage Landen

In de reeks *Ars Notariatus* (nr. 117) is verschenen: A.Fl. Gehlen en P.L. Nève (ed.), *Het Notariaat in de Lage*

Landen (± 1250-1842). *Opstellen over de geschiedenis van het notariaat in de Lage Landen vanaf de oorsprong tot in de negentiende eeuw*, Deventer 2005.

Op het terrein van de notariaatsgeschiedenis is reeds heel wat werk verricht, resulterend in tal van monografieën en artikelen op deelterreinen. Toch ontbrak het nog aan een overzichtsstudie betreffende de notariaatsgeschiedenis in de Nederlanden. De gelukkige samenwerking van de twee redacteuren heeft daarin nu voorzien. Beiden namen een deel van de geschiedenis voor zich: Nève behandelde het notariaat in de Habsburgse Nederlanden en – na de scheiding – in de zuidelijke Nederlanden, alsmede in het prinsbisdom Luik, Stavelot-Malmédy en in Staats-Vlaanderen; Gehlen behandelde het notariaat in de Limburgse territoria (moderne tijd).

Naast de beide redacteuren werkten bovendien nog enkele specialisten mee: C.M. Cappon voor de middeleeuwse geschiedenis, R.M. Sprenger voor Staats-Brabant, R. Huijbrecht voor Holland en Zeeland, Ph. Maarschalkerweerd voor de gewesten Friesland, Groningen en Utrecht. Het gedeelte over de negentiende eeuw werd verzorgd door F. Stevens en B. Duinkerken, respectievelijk voor België en Nederland.

ECC

Pitlo/Gehlen, Notarisboeken

Eveneens in de reeks *Ars Notariatus* (nr. 123) verscheen een bewerking van A. Pitlo, *De zeventiende en achttiende eeuwse notarisboeken*, Deventer 2004. Deze heruitgave is bewerkt door A.Fl. Gehlen, op verzoek van Pitlo zelf. De bewerker heeft, mede steunend op zijn eigen jarenlange studie, naar eigen zeggen het oorspronkelijke boek een echte metamorfose doen ondergaan. Voorop staat een geactualiseerde keuze van bronnen, inventarissen en literatuur. In het *Eerste stuk* wordt een zeventiental notarisboeken uit de beschreven periode uitgebreid behandeld, voorafgegaan door algemene beschrijving van laat-middeleeuwse en zestiende-eeuwse notarisboeken en gevolgd door een afsluitende recapitulatie van de belangrijkste kenmerken van de beschreven notarisboeken. In het *Tweede stuk* wordt ingegaan op een aantal belangrijke aspecten van het notarisambt en het notarieel recht, met betrekking tot onder meer de benoeming van notarissen, hun eed, de dienstverlening en het verlijden van de akten. Het *Derde stuk* ten slotte bevat een aantal bronnen in bijlage en wordt afgesloten met een beknopt trefwoordenregister. Het boek is gestoffeerd met een groot aantal illustraties in zwart-wit.

ECC

Otten, Archieven ministeries en Hoge Colleges van Staat 1813-1840

In de reeks ING-Onderzoeksgidsen verscheen in 2004 van de hand van F.J.M. Otten: *Gids voor de archieven van de ministeries en de Hoge Colleges van Staat 1813-1940*. In deze 519 bladzijden tellende gids (uitgegeven door het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis in samenwerking met het Nationaal Archief) is informatie te vinden over de uiteenlopende wijzen van archiefvorming die ministeries en colleges als de Raad van State, Staten-Generaal en Algemene Rekenkamer, vanaf het begin van het Koninkrijk der Nederlanden hebben gekend. Ook aan bod komen de ontwikkelingen van ministeries en hun onderdelen (ontstaan, indeling, opheffing, structuur, herverdeling van taken, organisatie etc.). En dat is nog niet alles: te noemen zijn nog archiefstelsels, archivalische termen, een overzicht van beleidsterreinen en een 'schema departementale indeling 1813-1940'. Een omvangrijk Register sluit dit buitengewoon nuttige werk af. Het ligt, gelet op dit alles, voor de hand dat de onderzoeker bij gebruikmaking van deze gids niet alleen extra licht op zijn pad geniet, maar ook inhoudelijke ideeën kan opdoen.

sf

Secundum Ius (aangeboden aan P.L. Nève)

Onder redactie van E.C. Coppens verscheen *Secundum Ius*. Opstellen aangeboden aan prof. mr. P.L. Nève (Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut nr. 49, Nijmegen 2005, viii + 279 p). Deze bundel verscheen naar aanleiding van het vijfentwintigjarig bestaan van de Nijmeegse leerstoel in de geschiedenis van het canoniek recht. Als stimulator van de herleving van deze leerstoel in 1979, ontving Nève dit eerbewijs. Daarin geeft C.J.H. Jansen een overzicht van de 'Nijmeegse traditie van de Geschiedenis van het Canoniek Recht'. Verder zijn er bijdragen van L. ter Beek (over Tertullianus' *De praescriptione haereticorum*); R. van den Berg (over Germaanse, Romeinse en Canonieke wortels van het wetsbegrip); Coppens ('Parijs en het (Romano?)-Canoniek recht rond 1200'); G. Dolezalek ('Ein Repertorium der Leipziger gelehrten Rechtsprechung um 1550 [...]'); I. Haazen (Van zeeleen naar verzekering); J. Hallebeek ('Church Asylum in Late Antiquity. Concession by the Emperor or Competence of the Church?'); P.P.J.L. van Peteghem ('Girolamo Dandini als kardinaal legaat in de Nederlanden en in het Heilige Roomse Rijk?'); J. Pikkemaat (over *ratio legis* als instrument om *aequitas* tot uitdrukking te brengen) en

R.M. Sprenger ('Pastoraat en notariaat in Noord-Brabant tijdens het Ancien Régime'). En dan is er nog een nagerecht (om een woordspeling aan die van Chris Coppens in zijn 'Ten geleide' toe te voegen): een lijst van publicaties van de donataris.

sf

Veraart, Ontrechting en rechtsherstel

Op 10 november 2005 promoveerde W.J. Veraart – cum laude – aan de Erasmusuniversiteit Rotterdam (promotor L.C. Winkel) op het proefschrift *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw*. Een handelseditie, 648 p., is verschenen bij Kluwer, Deventer. In deze studie laat Wouter Veraart onder meer zien hoe de Nederlandse rechtsherstelwetgeving, in Londen ontworpen (in welke wetgeving veel vrijheid aan de naoorlogse rechter werd gegund), in opzet en daardoor wat uitkomsten betreft sterk verschilde van hetgeen Frankrijk op dit vlak te zien gaf.

sf

Hildebrandt, Vrijheid en straf

In de reeks 'Pareltjes van het strafrecht' verscheen deel 2: *Vrijheid en straf* van de hand van M. Hildebrandt, universitair docent EUR. In dit 69 p. tellende werk (Kluwer: Deventer 2005) doet de auteur verslag van haar bestudering van Imminks 'onvoltooide meesterwerk', *La liberté et la Peine* (1973).

sf

Broer & De Bruijn, Bonifatius en de kerk van Nederland

In *Bonifatius en de kerk van Nederland* presenteren C.J.C. Broer en M.W.J. de Bruijn de resultaten van hun onderzoek naar de betekenis van Bonifatius (wat dit betreft in de schaduw gebleven van Willibrord) voor de Utrechtse kerk, de basis van het bisdom Utrecht. Deze studie (96 p.) is uitgegeven in eigen beheer (Utrecht 2005). E-mail: cjcbroer@dailycom.nl.

sf

Inter alia (aangeboden aan Marijke van de Vrugt)

Ter gelegenheid van het afscheid van Marijke van de Vrugt van de faculteit der rechtsgeleerdheid van de Universiteit Utrecht, waar zij in de jaren 1968-2005 als rechtshistorisch docent en onderzoeker werkzaam was, werd op 1 september 2005 in Utrecht een symposium 'Publiekrechtelijke rechtsgeschiedenis van de 19^e en 20^e eeuw' gehouden. Tevens werd haar op die dag een bundel met 'opstellen en andere bij-

dragen' aangeboden, getiteld *Inter alia*. (Voor inlichtingen: M.vanBon@law.uu.nl.) In 216 bladzijden trekt een keur van onderwerpen aan ons voorbij. We noemen er enkele: 'De Nederlandse gedragscode wetenschapsbeoefening'(Gio ten Berge); 'Rechtsbewustzijn' (G.C.J.J. van den Bergh); De referenda in 1797 en 2005 (Freek Bruinsma); de ontvangst van Willem V in 1766 (toen hij meerderjarig werd) door Utrechtse studenten (Leen Dorsman); Montesquieu (Anton de Groot); Van horizontale naar verticale verhoudingen in het strafrecht (Jan van Hoek); 'Het "nieuwe" strafrechtsdenken in de jaren dertig van de

20^e eeuw'(Corjo Jansen); 'Modernisering monarchie gemorrel in de marge'(Henk Kummeling); 'De Romeinse leges sumptuariae in vergelijkend perspectief' (Luuk de Lig); 65 jaar verbetering van de rechten van de vrouw (Titia Loenen); Zaaksvorming (Michael Milo); 'Koloniaal Staatsrecht: een verwaarloosd rechtsgebied in de Nederlandse rechtsgeschiedenis' (Kees Roelofsen); Overheidsbeleid tot bestrijding van armoede en het particuliere initiatief (Willem Sinninghe Damsté); Publieke rechten in de handel (Jack Verhoeven); Indelingen van verbintenissen en contracten (Laurens Winkel).

sf

OVER DE AUTEURS VAN DE ARTIKELEN

Peter A.J. van den Berg studeerde rechten en geschiedenis. Hij is als universitair hoofddocent verbonden aan de Juridische faculteit van de RuG, vakgroep Algemene Rechtswetenschap en Rechtsgeschiedenis. Hij is tevens fellow van het CRBS, de onderzoeksschool van de Juridische faculteit van de RuG. E-mail: p.a.j.van.den.berg@rug.nl

A.G. Bosch studeerde te Leiden en promoveerde aldaar in 1965 (*Het ontstaan van het Wetboek van Strafrecht*). Hij was tot 1965 lid van het Openbaar Ministerie, het laatst als hoofdofficier van justitie te Leeuwarden. Recent verscheen van zijn hand: *De ontwikkeling van het strafrecht in Nederland van 1795 tot heden* (Ars Aequi Cahiers Strafrecht, deel 11, 4^e dr., Nijmegen 2005). Adres: Grote Kerkstraat 63, 8911 EB Leeuwarden.

Gretha Donker studeerde Nederlands recht en Nederlandse taal- en letterkunde, publiceerde onder andere artikelen over J.C. Bloem en J.J. Cremer, en schreef met Sjoerd Faber onder meer over het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging en over het proces-Balthazar Gerards. E-mail: gretha.donker@chello.nl

Sjoerd Faber is hoogleraar rechtsgeschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. E-mail: s.faber@rechten.vu.nl

C.J.H. Jansen is hoogleraar Rechtsgeschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen, tevens bijzonder hoogleraar Romeins recht aan de UvA. E-mail: C.J.H.Jansen@jur.ru.nl

Anette Ligtenstein is advocaat te Haarlem. Zij is lid van de studievereniging Geschiedenis van het Auteursrecht, onderdeel van de Vereniging voor Auteursrecht. E-mail: A.Ligtenstein@cordemeyerslager.nl

Ignaz Matthey is historicus en freelance redacteur. Hij publiceerde onder meer een boek over de cultuurgeschiedenis van de zangvogelvangst in Noord- en Zuid-Holland (Hilversum 2002) en een biografie van de negentiende-eeuwse tenor Willem Pasques de Chavonnes Vrugt (Utrecht 2001). E-mail: ignaz.matthey@wolmail.nl

P.L. Nève is emeritus-hoogleraar in het Romeins recht aan de Radboud Universiteit Nijmegen en in de Rechtsgeschiedenis aan de Universiteit van Tilburg. E-mail: pl.neve@planet.nl

Kopij-aanwijzingen

De bijdragen zijn bij voorkeur gesteld in de spelling van 1995.

Het gebruik van ‘tussenkopjes’ wordt aanbevolen. Nieuwe alinea’s springen links in. Citaten moeten tussen enkele aanhalingstekens worden geplaatst, citaten binnen citaten tussen dubbele. Grotere citaten worden aangegeven door na een regel wit het hele citaat een tab te laten inspringen. Citaten die niet in de Nederlandse, Duitse, Franse of Engelse taal zijn gesteld, dienen vergezeld te gaan van een vertaling.

In de tekst wordt naar de noten verwezen door de nootcijfers, in superscript na de afsluitende punt of (punt)komma te plaatsen.

De namen van boeken en tijdschriften worden gecursiveerd, de titels van artikelen moeten tussen enkele aanhalingstekens worden geplaatst. Behalve in de boekaan kondigingen en de recensies hoeft de naam van de uitgever niet te worden vermeld.

Voorbeelden artikel:

- E.C. Coppens, ‘Het Lam Gods zijdelings verkocht’, in: *Pro Memorie* 1 (1999), p. 19-40; aldaar p. 37.
- A.Fl. Gehlen, ‘Visis actis. Eerste bevindingen bij de openlegging van het gerechtelijk archief der Luikse commissarissen-deciseurs te Maastricht (1632-1794)’, in: E.C. Coppens (red.), *Honoris causa. Opstellen aangeboden aan prof. mr. O. Moorman van Kappen* (Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut, nr. 42; Nijmegen 1999), p. 49-60; aldaar p. 50.

Voorbeelden boek:

- P.L. Nève, *Schets van een geschiedenis van het notarisambt in het huidige België tot aan de Franse wetgeving* (Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut, nr. 34; Nijmegen 1995), p. 120.
- Peter R. Boomsma, *Kneppelfreed. Gevecht om de taal met wapenstok en waterkanon* (Franeker 1998), p. 35.

Voorbeelden recensie:

- Caspar van Heel, [recensie van:] Alphons van den Bichelaer, *Het notariaat in stad en Meierij van 's-Hertogenbosch ... (1306-1531)* (1998), in: *Pro Memorie* 1 (1999), p. 165-168; aldaar p. 166.
- Luk Burgelman, [recensie van:] Jean-Pierre Nandrin, *La justice de paix à l'aube de l'indépendance de la Belgique 1832-1848* (1998), in: *Pro Memorie* 1 (1999), p. 175-177; aldaar p. 177.

Voorbeelden van vermelding van reeds eerder aangehaalde literatuur:

- Coppens, ‘Het Lam Gods’, p. 30.
- Gehlen, ‘Visis actis’, p. 53.
- Boomsma, *Kneppelfreed*, p. 40.
- Nève, *Schets van een geschiedenis*, p. 125, of:
- Nève, *Schets geschiedenis notarisambt*, p. 125.
- Van Heel, recensie Van den Bichelaer, p. 167.
- Burgelman, recensie Nandrin, *La justice de paix*, p. 176.

Illustraties worden op prijs gesteld. Indien het artikel van afbeeldingen wordt voorzien, graag duidelijke foto's aanleveren, de onderschriften op een apart blad opnemen. Onderschriften en illustraties moeten worden voorzien van een nummer. Op de uitdraai dient in de marge te worden aangegeven waar de betreffende illustratie moet komen.

Door de redactie aanvaarde kopij geldt als drukklare tekst. Wijzigingen, anders dan verbetering van zetfouten, kunnen de auteur in rekening worden gebracht.

INHOUD Pro Memorie 7 (2005), aflevering 2

Redactioneel	Sjoerd Faber	193
Artikelen		
Van de redactie	Rechtshistorici uit de Lage Landen (8): T.J. Veen (1943-2005)	195
P.L. Nève	Nieuws over de vroegste geschiedenis van de Rijkshofraad en de ontsluiting van zijn te Wenen berustend archief	205
P.A.J. van den Berg	Wie behoorde tot het 'Bataafse volk'? Opvattingen over Bataafs burgerschap en politieke participatie in de eerste jaren van de Bataafse republiek (1795-1798)	211
Ignaz Matthey	'Een herinnering aan barbaarsche tijden'. Nederlanders en het duel, 1800-2000	251
A.G. Bosch	Twee eeuwen codificatiegeschiedenis van het strafrecht in Nederland, met nadruk op buitenlandse invloeden	287
Anette Ligtenstein	Het ontwerp van wet tot regeling van het auteursrecht op werken van beeldende kunst (1884). Meer dan kunstenaars alleen ...	297
C.J.H. Jansen	Nederlandse juristen en het streven naar wereldrecht en wereldvrede in de eerste helft van de twintigste eeuw	309
Sjoerd Faber en Gretha Donker	De kunstschilder Reimond Kimpe en de Bijzondere rechtspleging	319
Varia		
	Lijst van publicaties van Prof.dr. T.J. Veen (1943-2005)	324
Recensies		
	Jan Kuys, <i>Kerkelijke organisatie in het middeleeuwse bisdom Utrecht</i> (Monique Vleeschouwers-Van Melkebeek) 335;	
	J.C.M. Cox, <i>Repertorium van de stadsrechten in Nederland, 'quod vulgariter statreghte nuncupatur'</i> (C.L. Hoogewerf) 336; Karel E.M. Bongenaar, <i>De ontwikkeling van het zelfbesturend landschap in Nederlandsch-Indië 1855-1942</i> (Nick Efthymiou) 337	
Signalementen		340
Over de auteurs van de artikelen		343

